

DE VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK TE GENT,

IN RELATIE TOT HET INTERNATIONAAL DEBAT.

Masterproef voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte,

Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen,

voor het verkrijgen van de graad van Master,

door Heleen Calcoen (00906304)

Promotor: prof. Dr. Linda Van Santvoort.

Dankwoordje.

Dit werk kon slechts tot stand komen dankzij de steun en hulp van vele mensen.

Bijzondere dank gaat uit naar mijn promotor, Prof. Dr. Linda Van Santvoort, voor het aanreiken van het onderwerp, het verstrekken van informatie en het evalueren van mijn teksten.

Speciale dank gaat uit naar broer Simon, mijn ouders en Jan.

Inhoudstafel

1. INLEIDING: OPZET EN METHODOLOGIE VAN HET ONDERZOEK	6
1. VOORSTELLING VAN HET ONDERWERP	6
2. MOTIVATIE ONDERWERP	7
3. STATUS QUESTIONES EN ONDERZOEKSVRAAG	7
a) <i>Elisabeth Dhanens – De Sint-Niklaaskerk te Gent.</i>	7
b) <i>Firmin De Smidt – Archeologische studie van de Sint-Niklaaskerk.</i>	8
c) <i>Herman Stynen – Onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940.</i>	8
d) <i>Piet Lombaerde – de vrijmaking van monumenten: het maatschappelijk debat.</i>	9
4. ONDERZOEKSSTRATEGIE EN METHODOLOGIE	9
5. ENKELE ZAKEN VOORAF	11
De omgeving van de Sint-Niklaaskerk	11
Personenregister	12
2. VOORGESCHIEDENIS SINT-NIKLAASKERK	13
1. ONTSTAAN- EN BOUWGESCHIEDENIS SINT-NIKLAASKERK	13
2. KERKHOFZONE IN DE 15 ^{DE} EN 16 ^{DE} EEUW	15
3. AANBOUWING VAN WONINGEN TEGEN DE SINT-NIKLAASKERK	18
4. ICONOGRAFISCH ONDERZOEK O.B.V. TEKENINGEN	19
Tekening en schilderij van Pieter-Frans De Noter	19
Oorlogstafereel op de Korenmarkt	21
Besluit	21
5. ICONOGRAFISCH ONDERZOEK O.B.V. TOPOGRAFIE	21
1641	22
1756	24
1841	25
Besluit	25
6. VERHUUR EN VERKOOP VAN DE AANGEBOUWDE WONINGEN	26
7. RESTAURATIEGESCHIEDENIS VAN DE SINT-NIKLAASKERK	27
a) <i>De Stedelijke Commissie voor Monumenten - °1823</i>	27
b) <i>Oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten - °1835</i>	29
c) <i>Restauratiegeschiedenis van de Sint-Niklaaskerk</i>	30
3. DE WISSELWERKING TUSSEN MONUMENTENZORG EN STEDENBOUW MOEDIGT DE VRIJMAKING VAN KERKEN AAN	31
1. MONUMENTENZORG	31
2. GROOTSTEDELIJKE TRANSFORMATIES EN STADSUITBREIDINGEN	33
a) <i>Parijs onder Second Empire (1852-1870)</i>	34
b) <i>Brussel, de overwelving van de Zenne (1867-1871)</i>	35
c) <i>Het Gentse Zollikofer-De Vigne plan (1880-1888)</i>	35
Voorgeschiedenis	35
Het Zollikofer-De Vigneplan	36
Emile Braun	38
d) <i>Nuancering</i>	38
e) <i>Splitsing tussen de monumentenzorg en stedenbouw m.b.t. vrijmaking monumenten</i>	38
4. EERSTE PLEIDOOIEN PRO VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK	39
1. ALLERVROEGSTE PLEIDOOIEN PRO VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK	39
a) <i>Kervyn De Volkaersbeke</i>	39

b)	<i>Delehaye en Guislain</i>	39
2.	EERSTE PLANOPSTEL VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK DOOR A. VAN ASSCHE, 1887	40
3.	DE MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDE TE GENT SCHAART ZICH ACHTER DE VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK	41
a)	<i>Zijsprong: monumentenzorg in Gent vóór de oprichting van de MGOG in 1893</i>	41
Vóór 1850	41	
Jaren 60'	42	
Jaren 70'	42	
Jaren 80'	43	
b)	<i>Oprichting van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent</i>	44
c)	<i>De Gentse Maatschappij voor Geschied-en Oudheidkunde en de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk</i> 44	
5.	DE VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK ALS ONDERDEEL VAN HET BRAUN-VAN ASSCHEPLAN (TOTSTANDKOMING IN 1896)	46
1.	DE GENTS-MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT ROND DE EEUWWISSELING	46
a)	<i>Politieke context: de liberale partij zegeviert</i>	46
b)	<i>Een vervolg op het Zollikofer-De Vigneplan</i>	47
c)	<i>Hulp van bovenaf</i>	47
2.	DE TOTSTANDKOMING VAN HET BRAUN-VAN ASSCHEPLAN: CHRONOLOGIE OVER DE PERIODE 13 MEI 1896 – 15 FEBRUARI 1897. 48	
a)	<i>Gemeenteraadsvergadering 13 mei 1896</i>	48
b)	<i>14 april 1896: Prins Albert bezoekt Gent</i>	49
c)	<i>20 mei 1896: Braun op visite bij koning Leopold II</i>	49
d)	<i>21 mei 1896: Le Bien Public heeft zijn bedenkingen</i>	49
e)	<i>24 mei 1896: De Gazette van Gent publiceert het ontwerp</i>	50
f)	<i>18 juni 1896: La Flandre Liberale publiceert aquarel A. Heins</i>	50
g)	<i>21 juli 1896: De Koninklijke Commissie voor Monumenten keurt het plan goed</i>	51
h)	<i>2-5 augustus 1896: Congrès historique et archéologique à Gand</i>	52
i)	<i>17 augustus-17 september 1896: onderzoek de commodo et incommodo</i>	53
j)	<i>Gemeenteraadsvergadering 23 september 1896</i>	53
k)	<i>6 oktober 1896: bekendmaking van het ontruimingsplan</i>	54
De openbare plaats tussen het Belfort, het stadhuis en de Sint-Niklaaskerk	54	
De onteigening van de woningen	57	
De kosten	57	
Braun toonde zich inschikkelijk	57	
l)	<i>Na de inzage van het ontruimingsplan</i>	58
m)	<i>23 november 1896: de beslissende gemeenteraad</i>	60
n)	<i>15 februari 1897</i>	61
6.	DE UITVOERING VAN DE VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK (CHRONOLOGIE 1897-1907)	62
1.	1897	62
2.	1898	63
3.	1899	64
4.	1900	65
5.	1901	68
6.	1902	76
7.	1903	77
8.	1904	81
9.	1905	87
10.	1906	88

11.	1907	93
7.	HERWAARDERING VAN DE AANPALENDE WONINGEN ONDER DE GENTENAARS	97
1.	ARMAND HEINS VERDEDIGT HET VOORLOPIG BEHOUD VAN ENKELE WONINGEN IN KLEIN TURKIJE.....	97
2.	LOUIS CLOQUET IN HET SPOOR VAN HEINS.....	99
	a) <i>Le vieux Gand monumentale (1894)</i>	100
	b) <i>Le dégagement des anciens édifices (1903)</i>	101
	Cloquets stellingname	101
	Cloquet treedt enkele (inter)nationale spilfiguren bij	101
	Cloquet bespreekt de vrijmaking van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik	102
	c) <i>Les embellissements du centre de Gand (1905)</i>	103
3.	KAREL VAN DE WOESTIJNE	104
8.	REACTIE TEGEN DE HAUSSMANNIAANSE STEDENBOUW VANUIT DE MONUMENTENZORG.....	105
1.	CAMILLO SITTE	105
	Sitte toegepast op de Sint-Niklaaskerk	107
2.	CHARLES BULS.....	107
	a) <i>Esthétique des villes</i>	107
	b) <i>L'isolement des vieilles églises</i>	108
3.	CORNELIUS GURLITT	109
9.	GENTSE WERELDTENTOONSTELLING 1913	112
1.	DE WERELDTENTOONSTELLING ALS ZWANENZANG VAN DE BURGERIJ	112
2.	DE SINT-NIKLAASKERK EN DE WERLDEXPO.....	112
3.	PREMIER CONGRÈS INTERNATIONAL DES VILLES	114
10.	DE SINT-NIKLAASKERK, 1913 - HEDEN	117
1.	DE RESTAURATIE VAN DE KERK	117
2.	WAT GEBEURDE MET DE NOG STEEDS AANLEUNENDE WONINGEN IN KLEIN TURKIJE?.....	117
	Aanpassingen aan de gevels	117
	Discussie over de schouwen	118
	Oproep tot klassering van de woningen tegen de noordgevel.....	119
	Het slopen van alle woningen tegen de noordgevel	122
3.	DE INVULLING VAN HET EMILE BRAUNPLEIN	124
11.	SAMENVATTING.....	126
12.	BESLUIT.....	129
13.	PERSONENREGISTER	130
	<i>Braun, Emile</i>	130
	<i>Buls, Charles</i>	130
	<i>Casier, Josef</i>	131
	<i>Cloquet, Louis</i>	131
	<i>(baron) De Maere-Limnander, August</i>	131
	<i>De Smet de Naeyer, Paul</i>	132
	<i>De Volkaersbeke, Kervyn</i>	132
	<i>Heins, Armand</i>	132
	<i>Van Assche, August</i>	132
	<i>Vander Haeghen, Ferdinand</i>	133

14. BIBLIOGRAFIE.....	134
<i>Boeken.....</i>	<i>134</i>
<i>Tijdschriften.....</i>	<i>137</i>
<i>Brochure.....</i>	<i>137</i>
<i>Archiefmateriaal.....</i>	<i>138</i>
<i>Krant.....</i>	<i>138</i>
<i>Licenciaatsverhandeling.....</i>	<i>138</i>
<i>Internet.....</i>	<i>139</i>

1. Inleiding: opzet en methodologie van het onderzoek

1. VOORSTELLING VAN HET ONDERWERP

Dit eindwerk bestudeert het internationaal en lokaal maatschappelijk-artistiek debat rond de vrijmaking van monumenten, geïllustreerd aan de hand van de casus van de Sint-Niklaaskerk te Gent. De vrijmaking, ‘ontbloting’ of ‘isolering’ van monumenten zijn de termen die worden toegekend aan het systematisch afbreken van gebouwen die aanleunen tegen monumenten.

In deze verhandeling wordt allereerst de ontstaansgeschiedenis van zowel de Sint-Niklaaskerk als de aanleunende woningen achterhaald op basis van literair en iconografisch onderzoek. Kennis over de oorsprong van deze bouwsels is essentieel om hun waarde te kunnen inschatten. Vervolgens wordt nagegaan wanneer de eerste pleidooien voor de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk opkwamen. Deze gaan terug tot op 1850 en komen voor het eerst concreet tot uiting met het ontwerp van architect Auguste Van Assche daterend uit 1887. Parallel met deze gebeurtenissen in Gent, ontwikkelde zich vanuit Parijs onder leiding van Haussmann een ‘burgerlijke’ beweging die het stadscentrum volgens burgerlijke principes wou inrichten. Haussmann ontwikkelde een stedenbouw waarin de monumenten werden vrijgemaakt en fungeerden als zichtpunten. Deze visie werd overgenomen in tal van Europese stadssaneringen, zoals bijvoorbeeld Brussel (de overvelving van de Zenne) en Gent (Het Zollikofer De Vignepan). Toen in 1896 Emile Braun burgemeester van Gent werd, liet ook hij zich inspireren door het Haussmanniaanse burgerlijk ideaal. Hij onderwierp het Gentse stadscentrum aan een volledige vernieuwing en maakte de Gentse monumenten – inclusief de Sint-Niklaaskerk – vrij van omringende constructies. Er wordt in dit onderzoek aandacht gegeven aan de procedure die werd gevolgd om dit zogenaamd Braun-Van Asscheplan op punt te stellen.

Vervolgens wordt op basis van literair, iconografisch, archief- en personeroeponderzoek de uitvoering van de afbraak van de woningen rond de Sint-Niklaaskerk jaar per jaar onderzocht. Op die manier wordt een uitgebreid en zo compleet mogelijk overzicht geboden op de afbraakwerken.

Nog tijdens en na de afbraak van de woningen rond de Sint-Niklaaskerk klonk vanuit de artistieke hoek protest tegen de afbraak. Er wordt onderzocht welke de argumenten zijn tegen de ontbloting, en naderhand wordt het lokaal Gentse debat gekoppeld aan het internationaal debat. Het onderbouwde protest tegen de vrijmaking van monumenten vond haar oorsprong in de Oost-Europese contreien, bij de spilfiguren Camillo Sitte en Cornelius Gurlitt. Zij wierpen zich op tegen de doorgedreven rationalisatie van Haussmanns ideeëngoed. De Brusselse burgemeester Charles Buls wierp zich ook in deze strijd.

Het volgende onderdeel van deze verhandeling benadert de Wereldexpo die in 1913 plaatsvond in Gent. Tijdens deze wereldtentoonstelling vond het *Premier Congrès International et Exposition comparée des Villes* plaats. Eén van de onderwerpen die op dit congres werd besproken was de vrijmaking van monumenten.

Ten slotte wordt beknopt ingegaan op de evolutie die de omgeving van de Sint-Niklaaskerk doorging over de periode 1914-2013.

2. MOTIVATIE ONDERWERP

De keuze voor dit onderwerp kwam hoofdzakelijk voort uit de persoonlijke interesse voor enerzijds de stedenbouw en anderzijds de monumentenzorg. Deze twee domeinen vloeien immers samen in de casus van de Sint-Niklaaskerk. Daarnaast mengt er zich een sterke sociaal-politieke dimensie in de situatie van de Gentse urbanisatiewerken. De Gentse liberale burgemeester Emile Braun pleitte voor een vrijmaking van de Gentse Kuip, en dit ten koste van vele arbeiderswoningen.

De vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk wekt nog steeds een actueel debat op. De laatste huisjes, aan de noordflank van de kerk, werden in 1994 verwijderd in functie van de restauratie van de noordgevel. De voorwaarde die de KCML hierbij stelde was dat na deze restauratie de huisjes terug heropgebouwd zouden worden. Hoewel deze restauratie afgerond is, werden de huisjes nog niet heropgebouwd. Stad Gent heeft immers andere plannen met de vrijgekomen ruimte ter hoogte van de afgebroken huisjes. In dit opzicht kan mijn objectief onderzoek van nut zijn voor beide partijen om tot een nieuwe consensus te komen.

Zowel de diversiteit van invalshoeken (politiek, maatschappelijk, economisch,...) als de link tussen historische feitenverzameling en actuele ontwikkelingen bieden een boeiende motivatie bij het uitwerken van dit onderzoek.

3. STATUS QUESTIONES EN ONDERZOEKSVRAAG

Bij aanvang van het bronnenonderzoek werden vier ‘primaire’ referentiewerken teruggevonden die handelen over de Sint-Niklaaskerk en de vrijmaking van deze kerk vermelden. Op basis van deze vier bronnen werd nagegaan in welke mate de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk al bestudeerd was. Deze vier bronnen waren:

- Dhanens, Elisabeth. *De Sint-Niklaaskerk te Gent*. Gent: Kommissie voor Kulturele Aangelegenheden, 1960.
- De Smidt, Firmin. *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Archeologische studie door Dr. Architect Firmin De Smidt*. Brussel: Paleis der Academiën, 1969.
- Stynen, Herman. *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*. Kortrijk: Drukkerij Groeninghe, 1999.
- Piet Lombaerde, "De vrijmaking van monumenten: het maatschappelijk debat," in *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en monumentenzorg*, red. Jan de Maeyer. (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1999), 157-167.

Hieronder volgt een korte bespreking van deze werken.

a) Elisabeth Dhanens – De Sint-Niklaaskerk te Gent.

Provinciaal inspectrice Elisabeth Dhanens publiceerde voor het eerst in 1954 en vervolgens in 1960 haar uitgebreide inventarisatie van de Sint-Niklaaskerk. Dit werk maakte deel uit van haar achtdelige inventarisatie van Oost-Vlaamse kerken, steden en dorpen, die ze in opdracht van de

provincie Oost-Vlaanderen heeft uitgevoerd.¹ Gezien de kerk, en meerbepaald de toren op dat moment grondig toe was aan restauratie, voerde Dhanens een erg actueel onderzoek.

Haar boek is opgedeeld in twee delen. Het eerste deel omvat, zoals eerder vermeld, een uitgebreide chronologische bouwgeschiedenis van de kerk. Haar onderzoek spitste zich toe op archieven, handschriften, publicaties en grafische documenten. Het eindresultaat fungeert als een waardevol en betrouwbaar werkinstrument. In het tweede deel volgt de uiteindelijke inventarisatie die voor dit onderzoek van geen belang is.

Dhanens vermeldt in haar kerkgeschiedenis wanneer de aanleunende woningen werden aangebouwd en schetst kort de context waarin de woningen werden afgebroken (nl. in het kader van het Braun-Van Asscheplan). Dhanens plaatst de afbraak van deze woningen niet in het internationale debat, noch in de opvattingen van de monumentenzorg.

b) Firmin De Smidt – Archeologische studie van de Sint-Niklaaskerk.

In 1969 publiceerde de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen en Kunsten van België (KVAB) de archeologische studie, uitgevoerd door de architect Firmin De Smidt. Deze archeologische studie is uitgevoerd tijdens de restauratiewerken van de kerk, en blijkt daardoor net zoals Dhanens' inventarisatie erg actueel. De restauratiewerken boden een unieke gelegenheid aan de archeologen om bepaalde delen van de bouw van dichtbij te onderzoeken. Het verslag van de archeologische studie hanteert een gelijkmatige opdeling als Dhanens: een deel waarin de bouwgeschiedenis van de kerk wordt besproken en een deel waarin de archeologische studie centraal staat. De Smidt vertelt een bouwgeschiedenis die hoofdzakelijk gebaseerd werd op archeologische aanwijzingen. Alle belangrijke verbouwingen van de kerk worden er besproken en aangevuld met literatuur en gegevens uit de Gentse archieven die de (conclusies van de) studie onderbouwen. Daarenboven illustreert De Smidt de bouwgeschiedenis met eigen fotomateriaal.

De Smidt blijkt eerder zuinig bij het vermelden van de specifieke casus over de ontbloting van de Sint-Niklaaskerk. Hij vermeldt net zoals Dhanens de opbouw en afbraak van de aanleunende woningen, maar gaat hier niet verder op in.

c) Herman Stynen – Onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940.

In 1993 werd Herman Stynen voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML). Dit bekroonde hij in 1999 met de uitgave van een complete geschiedenis van de Belgische monumenten- en landschapszorg, het derde referentiewerk binnen deze status quaestionis.

In tegenstelling tot Dhanens en De Smidt hun publicaties plaatst Stynen in het hoofdstuk '(vogel)vrije monumenten' het fenomeen der ontbloting van monumenten binnen een breder stedenbouwkundig perspectief. Bovendien vermeldt Stynen enkele spilfiguren van het debat: Cloquet en Heins.

¹"Dhanens Elisabeth," laatst geraadpleegd op 28 juli 2012, <http://www.dictionaryofarthistorians.org/dhanense.htm>.

d) Piet Lombaerde – de vrijmaking van monumenten: het maatschappelijk debat.

Het artikel van Lombaerde is de enige publicatie die ten volle aandacht besteedt aan het fenomeen van de vrijmaking van monumenten. Volgens Lombaerde heerste gedurende de eerste helft van de 19de eeuw 'het idealistisch standpunt van het monument als vrijstaand werk'. De tweede helft van de 19de eeuw werd daarentegen gekenmerkt door een reactie die vanuit de Germaanse cultuur was ontsponnen, tegen de vanzelfsprekendheid van de vrijmaking van monumenten, met het argument dat de aanpalende gebouwen evenzeer een historische waarde kunnen hebben. Lombaerdes artikel geeft toegang tot de spilfiguren van het internationaal debat: Sitte, Gurlitt en Buls.

Elk van deze vier referentiewerken bespreekt de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk vanuit een andere invalshoek. Dhanens en De Smidt leggen de nadruk op de geschiedenis van de kerk en geven de data van opbouw en afbraak der aanleunende woningen. Stynen en Lombaerde geven informatie over de bredere stedenbouwkundige stromingen en de tendensen in de monumentenzorg. Deze vier referentiewerken verwezen in hun bibliografie telkens door naar nieuwe bronnen. Al deze verworven bronnen fungeren als bouwstenen, die indien je ze samenbrengt, het volledig verhaal over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk vormen. Na uitgebreid literatuuronderzoek kwam de vaststelling dat nooit eerder een exhaustief onderzoek omtrent de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk werd uitgevoerd. Het doel van deze eindverhandeling is dan ook met een zo uitgebreid mogelijk bronnenonderzoek het totaalverhaal omtrent deze vrijmaking te reconstrueren.

4. ONDERZOEKSSTRATEGIE EN METHODOLOGIE

Bij de aanvang van het onderzoek werd vertrokken vanuit de vier hierboven besproken naslagwerken. Doordat elk van deze vier werken doorverwees naar andere publicaties, werd op een efficiënte manier zo veel mogelijk relevante informatie verzameld. De hiaten van de ene bron werden aangevuld met andere bronnen.

Door in contact te komen met deze naslagwerken, kwam naderhand het besef dat indien ik het onderzoek grondig wou uitvoeren, ik tevens zou moeten teruggrijpen naar eigentijdse bronnen, d.w.z. van de late 19de en de vroege 20ste eeuw. Omdat het vrijmaken van de Sint-Niklaaskerk kaderde in een groots Gents saneringsproject dat zowel op politiek, kunsthistorisch als sociaal niveau besproken werd, dienden mijn eigentijdse bronnen bovendien gevarieerd te zijn. Om dit doel te bereiken werd geopteerd om het Gentse stadsarchief en een eigentijdse krant, allen over de periode van 1896 tot 1907 te onderzoeken. De periode 1896-1907 werd vastgesteld aan de hand van de resultaten van het literair onderzoek. In het boek van Capiteyn werd teruggevonden dat de allereerste bekendmaking van het Braun-Van Asscheplan op de gemeenteraadsvergadering van 13 mei 1896 plaatsvond. Even verder in Capiteyns neerslag wordt vermeld dat de vrijmaking van de kerk rond 1907 volledig uitgevoerd was.

Om een doordachte keuze te maken over welke eigentijdse krant ik zou raadplegen, kon opnieuw André Capiteyn mij hierbij helpen. Op bladzijde 18 van *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913* vond ik het volgende terug: "Voor de daaropvolgende gang van zaken en de gevolgde procedure blijft de Gentse pers, en De Gazette van Gent in het bijzonder, de beste gids." Na een

controle en vergelijkende studie van de berichtgeving op 13 mei 1896 werd de raad van Capiteyn uiteindelijk opgevolgd.

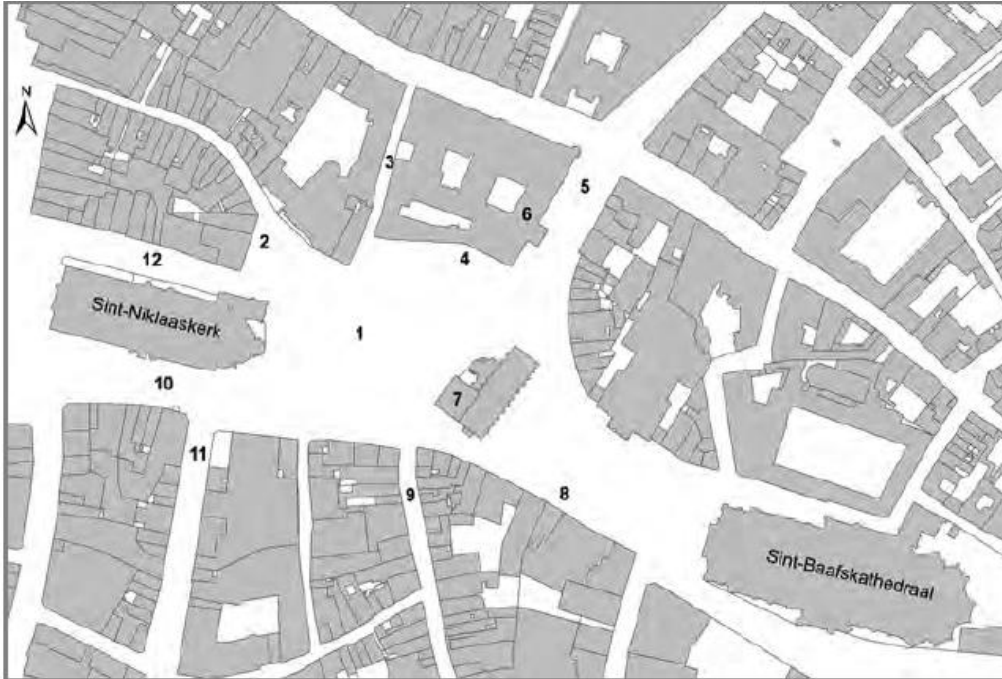
De resultaten uit het archiefonderzoek waren tweeledig. Allereerst werden in het Gentse stadsarchief alle gemeenteraadsverslagen teruggevonden. Deze boden inzicht in de positionering van de verschillende politieke partijen ten overstaan van de stadssanering en meerbepaald de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk. Ten tweede werden tevens in het Gentse stadsarchief de archieven van Openbare en Private Werken en van de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten geraadpleegd. In dit laatste archief werd een uitgebreid arsenaal aan fotomateriaal teruggevonden, daterend uit de tijd van de vrijmaking van de kerk. Het fotomateriaal teruggevonden in het archief, werd aangevuld door de raadpleging van de online Beeldbank van Gent.

Op basis van deze grote verscheidenheid aan bronnenmateriaal, werd het onderzoeksobject vanuit verschillende invalshoeken benaderd om op deze manier een gevarieerd en breed resultaat te bekomen.

5. ENKELE ZAKEN VOORAF

De omgeving van de Sint-Niklaaskerk

Doorheen dit onderzoek zullen enkele straten vernoemd worden die vandaag de dag niet meer bestaan. Op basis van onderstaande kaart (afb. 1) wordt duidelijk waar deze oude straten zich ten opzichte van het huidig stadswefsel bevonden.

Afbeelding 2. Situering van de onderzoeksplek, het Emile Braunplein, met aanduiding van (1) de Korte Ridderstraat, (2) het Goudenleeuwplein, (3) de Stadhuissteeg, (4) de Poeljemarkt, (5) de Botermarkt, (6) het Stadhuis, (7) het Belfort, (8) de Sint-Jansstraat, (9) de Mageleinstraat, (10), de Cataloniëstraat, (11) de Sint-Niklaasstraat, (12) Klein Turkije (Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie)

Afbeelding 1: kaart van de Gentse Kuip met straataanduidingen.²

Voor de Sint-Niklaaskerk strekt zich de Korenmarkt (Koornmarkt) uit. Ter hoogte van de zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk bevond zich de Kleine Koornmarkt, die overliep in de Catalognestraat (Cataloniëstraat). De Donkersteeg zoals we deze vandaag kennen liep over in de Korte Ridderstraat, die op zijn beurt overliep in de Sint-Jansstraat. De Korte Ridderstraat was een middeleeuwse hoofdas³, maar verloor zijn functie en aflijning door de afbraak van het bouwblok dat zich achter het koor van de Sint-Niklaaskerk bevond, en van het bouwblok dat zich voor het stadhuis bevond. Dit wordt duidelijk op onderstaande kaart (afb. 2):

² Christine Laleman en Geert Vermeiren, "Ruimte en bebouwing in het centrum van het middeleeuwse Gent," *Handelingen der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde*, nr.64 (2011), 16.

³ *Ibid.*, 14.

Afbeelding 2: stadsplan Gent, 1841, B.J. Saurel.⁴

Personenregister

Doorheen dit masteronderzoek zullen personages aangehaald worden waarbij een beknopte achtergrondschets wenselijk is. Deze figuuromschrijvingen bevinden zich achteraan (p. 131) deze verhandeling in het alfabetisch opgestelde 'personenregister'. In de doorlopende tekst worden de spilfiguren die geraadpleegd kunnen worden in het personenregister door een dikke lijn onderlijnd.

⁴ André Coene en Martine De Raedt, *Kaarten van Gent, plannen voor Gent, 1543-2011* (Gent: Snoeck, 2011), 111.

2. Voorgeschiedenis Sint-Niklaaskerk

1. ONTSTAAN- EN BOUWGESCHIEDENIS SINT-NIKLAASKERK

In het algemeen wordt sinds het onderzoek van Elisabeth Dhanens naar de geschiedenis van de Sint-Niklaaskerk aangenomen dat de kerk tussen 1038 en 1140 werd gesticht door de Sint-Pietersabdij.⁵ Recent onderzoek van Daniel Lievois stelt dat zowel de Sint-Niklaaskapel (een oudere kapel die zich ten westen van de jongere Sint-Niklaaskerk bevond) als de Sint-Niklaaskerk ouder gedateerd zijn dan 1087, het jaar waarin de relieken van de heilige vanuit Myra (het huidige Demre in Turkije) naar het Italiaanse Bari werden overgebracht en zich nadien verspreiden over de rest van het Europese continent.⁶ De handelsbedrijvigheid in het Gentse portus was aan beide zijden van de Leie tot hoge ontwikkeling gekomen, en het is dan ook geen toeval dat de kerk gewijd werd aan de heilige Nicolaas van Myra, de patroon van zeelieden, schippers, handelaars en kooplieden.⁷

In elk geval werd de vroegste Sint-Niklaaskerk op 4 mei 1120 vernield door een brand, zo staat beschreven in de *Annales Elmarenenses*.⁸ Het bouwkundig archeologisch onderzoek van Firmin De Smidt uit 1969 bracht resten aan het licht die dankzij een aanzienlijke grondophoging bij het bouwen van de huidige kerk bewaard waren gebleven, en werden geïdentificeerd als een Romaanse constructie uit de 11de eeuw, vermoedelijk dus de oudste stenen kerk die vernield werd in de brand van 1120. Wat precies het aandeel van deze oude kerk is geweest in de schade veroorzaakt door de brand van 1120 én de daaropvolgende brand van 1176 is niet te achterhalen.⁹

Het grondplan van de oudste kerk werd op basis van de restanten vastgesteld als een kruiskerk met basilicale opbouw en viering. Mogelijk was er een centrale askapel en waren de transeptarmen elk van een oostkapel voorzien (afb. 3).¹⁰

⁵ Elisabeth Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent* (Gent: Commissie voor Culturele Aangelegenheden, 1960), 2.

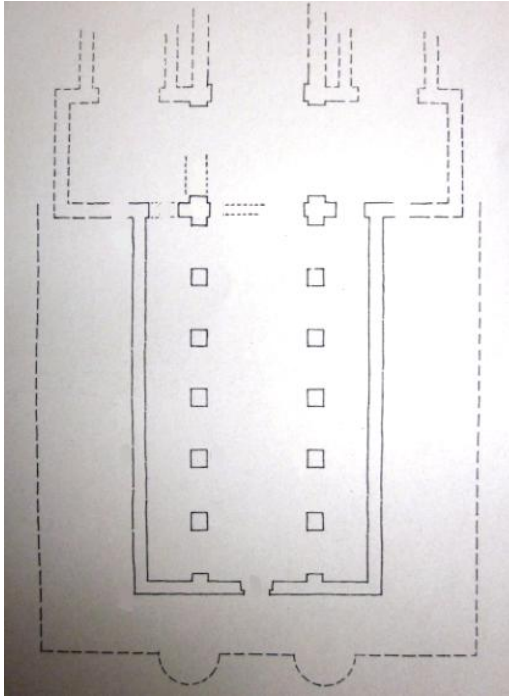
⁶ Daniel Lievois, "Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk," *Handelingen der Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde*, nr. 59 (2005), 83.

⁷ Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, 1.

⁸ Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, 3.

⁹ Firmin De Smidt, *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Archeologische studie door Dr. Architect Firmin De Smidt* (Brussel: Paleis der Academiën, 1969), 21.

¹⁰ Laleman en Vermeiren, "Ruimte en bebouwing in het centrum van het middeleeuwse Gent," 6.

Afbeelding 3: Romaanse Sint-Niklaaskerk.¹¹

Bij de aanvang van de 13de eeuw werd begonnen met de bouw van een geheel nieuwe kerk in Doornikse blauwgrijze kalksteen.¹² Door het ontbreken van archivalische bronnen kan niet worden achterhaald wanneer deze bouwcampagne precies aanving en hoe de campagne verliep.¹³ Volgens Firmin De Smidt ving men de bouwcampagne aan met de realisatie van vier traveeën in het kerschip.¹⁴ In een volgende bouwfase zou men werk hebben gemaakt van de oprichting van de kruisbeuk met vieringtoren en het koor, om vervolgens de traveeën van de zijbeuken aan te doen sluiten bij de vier traveeën van de benedenkerk.¹⁵ Omstreeks 1270 werd de kerk voltooid.¹⁶ Pas in de 15de eeuw kwam weer een intensieve bouwcampagne. Vanaf de 16de eeuw geven kerkrekeningen een gedetailleerd beeld van de talrijke herstellingen. Als gevolg van een storm op 1 oktober 1673 scheurde de spitstoren van de viering af. Ter vervanging werd in 1674 een veel lagere, stompe bedaking aangebracht die tot op vandaag het beeld bepaalt.¹⁷ Intussen was het grondpeil van de kerkvloer met circa 105 centimeter verhoogd.¹⁸ Onder het bestuur van pastoor Roger Nottinghamham (1656-1691) werd het hele kerkmeubilair vernieuwd.¹⁹ In diezelfde lijn kreeg het westportaal in 1681-1684 een barok aanzicht: een dubbele geblokte toegang bekroond met een rijkversierde beeldnis (afb. 4).²⁰

¹¹ De Smidt, *De Sint-Niklaaskerk te Gent, archeologische studie*, 25.

¹² *Ibid.*, 25.

¹³ Laleman en Vermeiren, "Ruimte en bebouwing in het centrum van het middeleeuwse Gent," 16.

¹⁴ De Smidt, *De Sint-Niklaaskerk, archeologische studie*, 24.

¹⁵ *Ibid.*, 24.

¹⁶ 'vzw De Vrienden van de Sint-Niklaaskerk'. *De Sint-Niklaaskerk*. (Gent: Drukkerij Goff, n.d.), 10.

¹⁷ De Smidt, *De Sint-Niklaaskerk te Gent, archeologische studie*, 39.

¹⁸ Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, 9.

¹⁹ *Ibid.*, 8.

²⁰ 'vzw De Vrienden van de Sint-Niklaaskerk', *De Sint-Niklaaskerk*, 14.

Afbeelding 4: het barok westportaal, juni 1901.²¹

Ook in de 18de eeuw werden talrijke herstellingen uitgevoerd (nieuwe bevoering van natuursteen in 1698-1700²², vergroting van de sacristie in 1747-1748²³...). Omdat een volledig overzicht van alle aanpassingen en herstellingen doorheen de eeuwen ons te ver zou brengen, en deze reeds uitvoerig werden besproken in de werken van Elisabeth Dhanens en Firmin De Smidt, werden hier enkel de opmerkelijkste evoluties aangehaald.

2. KERKHOFZONE IN DE 15DE EN 16DE EEUW

Het onderzoek van Daniel Lievois, gepubliceerd in 2005 in het tijdschrift 'Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent' onder de titel *'Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk'* geeft een duidelijk beeld van de ontwikkeling van de onmiddellijke omgeving van de Sint-Niklaaskerk gespreid over de 15de en 16de eeuw. Dit hoofdstuk steunt dan ook op dit onderzoek van Lievois.

²¹ SAG, archief SCMS, doos 438-443.

²² De Smidt, *De Sint-Niklaaskerk te Gent, archeologische studie*, 39.

²³ Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, 10.

De opeenvolgende Sint-Niklaaskerken waren omringd door een kerkhofzone. Deze kerkhofzone werd begrensd door een *greppe* of greppel die zorgde voor de afwatering van het kerkelijk erf en deze ook afbakende.²⁴

Ter hoogte van de westgevel van de Sint-Niklaaskerk werd het kerkhof extra afgesloten door middel van een muur die zich ten oosten van de greppel bevond.²⁵ De oudste schriftelijke vermelding van deze muur gaat terug tot 1450. Aangrenzend aan deze muur waren een tiental houten getimmerde huisjes gebouwd die eigendom waren van de Sint-Niklaaskerk.²⁶ Doordat de houten (en later stenen) sokkels van de huisjes zich over de greppel uitstrekten tot op de Kleine Koornmarkt, werd de huur van de huisjes zowel uitbetaald aan de kerkfabriek als aan stad Gent. De strook grond tussen de kerkhofmuur en de greppel behoorden nog de kerk toe, en het was dus de greppel en niet de muur die de grens vormde tussen kerkelijk en stedelijk domein.²⁷

De vijftiende-eeuwse huisjes waren éénkamerswoningen die gebruikt werden als verkoops- of werkruimtes voor activiteiten die niet veel plaats vereisten, of als bescheiden woning. Het standrecht van de huisjes kon op elk moment door de eigenaar van de grond worden ingetrokken.²⁸

In 1468 ontstond een conflict tussen de kerkmeesters en de handelaars. Uit protest tegen de 'vullichede' hadden de kerkmeesters de doorgang vanaf de Veldstraat via het kerkhof laten afsluiten om de passage en 'vuile praktijken' op het kerkhof in de kiem te smoren. Bovendien hadden de kerkmeesters ter hoogte van de Kromsteeg een put gegraven om de loslopende varkens te verhinderen nog in de graven te woelen (*omme te belettene twroeten vanden veerckene*). Het versperren van de doorgang die dwars door het kerkhof heen liep, zorgde voor veel verontwaardiging bij de handelaars. Zij beweerden dat deze zogenaamde Cattestege/Cattestrate al altijd het karakter van een straat had gehad. Enerzijds werd van de schepenen verwacht respect voor de begraafplaats op te brengen, en anderzijds dienden ze de handelstrafiek te vrijwaren. Uiteindelijk primeerde dit laatste. De kerkmeesters kregen toestemming om hun traliehek ter afbakening van de kerkhofzone te voltooiën, mits ze rekening hielden met de traditionele handelspassage en ze hun put lieten dempen. Het resultaat van dit conflict hield de erkenning van de huidige Cataloniëstraat als rijweg in. Toch bleef die rijweg vrij smal en enkel geschikt voor éénrichtingsverkeer.²⁹ Teksten tonen aan dat het hekwerk inderdaad werd gerealiseerd, en dat deze nadien ook werd aangebracht aan de kant van Klein Turkije.³⁰ De oostelijke kant van de kerkhofzone werd in het begin van de 16de eeuw ook omheind.³¹

Ter hoogte van de overgang van Klein Turkije naar de Korenmarkt, aan de kant van de westgevel van de Sint-Niklaaskerk werd de westelijke kerkhofmuur onderbroken door de Sint-Joriskapel en de Sint-Niklaaskapel.³² De Sint-Niklaaskapel was voorzien van een woongelegenheden³³ en werd

²⁴ Lievois, "Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk," 71.

²⁵ Ibid., 72.

²⁶ Ibid., 73.

²⁷ Ibid., 74.

²⁸ Ibid., 77.

²⁹ Ibid., 78.

³⁰ Ibid., 79.

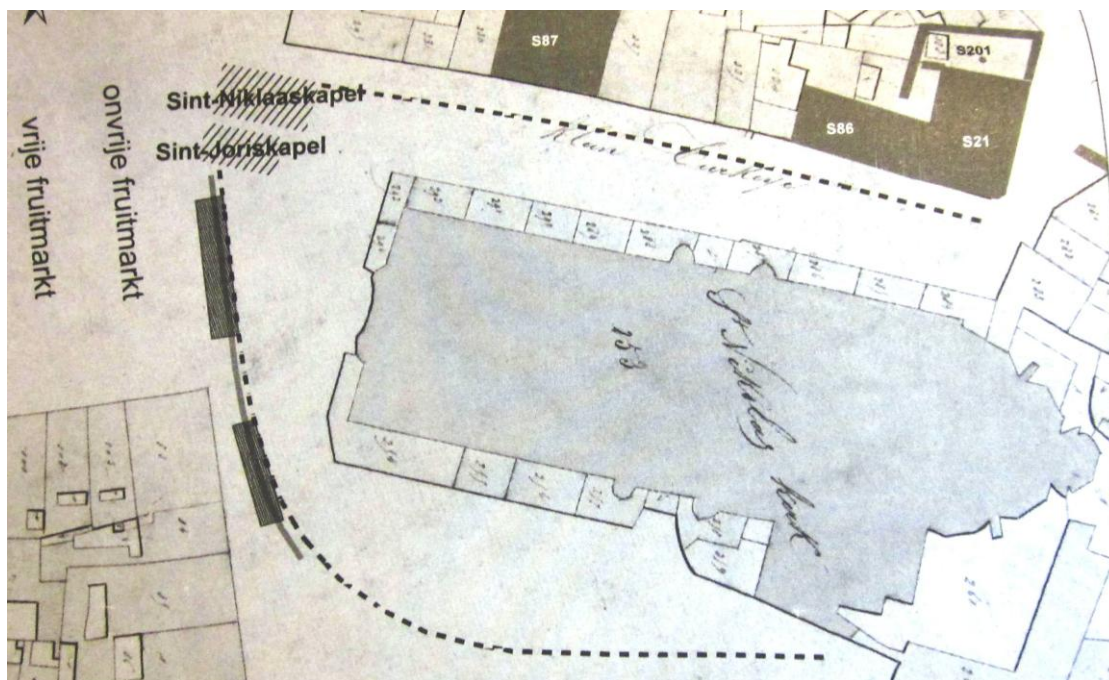
³¹ Ibid., 80.

³² Ibid., 71.

³³ Ibid., 84.

gezien als het noordelijk uiteinde van de rij houten huisjes.³⁴ Beide kapellen werden in de 16de eeuw opgeheven en ingericht als woningen.³⁵

Onderstaande afbeelding (afb. 5) toont een door Lievois geschatte plaatsing van de Sint-Niklaas – en Sint-Joriskapel, de aanduiding van de muur rondom het kerkhof (stippellijn) en de plaatsing van de houten woningen ter hoogte van de greppel (volle grijze lijn) op de Korenmarkt. Lievois tekende de middeleeuwse situatie van de kerkomgeving op een Gents kadasterplan van 1835 alwaar de tegen de kerk aangebouwde woningen al op staan aangegeven. De op het kadasterplan zichtbare gordel woningen rond de kerk dient dus niet in rekening te worden gehouden, daar ze nog onbestaande was in de 15de en 16de eeuw.

Afbeelding 5: een voorlopige, ruime situering van de hand van Daniel Lievois.³⁶

De aanwezigheid van kerkhoven rondom de kerken was een typisch middeleeuws fenomeen en kwam dus voornamelijk voor bij romaanse en gotische kerkgebouwen. Doordat het begraven van doden in het stadscentrum hygiënische bezwaren opriep en omdat deze kerkhoven tevens veel ruimte binnen de beperkte stadswallen in beslag namen, viel het gebruik van deze kerkhoven rondom de kerken weg. Rondom de barokke en alle jongere kerken werden geen kerkhoven meer aangelegd. De ruimte van de kerkhoven rond de romaanse en gotische kerken werd net omwille van het gebrek aan bouwruimte binnen de stadsmuren vaak bebouwd met huisjes. De aanwezigheid van kleine woningen rond de romaanse en gotische kerken is dan ook een rechtstreeks gevolg van de uit gebruik geraakte kerkhoven. In het vervolg van dit onderzoek zal duidelijk worden dat de (voornamelijk arbeiders-)constructies op deze oude kerkhoven als gevolg van de afbraak van de stadsmuren zullen afgebroken worden (zie hoofdstuk 3.2.c).

³⁴ Lievois, "Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk," 76.

³⁵ Ibid., 81.

³⁶ Ibid., 115.

De open ruimte die zich uitstrekt voor de westgevel van de Sint-Niklaaskerk heette vroeger de Kleine Korenmarkt en was de officiële Gentse fruitmarkt.³⁷ De bebouwing aan de Kleine Korenmarkt verdween in 1580 onder de sloophamer. In 1581 wellicht onteigende het toenmalig Gentse calvinistisch stadsbestuur drie woningen die zich ter hoogte van de greppel van de westgevel bevonden, met de bedoeling plaats vrij te maken voor de vergroting van de Korenmarkt. In de stadsrekening staat beschreven: "...omme gbedemolieret ende de voornoemde Cooremaerct vermeerdert te werdene".³⁸ Dit plan om meer ruimte te scheppen in het Gentse stadscentrum ging gepaard met het deels slopen van de Sint-Niklaaskerk. Een eerste stap in die richting werd ondernomen door het begraven van lijken in de kerkhofzone van de Sint-Niklaaskerk te verbieden. Hoewel de tien houten huisjes ook in de 16de eeuw nog gegeerde handelspanden waren, werden ze allen met de grond gelijk gemaakt onder het calvinistisch stadsbestuur.³⁹

3. AANBOUWING VAN WONINGEN TEGEN DE SINT-NIKLAASKERK

Vanaf het eind van de 16de eeuw kampte de kerk met ernstige stabiliteitsproblemen en kondigde zich een periode van verval aan. De stabiliteitsproblemen trachtte men op te lossen door de vensteropeningen dicht te metselen en de middentoren grondig te verbouwen. De slechte toestand van het exterieur van de kerk kon men niet meer verhelpen en men deed al het mogelijke om de aftakeling in te dijken⁴⁰: in 1640-1641 lieten de pastoor en de kerkmeesters langs de noordzijde van de kerk vijf woningen optrekken door meester metselaar Lieven Sanders. Deze woningen besloegen samen een gevelbreedte van 31.91 meter op een (on)diepte van 3.33 meter. De huisjes grensden aan 'de loge van de Coorenaert'. Deze loge was door het calvinistisch stadsbestuur tegen de westgevel van de kerk gebouwd, ten noorden van het westelijke portaal, en was bestemd voor het innen van de accijnzen.⁴¹ Lieven Sanders kreeg de toestemming om voor de bouw van de vijf woningen te beschikken over (natuur)stenen overblijfselen van de achterbouw die tegen de Sint-Joriskapel was gebouwd. Deze achterbouw was tijdens de kaalslag van het calvinistisch bewind gespaard gebleven. Hiermee verdwenen de laatste overblijfselen van de vijftiende-eeuwse bebouwing.⁴² In 1642 en later in 1650-1651 werden ook aan de zuidzijde huisjes gebouwd.⁴³ In 1722-1723 werd de westgevel geflankeerd (en nadien onmiddellijk verhuurd) door twee woningen ten noorden van het westportaal, en één woning ten zuiden van het westportaal.⁴⁴ In 1789 werden de vijf woningen aan de noordzijde vervangen door negen hogere nieuwe woningen.⁴⁵

In de periode van de tweede helft van de 16de tot begin 17de eeuw werd de Sint-Niklaaskerk met andere woorden stukje bij beetje -en dus niet in één keer- ingesloten door woningen. Op basis van bovenstaand literatuuronderzoek gaven de verschillende bouwfases volgend resultaat: 9 woningen aan de noordgevel, 3 aan de westgevel en een onbepaald aantal woningen aan de zuidgevel. Er is dus enkel zekerheid over 12 woningen rond de kerk.

³⁷ Lievois, "Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk," 94.

³⁸ Ibid., 99.

³⁹ Ibid., 101.

⁴⁰ 'vzw De Vrienden van de Sint-Niklaaskerk, *De Sint-Niklaaskerk*, 13.

⁴¹ Lievois, "Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk," 102.

⁴² Ibid., 102.

⁴³ Marcel De Bleekere, *Binnen de poorten van Gent* (Landegem: Nevelland, 1999), 80.

⁴⁴ De Bleekere, *Binnen de poorten van Gent*, 80.

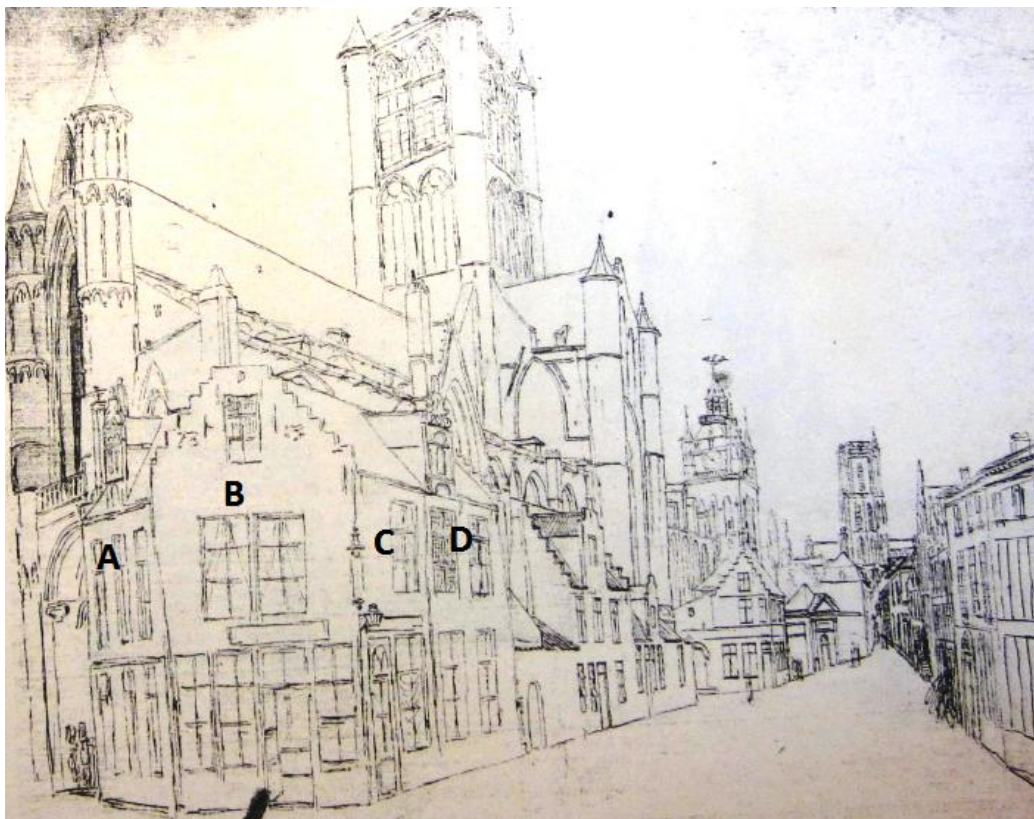
⁴⁵ Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, 11.

4. ICONOGRAFISCH ONDERZOEK O.B.V. TEKENINGEN

Om een idee te krijgen van de eerste uitzichten op de ombouwde Sint-Niklaaskerk wordt, gezien er nog geen fotografie bestond, beroep gedaan op tekeningen. Bij het analyseren van tekeningen moet men zich steeds realiseren dat kunstproductie met een subjectief oog wordt geproduceerd.

Tekening en schilderij van Pieter-Frans De Noter

Een eerste tekening (afb. 6) van de Sint-Niklaaskerk is van de hand van Pieter-Frans De Noter (1779-1842) en dateert van 1816. Op de pentekening van De Noter worden de zuidkant van de westgevel en de zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk afgebeeld. Tegen de zuidkant van de westgevel leunt een woning (A) van drie traveeën breed. Ten zuiden van deze woning bevindt zich op de tekening een ten opzichte van de westgevel schuin georiënteerd huis (B) dat de hoek van de Sint-Niklaaskerk afdekt. Dit 'schuin' huis vormt de verbinding tussen de woning aan het westportaal (A) en de eerstvolgende woning (C) aan de zuidgevel. Deze drie woningen en een vierde woning (D) hebben een verschillend exterieur hetgeen er vermoedelijk op duidt dat ze geen eigendom waren van één persoon, maar van meerdere. De woningen B en C zijn omwille van de uithangborden waarschijnlijk winkelpercelen, terwijl A en D vermoedelijk een woonfunctie bezaten. De woningen meer naar het Oosten toe zijn omwille van het perspectief van de tekening moeilijk te analyseren. In ieder geval geven alle aangebouwde woningen een chaotische, 'rommelige' indruk: de woningen hebben onderling verschillende hoogtes, breedtes en gevelopstanden.

Afbeelding 6: Gezicht op Sint-Niklaaskerk en Cataloniëstraat, pentekening gekleurd met waterverf, P. De Noter 1816.⁴⁶

⁴⁶ S.A.G., SCMS/5939.

Op een tweede afbeelding (afb. 7), een schildering gebaseerd op de pentekening van P. de Noter, wordt de Sint-Niklaaskerk vanuit hetzelfde oogpunt afgebeeld. Het perspectief is hierop correcter weergegeven, waardoor duidelijk wordt dat de woningen van de westgevel (A en B) dezelfde nok delen met de eerste twee woningen die grenzen aan de zuidgevel (C en D).

Afbeelding 7: schildering naar waterschildering P. de Noter 1816, datum onbekend.⁴⁷

⁴⁷ S.A.G., SCMS/5937.

Oorlogstafereel op de Korenmarkt

In het stadsarchief van Gent werd nog een 19de eeuwse tekening van de Sint-Niklaaskerk gevonden (afb. 8). De afbeelding uit 1830 toont een oorlogstafereel met de Sint-Niklaaskerk als decor. De rij aangebouwde huisjes in Klein Turkije en de drie woningen tegen de westgevel zijn hierop zichtbaar. Deze bron bevestigt de resultaten van het literaire onderzoek.

Afbeelding 8: Sint-Niklaaskerk: "Affaire de la légion belge-parisienne, 15 oktober 1830. Oorlogstafereel op de Korenmarkt.⁴⁸

Besluit

Het aantal gevonden tekeningen van de Sint-Niklaaskerk is beperkt. De analyses van de tekeningen die wel werden gevonden leveren geen indrukwekkende resultaten op. Bovendien werd geen enkele afbeelding van voor 1800 teruggevonden. Omwille van deze laatste reden werd besloten om de stadsplannen van Gent te raadplegen.

5. ICONOGRAFISCH ONDERZOEK O.B.V. TOPOGRAFIE

Om het voorafgaand literair onderzoek naar de omgeving van en de aanbouwing tegen de Sint-Niklaaskerk te bekrachtigen en vervolledigen, wordt in dit hoofdstukje aanvullend iconografisch materiaal bestudeerd. Voor de iconografische studie naar de omgeving van de Sint-Niklaaskerk lenen oude stadsplannen zich hier het best toe. Een grote hulp hierbij was het boek *Kaarten van Gent, Plannen voor Gent, 1534-2011* van de auteurs Andre Coene en Martine de Raedt, dat alle stadsplannen van Gent samenbundelt.

De kaarten daterend van 1641, 1756 en 1841 zullen hier worden bestudeerd.

⁴⁸ S.A.G., L83/17e.

1641

Eén van de oudste iconografische bronnen van de Sint-Niklaaskerk verscheen in het *Flandria illustrata* van Antonius Sanderus in 1641 (afb. 9). Sanderus gaf graveur-uitgever Henricus Hondius omstreeks 1636 de opdracht om een plan van Gent te graveren.⁴⁹ De *Flandria illustrata* bevat twee prenten van de Sint-Niklaaskerk:

Prent 1

Afbeelding 9: zicht op het koor en de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk.⁵⁰

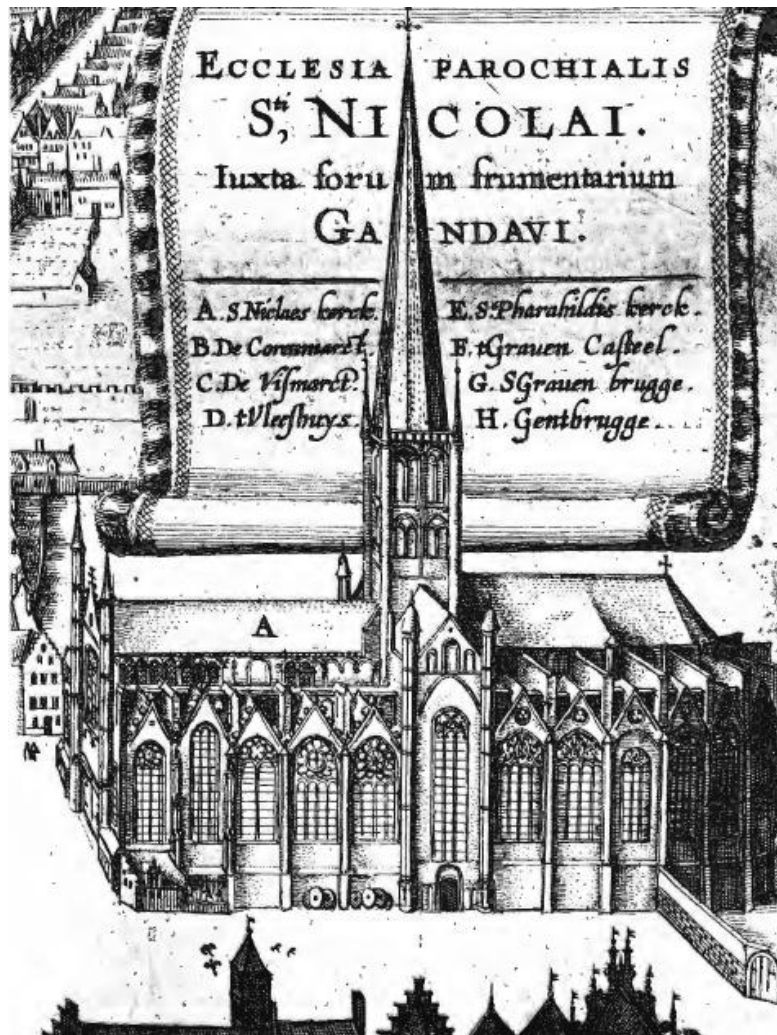
Op deze afbeelding van Antonius Sanderus zien we de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk nog vrij van aangebouwde woningen. Via Daniel Lievois' onderzoek werd duidelijk dat de plaat niet beantwoordt aan de toenmalige realiteit. De noordgevel was inmiddels al door 5 woningen aangebouwd het jaar vóór de uitgave van de *Flandria illustrata*. Bovendien beeldt Sanderus het kerkhof ter hoogte van Klein Turkije niet meer af, hoewel dat kerkhof, zoals eerder vermeld, pas in 1676 verdween.⁵¹ Het inzicht dat Lievois ons hier verschaft zet kracht bij de waarschuwing om iconografische bronnen steeds met een korreltje zout te nemen.

⁴⁹ Coene en De Raedt, *Kaarten van Gent, plannen voor Gent 1543-2011*, 57.

⁵⁰ Lievois, "Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk in Gent," 113.

⁵¹ *Ibid.*, 102.

Prent 2

Afbeelding 10: Zicht op de west- en zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk.⁵²

De tweede plaat uit *Flandria Illustrata* toont ons de west- en zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk (afb. 10). Tegen de westgevel worden kleine woningen afgebeeld. De kleine schaal van deze woningen staat in schril contrast met de imposant afgebeelde kerk. Ten noorden van het westportaal worden op de afbeelding vermoedelijk de 'loge van de coorenaert', en eventueel nog extra getimmerde huisjes afgebeeld. De huisjes die zich ten zuiden van het westportaal bevinden zijn vermoedelijk de getimmerde huisjes die zich al sinds de 15de eeuw tegen de kerk bevonden. In 1722 werden deze huisjes verwijderd wegens hun bouwvalligheid.⁵³ In 1722-1723 werden, zoals eerder gesteld, nieuwe woningen tegen de westgevel gebouwd – twee ten noorden, en één ten zuiden van het portaal.⁵⁴

⁵² Lievois, "Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk in Gent," 113.

⁵³ De Bleeckere, *Binnen de poorten van Gent*, 80.

⁵⁴ *Ibid.*, 80.

1756

Het eerstvolgende stadsplan van Gent dateert van 1756 en werd opgesteld door I.B. Malfeson (afb. 11). Hierop zien we de kerkhofzone aan de westgevel van de Sint-Niklaaskerk duidelijk afgebeeld. In 1756 zouden zich volgens de literaire bronnen reeds vijf woningen aan de noordgevel, drie aan de westgevel en een onbepaald aantal aan de zuidgevel moeten bevinden. Deze woningen zijn helaas niet zichtbaar op de kaart van Malfeson, vermoedelijk wegens de te kleine schaal van de kaart.

Afbeelding 11: Dit fragment uit 'plan de la ville et château de Gand' uit 1756, door I.B.Malfeson toont de Sint-Niklaaskerk met haar kerkhof op de Korenmarkt (bovenaan), Het Belfort met Lakenhalle (blokje onder het nummer 6) en de Sint-Baafskerk met kerkhofzone (onderaan).⁵⁵

Toch is deze kaart wel erg leerrijk met betrekking tot de schikking van de bouwblokken rondom de Sint-Niklaaskerk. Vooreerst strekt het bouwblok achter het koor van de kerk zich ver uit naar het zuiden, waardoor de Cataloniëstraat wordt afgeblokt. Het bouwblok dat zich achter dit eerstgenoemde bouwblok bevindt is erg groot en grenst aan het Belfort met Lakenhalle. Meteen ten oosten van het Belfort bevindt zich een nieuw bouwblok dat grenst aan de kerkhofzone van de Sint-Baafskerk.

De kaart van Malfeson is interessant omdat ze de Gentse Kuip toont nog voor die moderne stedenbouwkundige veranderingen onderging. In het boek *'Kaarten van Gent, plannen voor Gent 1543-2011'* worden deze eerste moderne stedenbouwkundige veranderingen gesitueerd rond 1840. Later hierover meer (hoofdstuk 3.2.d).

⁵⁵ Coene en De Raedt, *Kaarten van Gent, plannen voor Gent, 1543-2011*, 70-71.

1841

De belangrijkste bijdrage van het stadsplan van landmeter B.J. Saurel uit 1841 en 1848 is de aanduiding van het nieuwe stedenbouwkundig geheel dat de Keizer Karelstraat en het Sint-Annaplein vormden (afb. 12). In het kader van dit onderzoek is echter vooral de weergave van de Sint-Niklaaskerk van belang. De omgeving van de kerk zoals op de hiervoor besproken kaart van Malfeson uit 1756 verschilt sterk van deze op Saurels kaart. De grote bouwblokken van Malfeson worden op de kaart van Saurel doorbroken door straten. De Cataloniëstraat en de Korte Ridderstraat lopen over in de Sint-Jansstraat die op zijn beurt naar de Sint-Baafskerk leidt. Op die manier staan de twee kerken in directe verbinding met elkaar. De Sint-Jansstraat loopt dood op de Nederschelde (afb. 12, rechtsboven) die het verkeer naar de nieuw aangelegde Brabantdam (1822) leidt.⁵⁶

De rechte trekking van de Cataloniëstraat werd gerealiseerd in 1836.⁵⁷

Afbeelding 12: stadsplan Gent, 1841, B.J. Saurel.⁵⁸

Besluit

Het onderzoek naar de geschiedenis van de aanbouwing van de woningen steunt door de magere opbrengst van het iconografisch onderzoek hoofdzakelijk op de literaire bronnen.

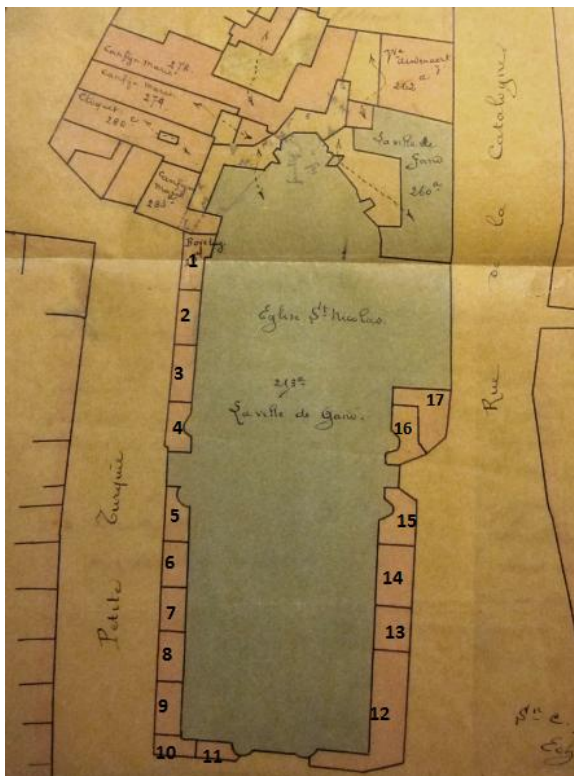
⁵⁶ Coene en De Raedt, *Kaarten van Gent, plannen voor Gent, 1543-2011*, 111.

⁵⁷ *Ibid.*, 115.

⁵⁸ *Ibid.*, 112.

6. VERHUUR EN VERKOOP VAN DE AANGEBOUWDE WONINGEN

De Gentse burgemeester Emile Braun (1849-1927) verzocht in 1898 aan de Gentse historicus Ferdinand Vander Haeghen (1830-1913) een onderzoek uit te voeren naar de oorsprong van alle woningen die tegen de Sint-Niklaaskerk waren aangebouwd. Het resultaat van dit onderzoek betreft in totaal zeventien woningen. Dit wil dus zeggen dat er in 1898 zeventien woningen rondom de kerk waren gebouwd. In het vorig hoofdstukje '2.3 Aanbouw van woningen tegen de Sint-Niklaaskerk' werd aan de hand van literatuuronderzoek zekerheid verworven over het bestaan van twaalf woningen (9 aan de noordzijde en 3 aan de westgevel). Het aantal woningen aan de zuidgevel bleef echter in het ongewisse. De rekensom van zeventien minus twaalf woningen impliceert dus dat de zuidgevel in 1898 werd geflankeerd door vijf woningen. Dit wordt tevens bevestigd op het kadasterplan (afb. 13):

Afbeelding 13: Kaart van de Sint-Niklaaskerk omringd door de zeventien woningen, kaart daterend van 1885-1898.⁵⁹

Het resultaat van het onderzoek van Ferdinand Vander Haeghen maakt duidelijk dat twee van de zeventien woningen in het systeem van erfpacht werden opgenomen, en de overige 15 woningen verkocht werden als nationaal goed in het zesde en zevende jaar van de Republiek (1800-1801).⁶⁰

De twee percelen gelegen in de Cataloniëstraat, op bovenstaand kadasterplan genummerd met 16 en 17, behoorden in de 18de eeuw toe aan de tafel van de Heilige Geest van de Sint-Niklaaskerk en werden overgeheveld naar het bureau van liefdadigheid. Dit bureau gaf de twee woningen in erfpacht voor een termijn van 99 jaar, met ingang van 1 augustus 1824.

⁵⁹ S.A.G., Openbare werken 1796-1913, reeks G, nr. 100, Sint-Niklaaskerk.

⁶⁰ S.A.G., Openbare en private werken, dossier G100.

De vijftien andere percelen behoorden tot de Sint-Niklaas kerkfabriek en werden in 1800-1801 verkocht als ‘nationale goederen’. ‘Nationale goederen’ is de benaming die tijdens de Franse revolutie werd gegeven aan vastgoed van de geestelijkheid en de adel, dat door de Franse staat werd onteigend en vervolgens ten gunste van de staatskas werd verkocht. Met de aanhechting van de Oostenrijkse Nederlanden aan Frankrijk in 1795, voerde de Franse staat deze praktijk ook uit in onze contreien. De percelen rond de Sint-Niklaaskerk werden in deze context genaast door de Franse staat, om ze dus vervolgens door te verkopen aan particulieren. In hedendaagse termen ging het dus om een privatisering, de overheveling van publiek goed naar privaat goed.⁶¹

7. RESTAURATIEGESCHIEDENIS VAN DE SINT-NIKLAASKERK

Om de restauratiegeschiedenis van de Sint-Niklaaskerk te kaderen in een breder perspectief, worden eerst het ontstaan van de Gentse Stedelijke Commissie voor Monumenten (1823) en de Koninklijke Commissie voor Monumenten (1835) geschetst. Deze twee instanties handel(d)en in functie van het optimale behoud van de monumenten en zorgden voor adviesrechtelijk tegenwicht.

a) De Stedelijke Commissie voor Monumenten - °1823

In de eerste helft van de 19de eeuw ontstonden in België lokale initiatieven en commissies die zich inlieten met een monumentenbeleid.⁶² Op 14 juli 1823 stemden de Provinciale Staten van de provincie Oost-Vlaanderen een reglement dat “de goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst” voorschreef.⁶³ Er werd tevens vastgelegd dat deze ‘gedenkstukken’ geen toegekend eigendom zijn, maar “onder het toezicht en de bescherming van het algemeen bestuur worden geplaatst”.⁶⁴ De realisatie van deze doelstellingen werd toegewezen aan lokale commissies” bestaande uit kunstenaars of kunstminnaars, die de vereiste kennis bezitten om over kunstvoorwerpen te oordelen”. De commissies kregen hiernaast ook de opdracht om alle relictien te inventariseren.⁶⁵

Indien ‘de goede bewaring’ van kunstvoorwerpen uit de inventaris in het gedrang kwam door een ingreep, vervreemding of verplaatsing, diende men zich eerst verplicht aan te melden bij de commissie om hierover advies te krijgen.⁶⁶ De commissie heeft echter nooit reële macht gehad.⁶⁷ Ze kon het gemeentebestuur enkel advies geven, terwijl de eindbeslissing voorbehouden was aan het plaatselijk bestuur en in sommige gevallen aan het provinciaal bestuur.⁶⁸

In het verlengde van dit Oost-Vlaamse reglement, werd op 27 december 1823 – nog voor de Belgische onafhankelijkheid en de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten - overgegaan tot de oprichting van een Gentse “Commissie ter bewaering der Kunst en Historiestukken te Gent”. In 1824 namen Brussel en Brugge hier een voorbeeld aan door de

⁶¹ Mark Fierlafijn, *Kerkelijke erfgoed* (Leuven: Drukkerij GK, 1997).

⁶² Herman Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940* (Kortrijk: Drukkerij Groeninghe, 1999), 23.

⁶³ Joseph Casier, *Anciennes vues de Gand. Album publié à l'occasion du centenaire de la Commission des monuments et des sites de la ville de Gand, avec notice historique par Joseph Casier.* (Gent : maison d'édition vanderpoorten & co, 1924), 9.

⁶⁴ Casier, *Anciennes vues de Gand*, 9. + Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 24.

⁶⁵ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 24.

⁶⁶ *Ibid.*, 24.

⁶⁷ Michiel Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, XVIII). (Gent: s.n., 1993), 18.

⁶⁸ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 24.

oprichting van hun eigen commissie. De eerste commissie bestond uit zeven leden, waaronder de Gentse architect Louis Roelandt (1786-1864). De overgeleverde documenten van deze eerste commissie zijn erg schaars: er werden niet meer dan enkele eerste proces-verbalen terug gevonden.⁶⁹ Uit de gedocumenteerde activiteiten die ons zijn overgedragen blijkt dat de taken van de commissie zich beperkten tot inventarisatie, het bestuderen van grafinscripties en grafmonumenten en de begeleiding van restauraties van schilderijen.⁷⁰ De commissie bleef tot op de dag van vandaag ononderbroken functioneren en heeft een grote inwerking op de stedelijke ontwikkeling en de monumentenzorg. Ze speelde een belangrijke rol in de stadssaneringen van het Zollikofer-De Vigne- en het Braun-Van Asscheplan.

De ‘Commissie ter bewaering der kunst en historiestukken te Gent’ veranderde zo vaak van naam, dat het lijkt alsof haar naam nooit officieel werd vastgelegd. In verschillende bronnen werden volgende namen teruggevonden:

- In 1832: Commissie van bewaring van kunstvoorwerpen.
- In 1833: Commissie van bewaring van kunstvoorwerpen en gedenkstukken van geschiedenis.
- In 1834: Commissie van bewaring van gedenkstukken van geschiedenis, kunstvoorwerpen, enz.
- In 1835: Commissie voor de bewaring van prael-, gedenk- en kunststukken.
- Voor een onbepaalde tijd nam de commissie de naam ‘Plaatselijke Commissie voor praalgebouwen’ aan.
- Om uiteindelijk te evolueren tot Commissie der Monumenten der stad Gent (SCM). Het precieze jaartal hiervan is onbekend.
- In 1920 wordt de verantwoordelijkheid van de commissie uitgebreid met de bevoegdheid over het bewaren van stadsgezichten, en krijgt ze volgende naam: Commissie der monumenten en stadsgezichten der stad Gent.⁷¹

De voorzitter van de allereerste commissie is niet met zekerheid gekend. De daaropvolgende voorzitters waren: Léopold-Auguste Warnkoenig (1832-1835), Charles Vervier (1836-1872), Auguste Waegener (1887-1895) en Ferdinand Vander Haeghen (1895-1912).⁷² Voorafgaand aan zijn voorzittersfunctie, was Ferdinand Vander Haeghen over de periode van 1859-1895 secretaris van de commissie geweest.⁷³ De periode waarin hij zetelde als voorzitter is net de periode waarin het plan Braun-Van Assche werd uitgevoerd, en dit is geen toeval: Vander Haeghen was steeds een voorstander geweest van de vrijmaking van de monumenten.⁷⁴

In de Gazette Van Gent van 24 december 1907 verscheen naar aanleiding van Vander Haeghens vijftig jaar jubileum een lovend artikel:

⁶⁹ Casier, *Anciennes vues de Gand*, 10.

⁷⁰ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 24.

⁷¹ Casier, *Anciennes vues de Gand*, 10.

⁷² *Ibid.*, 11.

⁷³ *Ibid.*, 11.

⁷⁴ Tijdens Vander Haeghens voorzitterschap verzorgde zijn zoon -universiteitsprofessor en stadsarchivaris Victor Vander Haeghen (1854-1916) de secretarispost van de Commissie.

“Het jubileum van den heer Ferdinand vander Haeghen. Heden maandag is het 50 jaar geleden dat de heer Ferdinand vander Haeghen door het College van burgemeester en Schepenen werd benoemd tot lid van de Stedelijke Commissie tot instandhouding van praalgebouwen. Dat is voorzeker een buitengewoon geval, des te merkwaardiger, daar de nog immer kloeke man steeds in de bres is, waar het geld het kunstkarakter van onze stad te bewaren. (...) Wij zullen hier nog bijvoegen dat de heer F. Vanderhaeghen den eerste het gedacht vooruitgezet heeft van de ontblooting der grootsche monumenten van het centrum onzer stad en dat men nu, grootelijks dank aan hem, in hare volle pracht de heerlijke reeks praalgebouwen kan bewonderen, namelijk St-Baafskerk, de Lakenhalle, het Belfort en Sint-Nicolaaskerk.”

Met de oprichting van de Maatschappij voor Geschied-en Oudheidkunde werd de SCM al snel bevolkt door mensen die tevens lid waren van die Maatschappij (zie hoofdstuk 4.3.b).

b) Oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten - °1835

De institutionalisering van de Belgische monumentenzorg werd op 7 januari 1835 een feit met de oprichting bij Koninklijk Besluit van de Koninklijke Commissie voor Monumenten (de KCM), toen onder de naam ‘Commission pour la conservation, la restauration et la Construction des monuments’.⁷⁵ Deze institutionalisering wordt in verband gebracht met politieke, ideologische en strategische motieven: het bestaansrecht van de kersverse Belgische staat werd onder andere gemotiveerd via de nationale monumenten.⁷⁶

De commissie gaf/geeft niet-bindend advies aan de minister van binnenlandse zaken over het herstellen van oude gebouwen of het oprichten van nieuwe monumenten. De allereerste samenstelling van de KCM wordt omschreven als een ‘architectenclub’ omdat zes van de negen stichtende leden architect of ingenieur waren. Enkele van deze stichtende leden waren Tilman-Francois Suys, Louis Roelandt, Nicolas Roget...⁷⁷ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de nadruk van de commissie al van bij het begin op het gebouwd patrimonium werd gelegd.⁷⁸

Op 31 mei 1860 wordt de organisatie van de KCM uitgebreid door de oprichting van provinciale commissies. Concreet hield dit in dat de centrale Brusselse commissie vertakkingen kreeg in de provincies door corresponderende leden. Deze ‘correspondenten’ verrichtten prospectief onderzoek en bereidden de adviezen van de centrale commissie voor. De provinciale correspondenten zullen minstens één keer om de drie maanden in de provinciale hoofdsteden bijeenkomen, onder het voorzitterschap van de gouverneur. Jaarlijks wordt in Brussel een algemene vergadering met alle leden gehouden.⁷⁹ De relatie tussen de centrale en provinciale commissies van de KCM verliep al van het begin stroef omwille van de bediscussieerde onderlinge verdeling van de taken.⁸⁰ Die interne malaise werd dankzij de verwezenlijkingen van de voorzitter (1897-1937) ingenieur Lagasse de Locht afgewend.⁸¹

⁷⁵ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 13.

⁷⁶ Ibid., 13.

⁷⁷ Ibid., 31.

⁷⁸ Ibid., 32.

⁷⁹ Ibid., 119.

⁸⁰ Ibid., 191.

⁸¹ Ibid., 196.

In het Koninklijk Besluit van 31 mei 1860 werd nog een belangrijke wijziging aan de werking van de KCM doorgevoerd. Vanaf dan werd de initiatiefplicht van alle leden van de KCM ingewisseld voor een initiatiefrecht.

Een derde opmerkelijke evolutie in de werking van de KCM werd ingezet door de uitbreiding van het ledenbestand met twee schilders en een archeoloog. Doordat deze nieuwe leden tevens werkzaam waren in de Académie royale de Belgique, werd een brug geslagen tussen de KCM en de Académie. Hun intrede betekende ook het begin van een ‘gemengde commissie’ die zich vanaf dan, zowel over het onroerend erfgoed, alsook over de restauraties van schilderijen ontfermde.⁸²

c) Restauratiegeschiedenis van de Sint-Niklaaskerk

Volgens Elisabeth Dhanens dateren de eerste sporen van historische belangstelling voor de Sint-Niklaaskerk van 1840. Op 9 maart van dat jaar gaf de Gentse Stedelijke Commissie voor Monumenten de heren Jules de Saint-Genois en Auguste van Lokeren de opdracht een verslag uit te brengen over de conditie van de kerk. De conservatie en herstelling van het gebouw werd hiermee voor het eerst concreet nagestreefd. Desondanks werd het verslag vermoedelijk niet ingediend.⁸³

Op 29 augustus 1852 publiceerde Kervyn De Volkaersbeke (1815-1881) in de Stedelijke Commissie voor Monumenten een rapport over de steeds slechter wordende conditie van de kerk. Dit rapport verscheen tevens in het *Messenger des Sciences* van datzelfde jaar en had als doel de overheid bewust te maken van de kritieke toestand van de kerk. In 1855 werd de tekst van Kervyn doorgegeven aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten. In 1864 werd het restauratiedossier terug actueel ter gelegenheid van een dispuut over een aanvraag om een aanpalende woning tegen de Sint-Niklaaskerk te herbouwen. Omdat de commissie enkel adviesrecht en geen beslissingsrecht had, kon het Gentse gemeentebestuur in tegenspraak met het advies van de provinciegouverneur van de KCM, Edouard De Jaegher, zijn toestemming verlenen voor het herbouwen van de aanpalende woning.⁸⁴ Het negatief advies van de KCM betreffende deze kwestie is opmerkelijk, en was ontstaan vanuit de idee om de Sint-Niklaaskerk vrij te maken van de huizen die er tegenaan waren gebouwd.

In 1894 stelt de Gentse architect Auguste Van Assche (1826-1907) voor het eerst zijn urbanisatieplannen voor Gent voor, waarbij men besluit de Gentse kuip, en dus ook de Sint-Niklaaskerk vrij te maken van de aangebouwde huizen. Vanaf dan raakt de vrijmaking en restauratie van de Sint-Niklaaskerk in een stroomversnelling.

⁸² Ibid., 119.

⁸³ Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, 11.

⁸⁴ Ibid., 12.

3. De wisselwerking tussen monumentenzorg en stedenbouw moedigt de vrijmaking van kerken aan

De tendens tot vrijmaking van kerken werd aanvankelijk ondersteund door de disciplines van de monumentenzorg en de stedenbouw. Enerzijds boog de monumentenzorg zich over de restauratie van kerken die enkel rechtmatig uitgevoerd ko worden mits de kerken ontmanteld werden. Bovendien was men overtuigd dat een directe contemplatie van het monument de indruk van het monument versterkte. Anderzijds verlangde de nieuwe stedenbouw de creatie van ruimte en doorgangswegen, waarbij de vrijmaking van monumenten en het creëren van pleinen rond de monumenten een absolute must waren.

Hoewel beide disciplines verschillende doelen beoogden, was de vrijmaking van kerken een middel dat ze beiden hanteerden om hun afzonderlijke doelen te bereiken. De wisselwerking tussen monumentenzorg en stedenbouw komt voor het eerst op grote schaal tot uiting bij de Haussmannisatie van Parijs, en zal zich in navolging hiervan verspreiden over het Europese continent.

1. MONUMENTENZORG

Monumentenzorg houdt zich bezig met het onderzoek en de inventarisatie, het beschermen en het beheren van monumenten. Dat beheer van monumenten houdt onder meer het restaureren van de monumenten in. De opvattingen omtrent het uitvoeren van de restauraties evolueerden doorheen de tijd. Een beknopt overzicht:

De eerste dominante visie op de restauratiepraktijk werd gevormd door de Franse restauratie-architect Eugène Viollet-Le-Duc (1818-1879). Met de publicatie van zijn *Dictionnaire raisonné* (1854-1868) werden zijn restauratie-opvattingen van grote invloed in de West-Europese contreien. Viollet-le-Duc vatte de restauratie van monumenten op als het realiseren van een stijleenheid bij monumenten. Door zijn sterke voorkeur voor de gotische bouwstijl, werkte Viollet-le-Duc naar een gotische stijleenheid. Dit had als gevolg dat alle latere stijlontwikkelingen die te vinden waren in een monument, werden weggerestaureerd. Het streven naar stijleenheid ging gepaard met de verbetering en voltooiing van monumenten. De monumenten werden in een toestand gebracht die nooit eerder had bestaan. Viollet-le-Duc geeft een onomwonden definitie van restauratie:

*“Restaurer un édifice, ce n’est pas l’entretenir, le réparer ou le refaire, c’est le rétablir dans un état complet qui peut n’avoir jamais existé à un moment donné.”*⁸⁵

Zijn interventies waren telkens gestoeld op een voorafgaande grondige studie van de monumenten, waardoor hij steeds een beredeneerde wetenschappelijke restauratie realiseerde. De

⁸⁵ Eugène, Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l’architecture Française du XIe au XVIe siècle, tome huitième*. (Parijs: imprimerie de E. Martinet, 1863), 14.

restauratiepraktijk van de zo goed als hele 19de eeuw was gestaafd op het interventionisme van Viollet-Le-Duc.⁸⁶

Als reactie op de erg ingrijpende en bijgevolg dure restauraties geschoeid op de leest van Viollet-le-Duc, groeide het scepticisme ten opzichte van de Fransman: een bescheidener aanpak drong zich op. Bovendien nam de invloed van de archeologische deskundigheid die aandrang op een voorzichtige omgang met monumenten toe. Hieruit ontwikkelden zich aanhangers van het non-interventionisme van John Ruskin. Ruskin bestempelde in zijn *The Lamp of memory* (1849) restauratiepraktijk als geschiedenisvervalsing en beschouwde de historische ouderdom van een monument als een meerwaarde.⁸⁷

Het restauratiedebat laaide met de eeuwwisseling terug heftig op. Enerzijds was er de conserverende strekking waarbij stemmen opgingen voor het integrale behoud van monumenten, inclusief haar tijdsgebonden degradatie. Deze conserverende strekking bevatte veel archeologen die het monument zijn betekenis van drager van historische informatie gaven. Anderzijds was er de strekking van de architecten-restaurateurs die Viollet-Le-Duc bijtraden, en dus d.m.v. stijleenheden het monument herschiepen.⁸⁸

Eén van de componenten van dit restauratiedebat rond de eeuwwisseling was het in vraag stellen van de vrijmaking van monumenten.⁸⁹

Alreeds in de vroege 19de eeuw was de Koninklijke Commissie voor Monumenten voorstander van het principe van de vrijmaking.⁹⁰ De omliggende bebouwing, veelal woningen, verhinderden de directe contemplatie van de monumenten. Andere argumenten die leidden tot de vrijmaking van monumenten waren van hygiënische, esthetische en verkeerstechnische aard.⁹¹ De ontbloting van monumenten leidde vaak tot de purificatie ervan. De monumenten werden uitzuiverend gerestaureerd.⁹² Rond de eeuwwisseling rezen twijfels omtrent dit principe van vrijmaking. Een eerste groep geloofde in de volmaaktheid van een vrijstaande kerk en werd de strekking van de ‘conservatieven’ genoemd.⁹³ Deze stempel kregen ze toebedeeld door hun blijvende overtuiging van het gelijk van Viollet-le-Duc. Diens idealistisch standpunt aangaande het alleenstaande gebouw heeft er toe bijgedragen dat heel wat gotische kerken en kathedralen werden vrijgemaakt.⁹⁴ Een tweede groep, de ‘culturalisten’, hielden van de historische en stedenbouwkundige waarde van de stadscentra, waarvan monumenten slechts een onderdeel waren. De culturalisten vonden hun argumenten bij de vrijmaking van de dom van Keulen. Deze dom was met veel bravoure en (financiële) steun van het volk ontmanteld, maar een aantal jaar na

⁸⁶ Linda Van Santvoort, "Restauratie en conservatie van de 19de eeuw tot 1931," in *Restauratie en conservatie*, red. Paul Dumont en Brigitte Vander Bruggen. (Brussel: Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2011).

⁸⁷ Van Santvoort, "Restauratie en conservatie van de 19de eeuw tot 1931," n.p.

⁸⁸ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 203.

⁸⁹ *Ibid.*, 225.

⁹⁰ Piet Lombaerde, "De vrijmaking van monumenten: het maatschappelijk debat," in *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en monumentenzorg*, red. Jan de Maeyer. (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1999), 157-167.

⁹¹ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 225.

⁹² Jan De Maeyer, red., *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*. (Leuven: Universitaire pers Leuven, 1999), 15.

⁹³ Lombaerde, "De vrijmaking van monumenten: het maatschappelijk debat," 163.

⁹⁴ *Ibid.*, 158.

de vrijmaking kwamen er klachten over de té drastische aard van die ontmanteling (zie hoofdstuk 8.3).⁹⁵

Rond 1900 ontstond een nieuwe visie over de betekenis van monumenten: een historisch gebouw kwam pas tot zijn recht als het in wisselwerking stond met zijn historische omgeving. De belevingswaarde van het monument werd belangrijker, en de restauratie mocht deze niet wegwerken.⁹⁶ Parallel met deze nieuwe visie ontstond kritiek op het vrijmaken van monumenten. Langzaamaan opteerde men voor het selectieve behoud van de aanbouwsels rond de kerken. Argumenten hiervoor waren:

1. Het schaalverschil tussen het kader rond het monument en het monument zelf, benadrukt de grootsheid van het monument.
2. Het kader rond de monumenten legt getuigenis af van de sociale en economische voedingsbodem waaruit monumenten zijn voortgekomen.⁹⁷
3. De vrijmaking van monumenten zorgt ervoor dat deze worden afgesneden van het commerciële leven. Dit argument was voor de liberale Brusselse burgemeester (1881-1899) Charles Buls (1837-1914), een baanbreker in het debat over de vrijmaking van monumenten, doorslaggevend in zijn pleidooi voor een genuanceerde vrijmaking.⁹⁸ Hierover meer in hoofdstukken 8.2 en 9.3.

Een prima casus waarop het principe van selectief behoud van de aangebouwde woningen werd toegepast, is dat van de Onze-Lieve-VrouweKathedraal van Doornik. Deze kathedraal wordt ter hoogte van haar koor ingesloten door een aantal woningen die zich in de ‘Rue des Chapeliers’ bevinden. Met het oog op het creëren van een pleintje dat zicht geeft op het koor, kwam rond de eeuwwisseling het voorstel op tafel om een twaalfstal woningen af te breken. De financiële kost van 600.000franken zou verdeeld worden onder de stad, de regering en vrije donaties. Het voorstel leidde tot twee kampen: één kamp dat zich achter een volledige ontmanteling schaarde, en een ander (ontstaan uit de extreme overtuiging van het eerste kamp) dat protesteerde tegen die volledige ontmanteling vanuit de overtuiging de constructies rond het monument, vergaard doorheen de eeuwen, te respecteren. Deze twee tegenovergestelde kampen werden buitenspel gezet nadat de KCM zijn goedkeuring gaf aan een gedeeltelijke en rationele vrijmaking. Dit hield in dat de vrijmaking enkel mocht uitgevoerd worden daar waar het zicht op de kerk belemmerd werd en dat enkel woningen zonder intrinsieke (pittoreske) waarde mochten afgebroken worden.⁹⁹

2. GROOTSTEDELIJKE TRANSFORMATIES EN STADSUITBREIDINGEN

Onder het impuls van de economische voorspoed die de eerste industriële revolutie van de 19de eeuw op het Europees vasteland met zich meebracht, veranderde de stedelijke maatschappij.

Allereerst werd het kapitalisme het overheersend politiek-economisch systeem in Europa. Productiemiddelen (machines, arbeid, grond, gebouwen, grondstoffen) werden privébezit en de

⁹⁵ Lombaerde, "De vrijmaking van monumenten: het maatschappelijk debat," 163.

⁹⁶ De Maeyer, *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, 15.

⁹⁷ Stynen, *Omvoltooid verleden tijd*, 225.

⁹⁸ Ibid., 226.

⁹⁹ Louis Cloquet, "Le dégagement des anciens édifices," in *Revue de l'art chrétien*, (1903): 231-238.

winst die ze opbrachten behoorde de eigenaars van deze productiemiddelen toe. Dit economisch systeem was sterk gelieerd aan de liberale staatsfilosofie 'laisser-faire, laisser-aller' van Adam Smith.

Door de centralisering van arbeid in de steden nam de stedelijke bevolking razendsnel toe. De verhouding van de stedelijke bevolking in Europa evolueerde van 17% in 1801, naar 35% in 1851, en naar 54% in 1891. Op wereldschaal evolueerde de stedelijke bevolking van 3% in 1800 naar 15% in 1900. Als gevolg van deze stedelijke groei was er vaak gebrek aan sanitair en riolering, hetgeen de verspreiding van veel ziektes bevorderde. De dichte opeenstapeling van mensen maakte de situatie er allerminst beter op.

Tegen de achtergrond van deze schrijnende woonsituaties in de steden, nam de sociale middenklasse van de burgerij, ontstaan in de 18de eeuw, in de 19de eeuw de politieke en culturele leiding. In tegenstelling tot de adel of de clerus ontleende de burgerij zijn status en macht aan zijn vermogen dat ze vaak had verworven dankzij de groeimarges van het kapitalistisch economisch systeem.

De problematiek van armoede en overbevolking als gevolg van de industrialisering en de stedelijke groei werd in de eerste helft van de 19de eeuw voor het eerst in Groot-Brittannië en België (de twee industriële pioniers) aangepakt door onder andere de aanleg van riolering en waternetwerken in de grote steden. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw ging de stedenbouw zich steeds meer ontwikkelen en verspreiden onder verschillende vormen:

- Aanleg van parken
- Rioleringsen
- Nieuwe vervoersystemen
- Nieuwe technologische verbeteringen

Het toonbeeld van deze vernieuwde stedenbouw op grote schaal werd gerealiseerd in Parijs.

a) Parijs onder Second Empire (1852-1870)

Met de Franse stadsarchitect Georges-Eugène Haussmann (1809-1891) werd Parijs de institutionele plaats van de moderne burgerlijke maatschappij. De ruimte van de bourgeoisie was gebaseerd op visuele cultuur en representatie, bevatte alle kenmerkende burgerlijke instituties (zoals theaters, bibliotheken...) en schreef formele gelijkvormigheid voor.

Haussmann was er als eerste in geslaagd om de stad als een geheel te vormen en beheersen. Hij reorganiseerde de stad met een driedig doel:

1. De herwaardering van de monumenten door ze te isoleren en visueel met elkaar te verbinden a.d.h.v. zichtassen. Oude en nieuwe gebouwen kregen een scharnierfunctie in het stadsconcept.
2. Het invoeren van verschillende vormen van moderniteit, met als kerneigenschappen licht, lucht en comfort.
3. Alle delen van de stad met elkaar in verbinding stellen, van station tot station, van wijk tot wijk, op schaal van het geheel. De nieuwe verbindingssassen ruimden minderwaardige arbeiderswijken op.

Deze verbindingsassen werden pal door de bestaande en verkommerde wijken getrokken. Langs deze lanen verschenen classicistische gevels, onderworpen aan een strenge symmetrie en regelmaat, om zo monumentaliteit te genereren.¹⁰⁰

De vernieuwing van Parijs werd georchestreerd door de Franse overheid, meer bepaald door Napoleon III, die een strategisch voordeel zag in een herordening van de binnenstad. De nauwe kronkelige straatjes van Parijs waren tijdens de revoluties een gedroomd terrein geweest voor barricadegevechten. Brede rechte lanen zouden dit voortaan voorkomen.¹⁰¹

De Haussmannisatie van Parijs werd over het hele Europese continent als voorbeeld gesteld. Ook de Belgische hoofdstad en Gent waren vatbaar voor deze Haussmann-microbe.

b) Brussel, de overwelving van de Zenne (1867-1871)

Onder impuls van de liberale burgemeester Jules Anspach (1829-1879) – “de vernieuwer van Brussel”¹⁰² – en met de steun van koning Leopold II werd de historische kern van de hoofdstad grondig gesaneerd, gemoderniseerd en verfraaid. Anspach werd ontegensprekelijk sterk beïnvloed door Haussmann, met wie hij trouwens een rechtstreekse correspondentie voerde. Wat Haussmann en Napoleon III waren voor Parijs, waren Anspach en Leopold II voor Brussel.¹⁰³ Het belangrijkste initiatief van de Brusselse vernieuwing was de overwelving/sanering van de Zenne. Dat initiatief was gebaseerd op de ongezonde toestand van de rivier en de periodieke overstromingen.¹⁰⁴ Het plan van de Belgische architect Leon Suys voorzag boven de overwelving een brede laan die de verschillende zones van Brussel met elkaar verbindt: een duidelijke knipooog naar Parijs.¹⁰⁵

c) Het Gentse Zollikofer-De Vigne plan (1880-1888)

Voorgeschiedenis

Als gevolg van de verdubbeling van de Gentse bevolking tussen 1800 en 1860 was de Gentse binnenstad overbevolkt geraakt, en was het er bovendien ongezond wonen. Het aantal beluiken groeide sterk aan: bijna één derde van de inwoners woonde op drie percent van de stadsoppervlakte. Onder druk van de armzalige levensomstandigheden nam de Gentse burgerij initiatief om de stad te saneren en uit te breiden. Op 1 juli 1858 verscheen de wet op ‘de onteigening voor de sanering van ongezonde wijken’, en later in 1876 verscheen de wet voor ‘het opheffen van de tolrechten en het verdwijnen van de stadspoorten- en wallen’, waardoor de burgerij vrij spel kreeg.¹⁰⁶ De arbeiders werden ‘weggesaneerd’ uit de oude stad en de burgerij eiste het stadscentrum voor zich op.¹⁰⁷ Naast de hygiënische en technische bezwaren tegen de

¹⁰⁰ Michiel Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid* (Bussum: THOTH, 2001), 16.

¹⁰¹ Coene en De Raedt, *Kaarten van gent, plannen voor Gent, 1543-2011*, 111.

¹⁰² Yvon Leblicq, “De grote werken in de oude stad,” in *Brussel, breken, bouwen. Architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914* (tentoonstellingscatalogus, 41-86, s.l.n.d., s.n), 42.

¹⁰³ Jan Apers, Jos Vandenbreeden en Linda Van Santvoort, “Chronologisch overzicht van de belangrijkste stedenbouwkundige feiten in en rond Brussel, 1780-1982,” in *Straten en Stenen, Brussel: Stadsgroei 1780-1980, red.* “Tentoonstelling ingericht door de Generale Bankmaatschappij in samenwerking met het Sint-Lukasarchief en G. Abeels’ (Brussel: F. Poot, 1983), 42.

¹⁰⁴ Leblicq, “De grote werken in de oude stad,” 48.

¹⁰⁵ Ibid., 48.

¹⁰⁶ André Capiteyn, *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*. (Gent: Dienst voor kulturele zaken, 1983), 21.

¹⁰⁷ Capiteyn, *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, 14.

hoge concentratie van arbeiders in de binnenstad, woog bij de lokale machten ook de angst voor het samendrommen van misnoegde arbeiders als een groot argument pro sanering van de binnenstad. Het proletariaat werd met andere woorden niet enkel verspreid om epidemieën tegen te gaan of om andere menslievende redenen, maar voornamelijk om opstanden geen kans te geven.¹⁰⁸ Het verbouwen van de stad werd met andere woorden ingezet als politiek instrument.¹⁰⁹ Het stadsbeeld van het centrum werd onder invloed van deze burgerij opmerkelijk gewijzigd. Vanaf het midden van de 19de eeuw werden de grachten en binnenwateren van Gent overweld of gedempt om hygiënische redenen. De vernieuwingen van het stadscentrum cumuleerden in de jaren 1880 naar het Zollikofer-De Vigneplan.

Het Zollikofer-De Vigneplan

Het Zollikofer-De Vigneplan werd uitgevoerd onder het Gentse burgemeesterschap van Hippolyt Lippens (1882-1895). De belangrijkste aspecten van dit stedenbouwkundig project waren:

1. De omgeving van de Nederschelde saneren.
2. Het toenmalig treinstation op het Zuid verbinden met het centrum van de stad (Korenmarkt-Vrijdagsmarkt).

Bovendien zou het plan een nieuw centrum creëren rond het Zuidstation en de vervuiling van de Schelde aanpakken.¹¹⁰ Stadsingenieur Edouard Zollikofer en stadsarchitect Edmond De Vigne, beiden afgevaardigden van de Belgische Immobiliën Maatschappij, legden in juni 1880 hun project voor aan het schepencollege. Hun plan oogstte veel kritiek, ondermeer omdat het plan te weinig zou bijdragen tot de welvaart van de stad.¹¹¹ Ondanks de oppositie steunde de liberale partij het project volledig en begonnen al in 1880 de eerste afbraakwerken. Omstreeks 1888 was het werk afgerond en was de verbinding van het Zuid met het stadscentrum een feit (afb. 14).¹¹²

¹⁰⁸ Coene en De Raedt, *Kaarten van Gent, plannen voor Gent, 1543-2011*, 145.

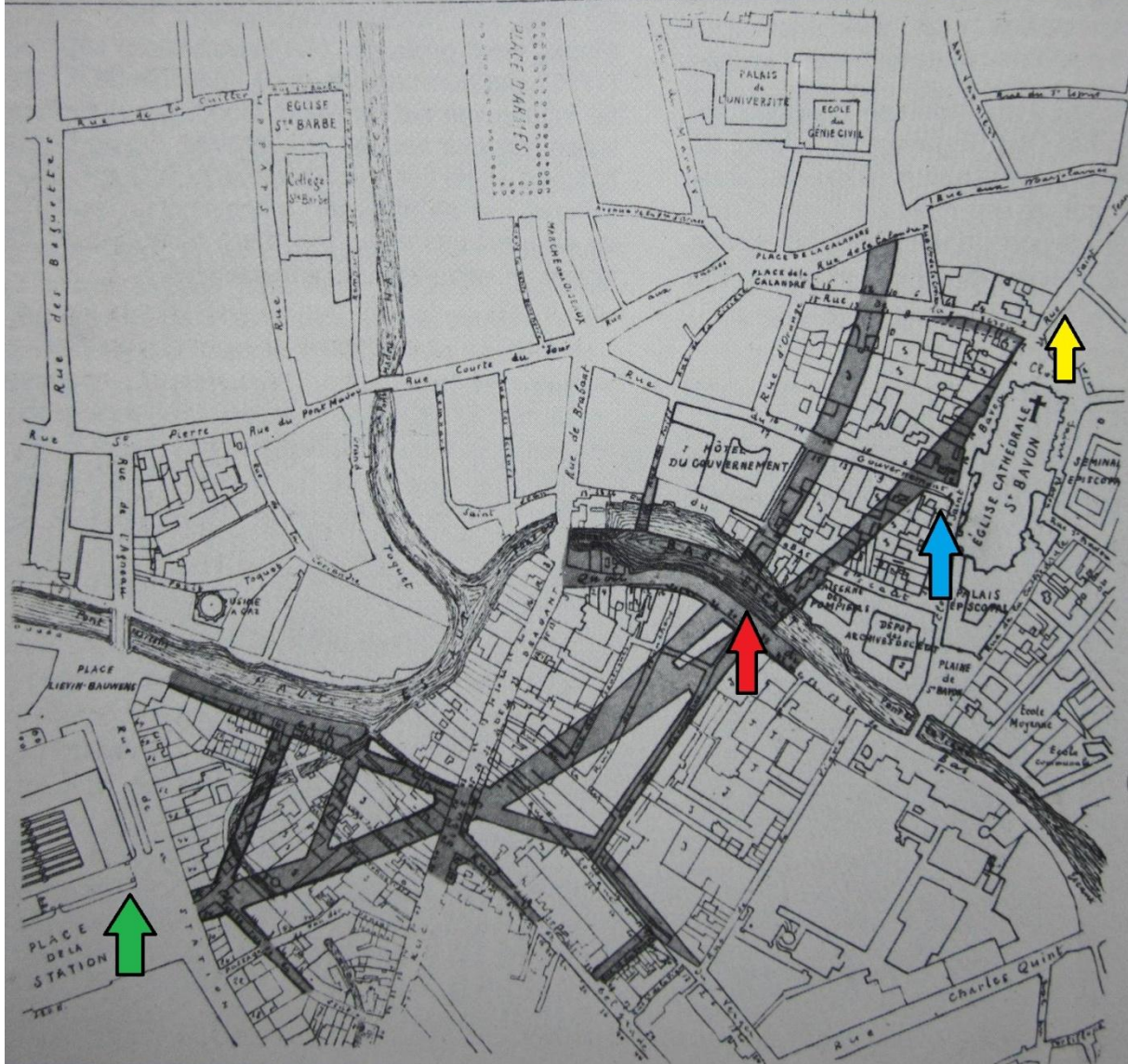
¹⁰⁹ André Coene, "Stedenbouwkundige interventies rond de eeuwwisseling in de Kuip," In *Impact. Wereldtentoonstelling Gent 113*, red. Jo Van Herreweghe. (Gent: Dienst Monumentenzorg en Architectuur Stad Gent, 2013), 35.

¹¹⁰ Capiteyn., *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, 29.

¹¹¹ Ibid., 30. – Dit argument werd ook naar voren geschoven door de radico-socialistische partij met betrekking tot het Braun-Van Asscheplan.

¹¹² Ibid., 31.

SUPPLÉMENT A
L'IMPARTIAL DE GAND
PLAN DU PROJET ZOLLIKOFER.

Afbeelding 14: De nieuwe assen van het Zollikofer-De Vigneplan weergegeven op kaart. Links onderaan het Zuidstation (groene pijl). De as van de Vlaanderenstraat (blauwe pijl) eindigt bij de Sint-Baafskerk, en loopt verder naar de Sint-Niklaaskerk via de Sint-Jansstraat (gele pijl). Net na de kruising van de Brabantdam en de Vlaanderenstraat wordt de ketelvaart overwelfd (rode pijl).¹¹³

¹¹³ Capiteyn., *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, 28.

Emile Braun

Onder de liberale burgemeester Emile Braun zou er nog intenser naar gestreefd worden om het Gentse stadscentrum om te vormen tot een representatief geheel. Hierover meer in hoofdstuk 6 van dit onderzoek.

d) Nuancering

In het boek van Andre Coene en Martine de Raedt *'Kaarten voor Gent, plannen voor Gent 1534-2011'*, gepubliceerd eind 2011, wordt gesteld dat Gent 'Haussmanniaanse' stedenbouwkundige vernieuwingen doorvoerde nog vóór er sprake was van de Haussmannisatie van Parijs. Een bewijs hiervan zijn de aanleg van brede rechtlijnige lanen na de bouw van het Zuidstation in 1837 die een nieuwe stadswijk verbonden met de oude stadskern rond Sint-Jacobs. Ook het Sint-Annaplein is aangelegd tussen 1841 en 1846. Bovendien werden belangrijke lanen voorzien van door de overheid strikt opgelegde homogeen neoclassicistische gevels. De verwezenlijking van deze stedenbouwkundige projecten brachten (her)verkavelingen met zich mee.¹¹⁴

De stedenbouwkundige ontwikkelingen in Gent louter toeschrijven aan de Haussmanniaanse invloed is volgens de auteurs Coene en de Raedt met andere woorden te sterk gegeneraliseerd.¹¹⁵

e) Splitsing tussen de monumentenzorg en stedenbouw m.b.t. vrijmaking monumenten

Omdat rond de eeuwwisseling vanuit de monumentenzorg nieuwe waarde werd gehecht aan de wisselwerking tussen het monument en zijn omgeving, werd de radicale vrijmaking van monumenten in twijfel getrokken. Om een evenwicht te vinden tussen de contemplatie van het monument en zijn omgeving, werd overgegaan op een genuanceerde vrijmaking van monumenten. Deze nieuwe aanpak dreef een wig tussen monumentenzorg en stedenbouw. Hierover meer in hoofdstuk 8.

¹¹⁴ Coene en De Raedt, *Kaarten van Gent, plannen voor Gent, 1543-2011*, 111.

¹¹⁵ *Ibid.*, 114.

4. Eerste pleidooien pro vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk

Aan de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk werd pas in 1896 met zicht op een effectieve uitvoering concreet vormgegeven. De idee om de Gentse kerken vrij te maken borrelde echter al langer in het hoofd van menig Gentenaar. In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van alle pleidooien pro vrijmaking. Hoewel het toen slechts bij voorstellen bleef, plukte de entourage van Braun in 1896 de vruchten van alle voorafgaande studies.

1. ALLERVROEGSTE PLEIDOOIEN PRO VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK

In de tweede helft van de 19de eeuw kwamen geleidelijk steeds meer stemmen op die zich achter een vrijmaking van de monumenten schaarde. Een allereerste pleidooi pro vrijmaking werd uitgesproken door de Gentse historicus en politicus Kervyn de Volkaersbeke. Zijn rapport leidt ons naar een tweede pleidooi pro vrijmaking door de Gentse gemeenteraadsleden Delehaye en Guislain. Over beide pleidooien dient opgemerkt te worden dat ze met het oog op de restauratie van de Sint-Niklaaskerk ontstonden.

a) Kervyn De Volkaersbeke

Zoals eerder gesteld in het hoofdstuk over de restauratiegeschiedenis van de Sint-Niklaaskerk legde Kervyn De Volkaersbeke op 29 augustus 1852 een rapport over de conditie van de Sint-Niklaaskerk voor aan de Gentse Stedelijke Commissie voor Monumenten. Deze tekst werd tevens gepubliceerd in het tijdschrift *'Messager des Sciences historiques'*. Het rapport was een poging om de aandacht te vestigen op de dringende noodzaak tot restauratie van de inmiddels erg afgetakelde kerk. In dit rapport vermeldde Kervyn de Volkaersbeke zijn voorkeur voor de vrijmaking van de kerk.¹¹⁶ Kervyn maakte zich zorgen over de nabije houten constructies bij de Sint-Niklaaskerk, die de kerk blootstelden aan een verhoogd brandrisico. Hij geloofde dat dit brandgevaar enkel getemperd kon worden door 'het oud en eerbiedwaardig monument te ontdoen van de onsierlijke gordel woningen die haar omarmt, haar somber doet afsteken tegenover de talrijke steegjes en een gordijn vormt voor nieuwsgierige blikken'.¹¹⁷

Kervyn De Volkaersbeke vermeldde in een voetnoot van ditzelfde rapport de gemeenteraad van 21 augustus 1852, alwaar de heren Delehaye en Guislain zich eveneens uitspraken over een vrijmaking van de kerk.¹¹⁸

b) Delehaye en Guislain

De twee gemeenteraadsleden Josse Delehaye en Joseph Guislain pleitten in deze gemeenteraad voor de ter beschikking stelling van een geldsom ter uitvoering van restauraties aan de Sint-Niklaaskerk, het stadhuis en de Lakenhalle.

¹¹⁶ Kervyn De Volkaersbeke, "Monuments de la ville de Gand. Rapport rédigé au nom de la commission instituée pour leur conservation, par Ph. Kervyn De Volkaersbeke," *Messager des sciences*, (1852) : 268.

¹¹⁷ Ibid., 268 : "... lorsque ce vieux et vénérable monument sera débarrassé de la disgracieuse ceinture de maisons et de maisonnettes qui l'étraint, le noircit de ses nombreuses cheminées et voile aux regards des curieux, les derniers vestiges de sa belle architecture extérieure."

¹¹⁸ Ibid., 268.

Delehaye redeneerde dat indien steden met een beperktere historische waarde dan de stad Gent geld van de staat ontvingen om hun monumenten te onderhouden, ook aan Gent deze geldsom toekwam. Delehaye klaagde dat het reeds toegekende bedrag slechts voldoende was voor enkel de restauratie van het Belfort en dus tekort schoot voor een restauratie aan de Lakenhalle en de Sint-Niklaaskerk. Een stad met een grotere historische waarde verdiende volgens Delehaye een grotere toelage van de staat.

Bovendien beschouwen de heren de Sint-Niklaaskerk als het mooiste monument van de stad, en wensten dat de hoofdgevel ontdaan zou worden van de woningen die haar verborgen, om vervolgens de westgevel te restaureren in de 17de eeuwse stijl (hiermee bedoelen ze waarschijnlijk de barokke gevel):

*“Quant à l’église de St-Nicolas, que nos magistrats d’autrefois considéraient comme le plus beau monument de la ville, les archives communales l’attestent, nous formons des vœux afin que sa façade principale soit dégagée des maisons qui la masquent et restaurée dans le style du XIIIe siècle.”*¹¹⁹

2. EERSTE PLANOPSTEL VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK DOOR A. VAN ASSCHE, 1887

In 1887 ontwierp de Gentse architect Auguste Van Assche in samenwerking met de Gentse bibliothecaris, historicus en tevens secretaris van de Stedelijke Commissie voor Monumenten Ferdinand Vander Haeghen een eerste plan voor de vrijmaking van de grote monumenten in de Gentse Kuip: de Sint-Baafskerk, het Belfort met Lakenhalle en de Sint-Niklaaskerk (afb. 15).¹²⁰ In 1889 werd dit plan in het tijdschrift van de Sint-Lukasscholen, ‘*La Revue de l’art Chrétien*’ gepubliceerd en besproken door architect Louis Cloquet (1849-1920).¹²¹

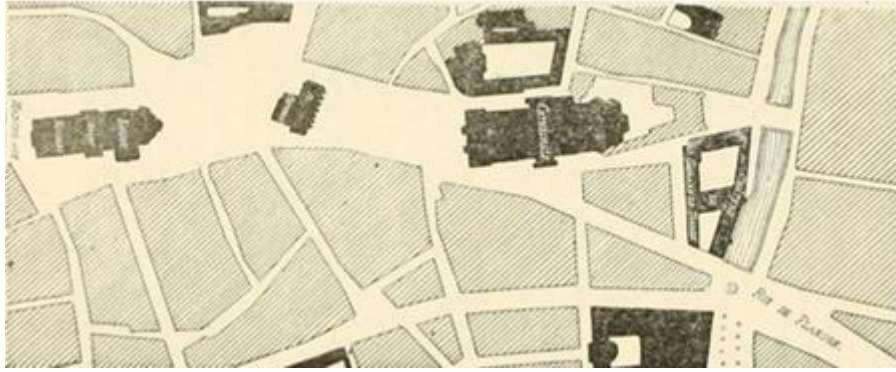
Uit de bespreking van het project door Cloquet wordt duidelijk dat Van Assche (in samenwerking met collega M. de Waele) aanvankelijk een ontmanteling en restauratie van het Belfort met Lakenhalle voor ogen had, waarbij de kelderverdieping – ‘met zijn magnifieke overwelling’ – een overdekte markt zou vormen en de verdiepen van het Belfort konden ingezet worden voor publieke diensten. Cloquet was erg enthousiast over dit project: “*L’exécution de ce travail serait pour la ville un embellissement dont on a peu l’idée.*”¹²² Uit Van Assche’s enthousiasme voor dit plan ontwikkelde zich een veel grootser idee dat met behulp van een plattegrond snel duidelijk wordt:

¹¹⁹ De Volkaersbeke, “Monuments de la ville de Gand. Rapport rédigé au nom de la commission instituée pour leur conservation, par Ph. Kervyn De Volkaersbeke,” 268.

¹²⁰ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 382.

¹²¹ Vanaf 1886 fungeerde Cloquet als redactiesecretaris bij *La Revue de l’art Chrétien*.

¹²² Louis Cloquet, *Revue de l’art chrétien*, (1889) : 397.

Afbeelding 15: Van Assche creëert lege pleinen rond de Sint-Niklaaskerk (uiterst links), het Belfort (centraal) en de Sint-Baafskathedraal (rechts).¹²³

Van Assche stelt op deze plattegrond voor om de monumentale gebouwen, uniek in Europa dankzij hun nabijheid ten opzichte van elkaar, te isoleren om zo een samenhangend geheel te vormen. Van Assche stelt dus voor om niet enkel het Belfort en de Lakenhalle, maar ook de Sint-Niklaaskerk, de Sint-Baafskathedraal en het stadhuis vrij te maken.

Cloquet gaat volledig akkoord met de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk en verwoordt het in dit artikel zo: *“Ce projet consisterait à dégager non seulement le beffroi et la Halle contiguë, mais encore l’église de Saint-Nicolas, édifice du XIIIe siècle, aux flancs desquels s’accrochent comme des parasites une ceinture de maisons sans profondeur.”*¹²⁴

Cloquet verzekert dat naast de door Van Assche voorgestelde transformatie van de Gentse binnenstad, de buurt rondom het Gravensteen in de nabije toekomst ook een isolatie en restauratie zal ondergaan.

Een uitgebreide analyse van de spilfiguur Cloquet volgt later in hoofdstuk 7.2 van dit onderzoek.

3. DE MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDE TE GENT SCHAART ZICH ACHTER DE VRIJMAKING VAN DE SINT-NIKLAASKERK

De Maatschappij voor Geschied-en Oudheidkunde Gent (de MGOG) werd in 1893 opgericht onder leiding van baron August de Maere-Limnander (1826-1900). Zijn eerste doelstellingen met de MGOG waren enerzijds de strijd voor het behoud, de vrijmaking en de restauratie van het Gravensteen, en anderzijds de vrijmaking en restauratie van de Sint-Niklaaskerk. De oprichting van dit orgaan kwam na decennia van verwaarlozing van de Gentse monumenten als geroepen. Hieronder volgt een overzicht van de lange weg die Gent aflegde alvorens er ruimte beschikbaar kwam voor de historisch-archeologische kring.

a) **Zijsprong: monumentenzorg in Gent vóór de oprichting van de MGOG in 1893**

Vóór 1850

Vóór 1850 werd in Gent weinig aandacht besteed aan de overblijfselen van de vorige eeuwen: heel wat historische bouwwerken werden gemolesteerd en/of afgebroken. De oprichting van de

¹²³ Cloquet, *Revue de l’art chrétien*, 397.

¹²⁴ *Ibid.*, 397.

Stedelijke Commissie voor Monumenten in 1823 kon hier niet veel aan veranderen. De commissie was louter een adviserend orgaan, waarmee de gemeenteraad, die het volledig beslissingsrecht had, geen rekening hield. Onder deze omstandigheden riepen toch enkele Gentse intellectuelen, kunstenaars en architecten zich als individu, als lid van de SCM of als groep op ter bescherming van de relictien.¹²⁵ Ferdinand Vander Haeghen schreef in 1907 in de Gazette van Gent het volgende:

*“De oudheidkunde was in de ogen van de overgrote meerderheid der Gentenaars niets anders dan liefhebberij, des te belachelijker en hatelijker daar zij, in hun ogen, de vooruitgang in de weg stond. Het was de tijd dat men hoogstmerkwuurde gebouwen als het Uytendovesteen afbrak en dat men de ijzeren kap op het Belfort plaatste, en dat men de prachtige Predikberkerk ging afbreken, en het volstrekt enige Groot Begijnhof ging vernietigen. Waarlijk, dan was er moed voor nodig om er voor uit te komen dat men liefhebberde aan antiekviteiten.”*¹²⁶

Jaren 60'

In de jaren 60' ondervond Gent veel tegenslagen. Allereerst vormde de Amerikaanse burgeroorlog (1861-1865) een grote bedreiging voor de Gentse katoenbevoorrading. De Gentse katoen- en vlasindustrie was voor een groot deel afhankelijk van de geïmporteerde grondstoffen. Deze katoencrisis werd opgevolgd door een mislukte vlasoogst en een cholera-epidemie.¹²⁷ Er werd bijgevolg geen budget vrijgemaakt voor monumentenzorg. De SCM bleef een louter adviserend orgaan, maar met de intrede van Ferdinand Vander Haeghen en Auguste Wagener kon de SCM stukje bij beetje haar invloed meer laten gelden.¹²⁸

Jaren 70'

In de jaren 70' werd de economische toestand van Gent er niet beter op. België diende de vrijhandel te verlaten onder impuls van de wereldcrisis van 1873, en in Gent begon de moordende concurrentiestrijd in de textielindustrie zijn tol te eisen.¹²⁹ De strijders voor het Gentse erfgoed ondervonden in die periode evenzoveel tegenstand dan voorheen. Toch werden er enkele resultaten geboekt.¹³⁰ Stapsgewijs groeide onder invloed van het romanticisme en nationalisme het Gents historisch bewustzijn. Ondanks de financieel moeilijke tijden en dankzij de inspanning van ijverige SCM-leden werden de eerste herstellingen aan het Belfort, het stadhuis en de Sint-Jacobskerk uitgevoerd en werd de toegangspoort van het Gravensteen in 1872 aangekocht door stad, provincie en staat. De steun van de burgerij, die steeds meer sympathie oprichtte voor de archeologische en historische beweging, was van cruciaal belang daar ze een steeds grotere politieke rol begon te spelen.

Vanaf de laatste jaren van Charles de Kerckhove's burgemeesterschap (1857-1881) werd werk gemaakt van de uitbouw van het Gentse handelscentrum. De uitvoering van het Zollikofer-De Vigneplan slorpte alle aandacht op waardoor de zorg voor monumenten nog steeds aan de kant werd geschoven. Nu Gent zich trachtte te profileren als handelsstad kwam SCM-lid Wagener op de proppen met een nieuw argument ter verdediging van de Gentse monumenten. In functie van

¹²⁵ Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 17.

¹²⁶ Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 17.

¹²⁷ Capiteyn., *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, 77-79.

¹²⁸ Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 18.

¹²⁹ Capiteyn., *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*, 77.

¹³⁰ Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 18.

de handel kon het historisch centrum van Gent vele vreemdelingen naar de stad lokken. Wageners voorstel kreeg niet veel bijval en werd opgeschort.¹³¹

Jaren 80'

Onder het burgemeesterschap van Hypoliet Lippens (1882-1895) werd het Zollikofer-De Vigneplan in 1888 voltooid (hierover meer in hoofdstuk 3.2.c). Voordien speelde geldgebrek vaak een rol bij het afwijzen van voorstellen ter bescherming van monumenten. De economische voorspoed die het Zollikofer-De Vigneplan met zich meebracht gaf de monumentenbeschermers de opportuniteit hun slaagkansen te verhogen. Bovendien groeide hun aanhang, en wat nog belangrijker was, ze groeide ook in de politieke middens. Auguste Wageners voorzitterschap in 1887 gaf een nieuwe impuls aan de SCM, en verschillende SCM-leden zetelden in de gemeenteraad waardoor het advies van de commissie ter harte werd genomen.

Na een langdurige en moeizame strijd voor het behoud, de vrijmaking en de restauratie van het Gentse Gravensteen, werd in 1887 een akkoord bereikt onder impuls van baron de Maere. Deze had kunnen verwezenlijken dat de stad in samenwerking met de provincie Oost-Vlaanderen en de Belgische regering het Gravensteen opkocht. Al snel volgden de vrijmaking en de restauratie van het kasteel.¹³² Het Gravensteen was in de 19de eeuw omringd door een vijftigtal woningen, twee spinnerijen, een metaalconstructie-atelier en een herberg (afb. 16).¹³³

Afbeelding 16: Het Gravensteen in 1881, foto van Edmond Sacré.¹³⁴

¹³¹ Ibid., 19.

¹³² Guido Everaert en Jo Van Herreweghe, "Van een industriestad met monumenten tot een monumentenstad met industrie," in *Impact. Wereldtentoonstelling Gent 1913*, red. Jo Van Herreweghe. (Gent: Dienst Monumentenzorg en Architectuur Stad Gent, 2013), 87.

¹³³ Ibid., 85.

¹³⁴ S.A.G., SCMS/1784.

b) Oprichting van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent

Na het behaalde succes van het Gravensteen koesterde baron de Maere de wens om een Geschied-en Oudheidkundige Kring op te richten in Gent. Op 11 maart 1893 werd deze droom werkelijkheid met de oprichting van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde. In het eerste artikel van het statuut der Maatschappij staat het volgende: *“De kring wijdt zich aan de studie der geschied- en oudheidkundige vraagstukken, die de stad Gent en Vlaanderen betreffen. Zijn doel is de verspreiding der kennis van al hetgene daarmede in verband staat, en zoo noodig tot de bewaring en herstelling van de gebouwen der stad, die eene geschied- of oudheidkundige waarde bezitten, alsook tot de bewaring van alle voorwerpen die uit een oudheidkundig oogpunt verdienste hebben, mede te werken.”*¹³⁵

De Maere koos een ploeg van vijftig personen uit die het enthousiasme voor geschiedenis en oudheidkunde deelden en reeds een zeker aanzien hadden opgebouwd en/of bekendheid genoten.¹³⁶ De gewone man werd niet toegelaten en kon het lidgeld niet eens betalen: de Geschied-en Oudheidkundige kring was een op en top elitair gebeuren waarbinnen burgerij, adel en clerus de scepter zwaaiden.¹³⁷

De relaties van de maatschappij met de autoriteiten waren van bij de oprichting van de maatschappij redelijk goed. Met de overhandiging van de burgemeesterssjerp aan Emile Braun in 1896 kreeg de kring een geestverwant die het werk van de maatschappij aanhoorde en aanmoedigde. Zoals reeds eerder gesteld waren tal van leden van de SCM tevens lid van de maatschappij. Op die manier werd informatie van het gemeentebestuur via de SCM naar de maatschappij doorgepeeld.¹³⁸

De kring bestond uit het bestuur, een algemene ledenvergadering, en werd nog verder opgesplitst in drie secties, namelijk: Geschiedenis, Oudheidkunde en Schone Kunsten. Iedere afdeling benoemde een voorzitter, ondervoorzitter en secretaris. Louis Cloquet fungeerde als voorzitter van de sectie Schone Kunsten, en Auguste Wagener (voorzitter van de SCM) bekleedde de voorzittersfunctie in de afdeling van de geschiedenis.

c) De Gentse Maatschappij voor Geschied-en Oudheidkunde en de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk

Op basis van de gepubliceerde eindverhandeling van Michiel Berckmoes, *‘Historiek van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent (1893-1993)’* werd het aandeel van de MGOG ten overstaan van de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk achterhaald.

De kring had beloofd om met betrekking tot de Gentse monumenten een actief beleid te voeren. Omwille van de economische voorspoed groeide het aandeel van de burgerij, en werden gelden vrijgemaakt voor de restauratiebeweging. De maatschappij trok bovendien steeds meer persoonlijkheden met uitgesproken ideeën betreffende de stadsplanning en –verfraaiing aan.¹³⁹ In zijn inaugurale rede had baron de Maere een pleidooi gehouden voor een grondige aanpak van

¹³⁵“Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde,”laast geraadpleegd op 2 juli 2013, <http://www.mgog.be/site/toppage.php?topid=8>.

¹³⁶ Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 30.

¹³⁷ Ibid., 34.

¹³⁸ Ibid., 41.

¹³⁹ Ibid., 48.

het stadcentrum, te beginnen met de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk.¹⁴⁰ Menig lid van de maatschappij deelde deze visie.¹⁴¹ Louis Cloquet, bijvoorbeeld, had als voorzitter van de sectie Schone Kunsten in haar eerste vergadering gesteld dat de Gentse Kuip waarin de religieuze en burgerlijke monumenten gegroepeerd staan, de prachtigste pittoreske hoek van België zou kunnen worden, in deze mate dat er in Europa niet veel gelijken te vinden zijn.¹⁴² De architect August Van Assche had in 1894 in de beslotenheid van de kring reeds zijn idee van een ontbloting van de kerken in de Gentse Kuip geopperd.¹⁴³ Met het besef dat steun van de overheden in 1894 onbestaande was, had baron de Maere een nationale tombola georganiseerd om de fondsen voor een ontbloting van de Sint-Niklaaskerk bijeen te krijgen. De minister van financiën Paul de Smet de Naeyer (1843-1913) gaf goedkeuring om het project in handen van de maatschappij te laten. Het bestuur, de algemene vergadering en alle secties van de maatschappij stemden in met het project voor de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk. Toch verliep de uitwerking van het project niet vlot. De Maere ondervond oponthoud doordat de ambtenaar verantwoordelijk voor de expertise van de te slopen huizen ziek was, en doordat de onderhandelingen met de bank in verband met een lening stroef verliepen omdat men het exacte te lenen bedrag nog niet kon inschatten.¹⁴⁴ Toen burgemeester Braun in de gemeenteraadszitting van 13 maart 1896 zijn intenties bekendmaakte voor de reorganisatie van de hele binnenstad én het vrijmaken van de Sint-Baafskathedraal, het Belfort en de Sint-Niklaaskerk, kon de maatschappij zich geen betere medestanders wensen in haar streven naar stadsverfraaiing, te beginnen bij de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Ibid., 55.

¹⁴¹ Ibid., 48.

¹⁴² Ibid., 49.

¹⁴³ In het verlengde hiervan ligt in de publicatie van Van Assches plan in *Revue des arts Chrétiens*, 1889 (bespreking zie hoofdstuk 4.2).

¹⁴⁴ Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 56.

¹⁴⁵ Ibid., 49.

5. De vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk als onderdeel van het Braun-Van Asscheplan (totstandkoming in 1896)

Op de gemeenteraadsvergadering van 13 mei 1896 sprak de Gentse burgemeester Emile Braun voor het eerst concreet over zijn droom om het Gentse stadscentrum te vernieuwen. Op basis van het voorstel van architect Auguste Van Assche tot isolatie van de drie monumenten in de Gentse Kuip, inclusief de Sint-Niklaaskerk (zie hoofdstuk 4.2), had Braun de idee ontwikkeld om hierbij tevens nieuwe publieke gebouwen op te richten. Deze samenwerking resulteerde in het zogenaamde Braun-Van Asscheplan. Amper zes maanden na Brauns eerste intentieverklaring werd het Braun-Van Asscheplan op 15 februari 1897 reeds bekrachtigd bij Koninklijk Besluit.

Om te kunnen begrijpen waarom een plan van dergelijke impact nu net in 1896 op punt werd gesteld, wordt in dit hoofdstuk eerst de Gentse maatschappelijke context van het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw in rekening gebracht. Vervolgens worden alle stappen die in deze zes maand werden ondernomen om te komen tot het Braun-Van Asscheplan chronologisch besproken.

1. DE GENTS-MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT ROND DE EEUWWISSELING

a) Politieke context: de liberale partij zegeviert

Bij de Gentse verkiezingen in het najaar van 1895 verloren de liberalen hun meerderheid aan de radico-socialistische partij als gevolg van de verruiming van het stemrecht. De radico-socialisten veroverden veertien zetels in de gemeenteraad, de liberalen dertien en de katholieken behaalden er twaalf. Hoewel geen van de drie partijen dus een meerderheid had behaald, slaagden de liberalen er toch in de burgemeesterspost in te palmen. Braun was onder Hippolyte Lippens tot schepen van openbare werken benoemd en kreeg de rol van burgemeester toegewezen. Op 26 december 1895 nam Braun bij koninklijk besluit plaats op de burgemeesterzetel. Braun kreeg het voor elkaar om een onevenredige vertegenwoordiging in het college, uiteraard in het voordeel van de liberalen, te installeren. Alle vijf de schepenen waren van de liberale partij: Bruneel, De Vigne, De Ridder, Boddaer en Baertsoen.¹⁴⁶

De opeenvolging van de burgemeester Charles De Kerckhove de Dentergem (1857), Hippolyte Lippens (1882) en Emile Braun (1896-1921) maakte dat Gent tot in het begin van de 20ste eeuw een liberaal stadsbestuur aan de macht had.¹⁴⁷

Braun was van opleiding 'Ingenieur in Bruggen en Wegen' en had sinds 1879 de functie van hoofdingenieur der stedelijke Gentse werken bekleed. Zijn nieuwe positie als burgemeester met een volledig liberaal schepencollege stelde hem in staat om met een minimum aan politieke

¹⁴⁶ André Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*. (Gent: Drukkerij L. Vanmelle, 1988), 12.

¹⁴⁷ Armand Heins, "Le maintien des maisonnettes, accolées à l'église Saint-Nicolas du côté de la petite Turquie est-il désirable?," *Bulletijn der maatschappij van de geschied- en oudheidkunde te Gent*, (1901), 9.

obstakels stadsvernieuwingen door te voeren. Al tijdens zijn inauguratiespeech liet Braun zich deze woorden ontvallen:

*“Mijn bijzondere aanleg en mijn haast twintig jaar lange bestuurlijke praktijk, zullen mij bij voorkeur leiden naar vraagstukken aangaande hygiëne en verfraaiing van onze stad, naar de ontwikkeling van haar industrie en handel.”*¹⁴⁸

Het aantreden van Braun als burgemeester was met andere woorden de katalysator van de uitvoering van de stadsvernieuwingen.

b) Een vervolg op het Zollikofer-De Vigneplan

Na de positieve ervaringen die Gent had opgedaan met de uitvoering van het Zollikofer-De Vigneplan (1880-1888) was alle koudwatervrees voor saneringen verdwenen. De argumenten die men had aangereikt voor de uitvoering van het Zollikofer-De Vigneplan waren van verschillende aard. Diezelfde argumenten (zoals besproken in hoofdstuk 3.2.c) behielden vermoedelijk hun geldigheid in het kader van het Braun-Van Asscheplan. De burgerij trachtte na het Zollikofer-De Vigneplan de Gentse middenstad nog meer naar haar hand te zetten. Volgens het burgerlijk Haussmann-ideaal werden monumenten vrijgemaakt van hun ‘parasitaire’ constructies rondom. Met het verdwijnen van de stadsomwallingen kon men alle arbeiders die zich rond de monumenten (bijvoorbeeld rond de Sint-Niklaaskerk) hadden genesteld net omwille van de beperkte ruimte binnen de stadswallen, doen uitwijken naar wijken die zich buiten de vroegere stadsmuren bevonden. Vanuit dit standpunt heeft de vrijmaking van monumenten een sociaal motief. Doordat de elite zich in het stadsbestuur had ingewerkt kon ze invloed uitoefenen op de ruimtelijke ordening. Op die manier werd ruimtelijke ordening een politieke zaak. Met de uitbreiding van het stemrecht was de arbeidersklasse steeds sterker geworden, waardoor de angst voor arbeidersopstanden enkel maar versterkt werd. Het saneren van de Gentse Kuip onder Braun kan hier niet los van worden gezien.

c) Hulp van bovenaf

In het jaar 1896 bereikten verschillende figuren die zich ten gunste van stadsvernieuwingen uitspraken, hoge leidinggevende posities. Allereerst had Braun de burgemeesterpost veroverd. Ten tweede was Ferdinand Vander Haeghen, lid van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde in 1897 benoemd tot voorzitter van de Stedelijke Commissie voor Monumenten. Ten slotte werd Gentenaar Paul de Smet de Naeyer, erelid van de MGOOG, in 1896 verkozen tot eerste minister. Later kreeg de Naeyer daarbovenop nog eens de portefeuille van Financiën en Openbare Werken toebedeeld.

Het front van Braun, Vander Haeghen, baron de Maere en de Naeyer was ongetwijfeld cruciaal voor de instemming met het Braun-Van Asscheplan.

¹⁴⁸ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 13.

2. DE TOTSTANDKOMING VAN HET BRAUN-VAN ASSCHEPLAN: CHRONOLOGIE OVER DE PERIODE 13 MEI 1896 – 15 FEBRUARI 1897.

a) Gemeenteraadsvergadering 13 mei 1896

Op de gemeenteraad van 13 mei 1896 kreeg het katholiek gemeenteraadslid Alfons Siffer het woord met betrekking tot de brand die op 25 februari 1896 het Koornstapelhuis¹⁴⁹ had geteisterd en die als gevolg had dat de eigenaar van het oudste Gentse steen overwoog het huis neer te halen en te vervangen door twee nieuwe woningen. Siffer was zich bewust van de architectonische en historische waarde van het steen en riep de burgemeester en het schepencollege op om de afbraak tegen te houden door het Koornstapelhuis op te kopen met stadsgeld. Tegelijk was Siffers exposé een pleidooi voor monumentenzorg:

*“(...) dat prachtjuweel [de Graslei] onzer stad, dat wij kost wat kost moeten vrij houden zuiver van alle smet, van alle verbroekeling, van alle verminking (...) Het ware zonde Gods een heiligschendende hand te laten slaan op die heerlijke weergalooze omgeving, met recht en rede genoemd als eene der schoonste plaatsen welke ergens bestaan...”*¹⁵⁰

Het is Siffer zelf die in diezelfde gemeenteraad het onderwerp van een geordend, vrijgemaakt stadscentrum aanhaalde. Zijn argumenten bleken van economische aard: de Gentse handel zou baat hebben bij een opgefriste binnenstad die menig vreemdeling zou aantrekken, maar ook kunsthistorisch van aard: de schoongemaakte binnenstad zou de kunst bevorderen, de kunstroem van de stad vermeerderen en het volk dagelijks kunsthistorische lessen bezorgen. Over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk zei Siffer het volgende:

*“(...), en onze St-Nikolaaskerk, die kerk zonder weerga, ware zij hersteld, moet ontdaan worden van den onesthetischen gordel van karakterlooze huisjes welke haar pramen in een onhebbelijk keurslijf.”*¹⁵¹

Vervolgens kwam burgemeester Emile Braun zelf aan het woord. De verslaggever van de gemeenteraad beschreef Brauns uiteenzetting met deze woorden:

*“L’honorable Bourgmestre n’a qu’un désir, c’est de pouvoir en faire autant que son prédécesseur [Hippolyte Lippens]; il veut, sous ce rapport, marcher sur ses traces [hier refererend naar het Zollikofer-De Vigneplan uitgevoerd onder burgemeester Lippes]; et c’est dans ce but qu’il étudie en ce moment le projet de dégager la cathédrale de St-Bavon, le Beffroi et l’église de St-Nicolas. Et s’il réussit, il espère qu’on pourra dire de lui qu’il a aidé au développement à Gand du goût artistique et de celui de la conservation des vieux monuments.”*¹⁵²

Deze opmerkelijke intentieverklaring werd met gejuich onthaald. Voor het eerst onthulde de burgemeester het grootschalig project voor het hart van Gent. Onmiddellijk na deze verklaring nam Braun persoonlijk het kabinet van openbare werken onder zijn bevoegdheid. De toon was gezet.¹⁵³

¹⁴⁹ Vandaag bekend als ‘het Steen’ op de Graslei.

¹⁵⁰ Gemeentebled, 13 mei 1896, 940.

¹⁵¹ Ibid., 941.

¹⁵² Ibid., 944.

¹⁵³ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 13.

b) 14 april 1896: Prins Albert bezoekt Gent

Op 14 april bracht de Gazette van Gent verslag uit over het bezoek dat prins Albert op 13 april had gebracht aan de stad Gent. Na een bezoek aan de hofbouwtenoonstelling in Ledeborg, had de prins een lang onderhoud met burgemeester Braun.

De Gazette schreef: *“De prins vroeg ook hoe het in den gemeenteraad toeging en de burgemeester zegde dat stilaan de gemoederen bedaarden en de grootsche hoffelijkheid tusschen al de raadsleden heerschte.”*¹⁵⁴ Het is onzeker waarover het onderwerp van het besproken debacle ging: waren er spanningen in de gemeenteraad geweest omwille van de benoeming van uitsluitend liberale schepenen, of omwille van Brauns voorstel tot sanering van het stadscentrum?

Na het onderhoud tussen de prins en de burgemeester, hebben minister van financiën De Smet de Naeyer en Braun een wandeling gemaakt doorheen het Gentse stadscentrum om te praten over de verfraaiingswerken. De Gazette rapporteerde dit als volgt: *“De minister houdt aan het verwezenlijken van vier wenschen: de overname van het justitiepaleis door den Staat, het bouwen eener nieuwe muziekschool, het verbreedten der St-Jansstraat en het overbrengen van den Middenpost naar de Koornmarkt. (...) De St-Jansstraat zou trechtersgenwijze verbreed worden langs den kant van het Belfort, te beginnen van aan de Lakenhalle, al breeder en breeder, derwijze om het uitzicht te hebben op heel den voorgevel der St-Baafskerk. De ontblooting van de St-Nicolaaskerk werd ook gewenscht, maar zou al te aanzienlijke kosten vergen.”*¹⁵⁵

Hierbij moet men in het achterhoofd houden dat minister De Smet de Naeyer erelid was van de Maatschappij voor Geschied-en Oudheidkunde. Zijn optimisme over het project van Braun is dus niet verwonderlijk.

Het plan om de Sint-Niklaaskerk te ontbloten blijkt omwille van het financiële plaatje echter nog geen evidentie te zijn geweest.

c) 20 mei 1896: Braun op visite bij koning Leopold II

Volgens de krant van 22 mei werd Braun op 20 mei bij koning Leopold II ontvangen in functie van het ontwerp tot verfraaiing der binnenstad. De Gazette van Gent bracht hierover volgend verslag:

*“Het plan der werken werd aan den koning voorgelegd; deze vond het prachtig en beloofde de werken onder zijne hooge bescherming te nemen. Z. M. heeft een uitvoerig plan van de wijk gevraagd, alsook een algemeen zicht, dat de verschillende gebouwen zou afbeelden welke tusschen de Laurentplaats en de Koornmarkt zouden vereenigd zijn. Z. M. heeft ook aanbevolen de werkerswijken niet te vergeten en vooral hunne gezondmaking in het oog te houden.”*¹⁵⁶

d) 21 mei 1896: Le Bien Public heeft zijn bedenkingen

De katholieke krant publiceerde op 21 mei zijn bedenkingen over het aangekondigde plan van Braun:

¹⁵⁴ Gazette van Gent, 14 april 1896.

¹⁵⁵ Gazette van Gent, 14 april 1896.

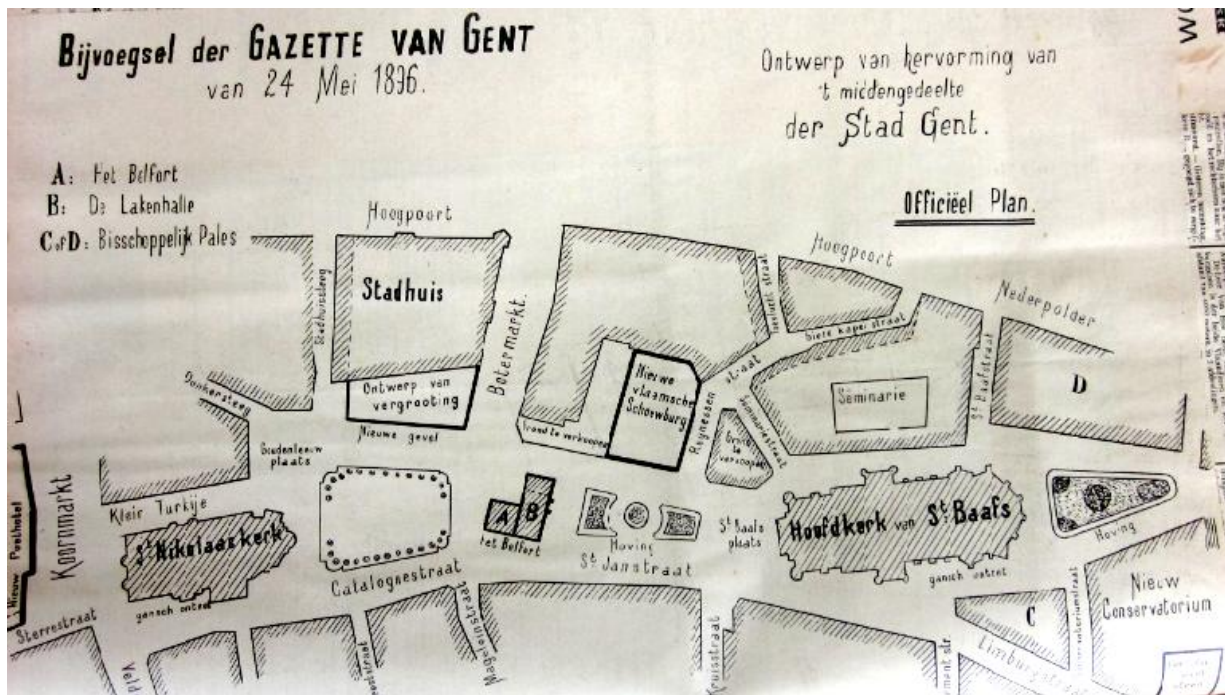
¹⁵⁶ Gazette van Gent, 22 mei 1896.

“C'est là, paraît-il, le ‘programme’ du collège, en fait de travaux publics; mais des programmes pareils, s'ils se réalisent, ne se réalisent que lentement. et plus d'une génération passera sans doute, avant que la réalisation n'en soit achevée.”¹⁵⁷

De krant bejubelde het project maar was ervan overtuigd dat de werken veel tijd in beslag zouden nemen.

e) 24 mei 1896: De Gazette van Gent publiceert het ontwerp

De afbeelding waar koning Leopold II tijdens zijn laatste onderhoud met de burgemeester naar had gevraagd werd meteen opgesteld en gepubliceerd in de Gazette van Gent van 24 mei 1896 (afb. 17).

Afbeelding 17: ontwerp van hervorming van 't middengedeelte der Stad Gent.¹⁵⁸

De afbeelding toont het ontwerp van de vernieuwingen in de Gentse Kuip. De Sint-Niklaaskerk, het Belfort en de Sint-Baafskathedraal zijn allen ontbloot weergegeven. De ruimtes tussen de drie kerken zijn tevens ontdaan van bebouwing en vervangen door pleinen. Op de Korenmarkt wordt het nieuwe posthotel weergegeven. Het stadhuis wordt vergroot, en op het huidige Sint-Baafsplein zal plaats worden maken voor de Nieuwe Vlaamsche Schouwburg. Hoewel minister De Smet de Naeyer eerder op 14 april nog zijn twijfels had geuit over de al te hoge kost van de ontbloting van de Sint-Niklaaskerk, werd op deze kaart de kerk toch ontbloot weergegeven.

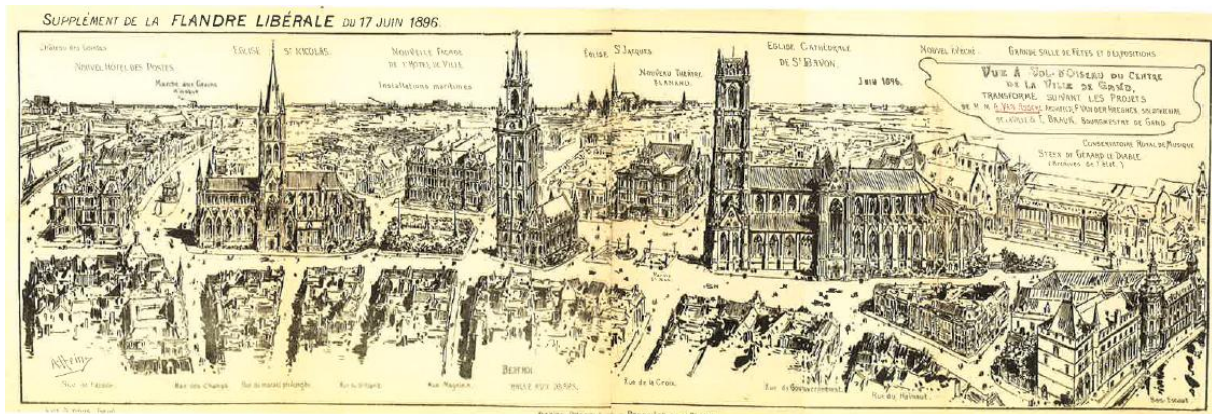
f) 18 juni 1896: La Flandre Liberale publiceert aquarel A. Heins

Op 18 juni publiceerde de krant La Flandre Liberale een aquarel van de hand van de Gentse kunstenaar Armand Heins (1856-1938) dat 'het veranderde Gent', d.w.z. na de uitvoering van het Braun-Van Asscheplan, in vogelvlucht afbeeldde (afb.18). De aquarel bevat een correcte 'ontblote' voorstelling van de oude gebouwen. In werkelijke grootte was de aquarel twee meter

¹⁵⁷ Le bien public, 21 mei 1896.

¹⁵⁸ Gazette van Gent, 24 mei 1896, bijvoegsel.

lang en 1 meter breed. Op 19 juni pakte ook de Gazette van Gent – tevens een liberale krant – uit met de publicatie van diezelfde aquarel. Volgens het onderzoek van André Capiteyn, gepubliceerd in het boek *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913* (1988) ving de aquarel van Heins heel wat kritiek van de oppositiekranen: “het Belfort is onberkenbaar, de Lakenhalle is niet aangepakt en zoals Heins het Postgebouw en de Schouwburg voorstelt, zullen die zeker nooit uitgevoerd worden.”¹⁵⁹

Afbeelding 18: de Gentse Kuip vernieuwd vanuit vogelvlucht, aquarel van Armand Heins.¹⁶⁰

De perspectieftekening van Heins was een sublimatie van de Gentse Kuip en beeldde de binnenstad af zoals de burgerij haar stad zou willen zien.

g) 21 juli 1896: De Koninklijke Commissie voor Monumenten keurt het plan goed

Volgens de Gazette van Gent van 21 juli sprak de commissie zich eenparig uit ten voordele van het ontwerp tot verfraaiing van de Gentse kuip. In het *Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie* werd hier geen neerslag van gegeven. Wel wordt in de neerslagen van de zittingen van 4, 11, 18 en 25 juli en 1, 8, 22 en 29 augustus 1896 onder het onderwerp ‘travaux des restaurations’ de vrijmaking van de Doornikse kathedraal besproken. Op 17 augustus brachten de gedelegeerden een bezoek aan de kathedraal om de restauratiewerken, uitgevoerd in 1895, te inspecteren. De resultaten van deze inspectie leidden tot een aanbeveling tot vrijmaking van de kathedraal: “*Les délégués ne peuvent négliger de signaler, à l'occasion de leur visite, les inconvénients qui résultent pour la cathédrale de Tournai du voisinage de nombreuses habitations particulières qui en masquent la vue et en dénaturent les proportions.*”¹⁶¹. Het probleem van deze aanpalende woningen, zo staat geschreven in het bulletin, manifesteert zich ook elders: in stad Gent werd recentelijk een project onthuld dat de voornaamste Gentse monumenten vrij zal maken. De commissie verwacht niet dat Doornik dit Gentse project zal imiteren (dit is immers niet haalbaar voor een kleinere stad als Doornik), maar desalniettemin vond de commissie het hoogst wenselijk om, in de mate van het mogelijke, alle steden met belangrijke monumenten die omringd zijn door woningen vrij te maken.

¹⁵⁹ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 21.

¹⁶⁰ Laleman en Vermeiren, *Kaarten van Gent, plannen voor Gent, 1543-2011*, 188.

¹⁶¹ “daar de aanpalende woningen het zicht op de kerk belemmeren en de proporties van de kerk vertekenen” - *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, (1896), laatst geraadpleegd op 21 juli 2013, <http://www.crmsf.be/sites/default/files/book/BCRAA-35.pdf>.

*“Sans vouloir conseiller d’imiter ce projet grandiose dans des localités de moindre importance, il serait cependant hautement désirable de le mettre en pratique dans la mesure du possible dans toutes les villes qui possèdent des monuments importants entourés d’une ceinture de constructions particulières.”*¹⁶²

Uit dit fragment blijkt onmiskenbaar de uitgesproken visie van de KCM pro vrijmaking van monumenten én het enthousiasme van de commissie ten overstaan van de vrijmaking van de Gentse kerken.

h) 2-5 augustus 1896: Congrès historique et archéologique à Gand

Het congres, georganiseerd door de Gentse Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde, was een unieke kans voor de maatschappij om zichzelf voor te stellen aan de andere historische verenigingen. Het congres werd bijgewoond door verschillende belangrijke binnen- en buitenlandse personages.¹⁶³ Bovenaan het programmaboekje van het congres prijkten de aangekondigde plannen ter verfraaiing van het stadscentrum.¹⁶⁴

Het congres werd geopend met een inaugurale speech van baron de Maere, die naast voorzitter van de maatschappij tevens voorzitter van het congres was. Zijn speech schetste de geschiedenis van de afgelopen eeuw monumentenzorg, zoals ze reeds in dit onderzoek in hoofdstuk 5.2.h. werd uiteengezet. Schoorvoetend was de Gentse monumentenzorg op gang gekomen, om op het eind van de 19de eeuw vol trots te floreren in het kader van de Gentse stadsvernieuwingen. Aan de hand van de aquarel van Armand Heins dat tijdens de inaugurale speech van de baron was tentoongesteld voor het publiek, illustreert en resumeert de baron de toekomstige werken in de Gentse Kuip. In zijn introductiespeech was hij erg lovend over het Braun-Van Asscheplan:

*“Les deux projets réunis doteraient la ville de Gand d’une place publique unique en Europe, d’une espèce de Forum immense, semblable à celui de l’antique Rome, émaillé de basiliques, de temples et de portiques de toutes sortes.”*¹⁶⁵

Met “les deux projets réunis” verwees de Maere naar enerzijds het plan Van Assche, dat reeds sinds 1887 vorm kreeg (zoals besproken in hoofdstuk 4.2), en anderzijds naar Brauns wens om nieuwe publieke gebouwen op te trekken in het stadscentrum

Vervolgens getuigt de Maere ook van het publieksenthousiasme ten overstaan van het project:

*“Aussi, la population de Gand tout entière a-t-elle accueilli cette vaste conception, avec une satisfaction d’autant plus vive que des mesures financières récemment prises par le conseil communal, permettent d’en entrevoir l’exécution dans un avenir assez rapproché.”*¹⁶⁶

Deze getuigenis is erg merkwaardig. Doorheen dit masteronderzoek werd in veel bronnen net de felle tegenstand ten aanzien van het project benadrukt. Ging baron de Maere tijdens zijn speech de grenzen van de waarheid te buiten om alle gasten op het congres te imponeren? Of primeert

¹⁶² *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, (1896), laatst geraadpleegd op 21 juli 2013, <http://www.crmf.be/sites/default/files/book/BCRAA-35.pdf>, 97.

¹⁶³ Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 70.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 71.

¹⁶⁵ August De Maere-Limnander, “Discours inaugural de M. le baron de Maere, président du Congrès,” in *Mémoires présentés au onzième congrès tenu à Gand du 2 au 5 août 1896*, red. Gent : Siffer, 1897, 172.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 172.

deze getuigenis van de baron boven alle andere bronnen die pas werden uitgegeven na afloop van de werken?

i) 17 augustus-17 september 1896: onderzoek de commodo et incommodo

Na een eerste bespreking in de gemeenteraad over de vernieuwing van de Gentse Kuip vond een eerste stemming plaats (datum onbekend). De resultaten van deze stemming werden vrijgegeven in een onderzoek de commodo et incommodo. In dit type onderzoek wordt gehoor gegeven aan bezwaren van de betrokken burgers. De burgemeester en schepenen namen deze bezwaren op in hun ontwerp. Dit ontwerp werd in de gemeenteraad van 23 september besproken.

j) Gemeenteraadsvergadering 23 september 1896

Op de gemeenteraad van 23 september werd het voorlopig ontwerp voor de vernieuwing van de Kuip onderworpen aan kritiek van de gemeenteraadsleden.

In het volgend citaat worden de kritieken van de radico-socialistische partij duidelijk:

“Een achtbaar lid van de radico-socialistische groep heeft verklaard zich niet zonder opmerkingen bij de voorstellen van het College te kunnen aansluiten. Het zou willen een algemeen plan zien opmaken van de werken welke zullen uitgevoerd worden met de gelden der omzetting en der leening. De stad gaat beschikken over 23 miljoen frank: welke zal, ten minste op algemeene wijze, hunne bestemming zijn? De stemming van verscheidene raadsleden¹⁶⁷, voor wat de thans voorgestelde werken betreft zal afhangen van de ontwerpen welke door het College zullen voorgesteld worden voor de gezondmaking van zekere werkerswijken. Volgens het achtbaar lid, beantwoordt het voorgestelde ontwerp niet aan eene wezenlijke behoefte. Zeker, het ontwerp Zollikoffer eischt de verbreding der St-Jansstraat: het is eene onmisbare vollediging, maar moet er zulke groote openbare plaats zijn? En zou de Vlaamsche Schouwburg niet beter elders worden opgericht? De wijk welke men zich voorstelt af te breken biedt geene zvarigheden aan onder het gezondheidsopzicht van de stad; de nabijheid van de Koornmarkt en van de Botermarkt bevestigt deze zienswijze. De Vlaamsche schouwburg zal niet kunnen opgevat worden in den stijl der St-Baafskerk en van het Belfot; hij zal met hen niet samengaan; hij zal verpletterd worden of ze verpletteren. Eindelijk, ware het niet beter de monumenten in verschillige wijken te verdeelen? Waarom, de ongegrondheid dezer opmerkingen aannemende, zondert men de schouwburg niet totaal af? Was het gebrek aan afzondering de bijzondere reden niet tot het veroordeelen van het eerste plan op de Koornmarkt?”¹⁶⁸

Allereerst wenst de radico-socialistische partij dat er een concreet plan komt over de aanpak van de gezondheidswerken in de arbeiderswijken. Braun beseftte dat hij toegevingen zou moeten doen aan de oppositiepartijen indien hij zijn plan goedgekeurd wou krijgen. De groeiende invloed van de arbeiders kon Braun niet negeren. Zijn droom om Gent om te vormen volgens de burgerlijke idealen was enkel mogelijk indien hij ook gehoor gaf aan de vragen van de arbeiders.

Ten tweede ziet de radico-socialistische partij het nut niet in van de inrichting van grote openbare pleinen die worden aangekondigd in het Braun-Van Asscheplan.

Ten derde kan de partij zich niet verzoenen met de afbraak van een gezonde wijk in functie van de bouw van de Vlaamse Schouwburg.

¹⁶⁷ Gemeentebblad, 23 november 1896, 788.

¹⁶⁸ Gemeentebblad, 23 november 1896, 789.

Ten slotte denkt de oppositiepartij dat het beter zou zijn de nieuwe nog te bouwen monumenten niet bij de oude monumenten te situeren.

Deze kritieken hebben geen van allen betrekking op de vrijmaking van de kerken. Dit bleek (toen nog) geen struikelblok te zijn.

Na afloop van de zitting van 23 september gaf menig gemeenteraadslid de burgemeester de tip het ontwerp van de stadsvernieuwingen in zijn geheel af te kondigen. Zo zou de burgemeester, bijvoorbeeld na de uitvoering van het eerste deel van de werken, geen eigenaars over de vloer krijgen die een hoger bedrag zouden eisen voor hun te onteigenen bezit, met het argument dat hun woning in waarde zou zijn gestegen omwille van de reeds uitgevoerde vernieuwingen.¹⁶⁹ Dit doel kon alleen bereikt worden indien een Koninklijk Besluit financieel tussenkomt om het ontwerp in zijn geheel te vervaardigen.¹⁷⁰

De opmerkingen van deze gemeenteraad werden door de burgemeester en zijn schepencollege opgenomen in een nieuw opstel dat op 6 oktober verspreid werd onder alle gemeenteraadsleden.¹⁷¹

k) 6 oktober 1896: bekendmaking van het ontruimingsplan

Op 6 oktober kreeg het schepencollege het ontruimingsplan van de Gentse Kuip, opgesteld door Braun, ter inzage.¹⁷² Het plan besloeg de bouw van de nieuwe Vlaamse Schouwburg, de verbreding van de Sint-Jansstraat, de bouw van het nieuw conservatorium en tenslotte de aanleg van de openbare plaats tussen het Belfort, het stadhuis en de Sint-Niklaaskerk. De vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk was met andere woorden slechts één van de vele onderdelen van het Braun-Van Asscheplan. Omdat dit masteronderzoek zich specifiek toespitst op de vrijmaking van deze kerk, zal hier enkel de aanleg van de openbare plaats tussen het Belfort, het stadhuis en de Sint-Niklaaskerk worden besproken.

De openbare plaats tussen het Belfort, het stadhuis en de Sint-Niklaaskerk

Het ontruimingsplan van de Gentse Kuip voorzag dat de realisatie van de openbare plaats tussen het Belfort, het stadhuis en de Sint-Niklaaskerk zou worden uitgevoerd in vier fasen:

1. De verbreding van de Sint-Jansstraat
 2. De bouw van het conservatorium
 3. De vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk
 4. De vrijmaking van het stadhuis
- Fase 1: het verbreden van de Sint-Jansstraat gaat gepaard met de aanleg van het huidige Sint-Baafsplein en de bouw van de nieuwe Vlaamse Schouwburg dat uitkijkt op dit plein. De openbare plaats ontbloomt de westgevel van de Sint-Baafskerk en de zijgevel van de Lakenhalle. Deze werken zouden twee jaar in beslag nemen. De verbreding van de Sint-Jansstraat is een ontegensprekelijk vervolg op het Zollikofer-DeVigneplan, waarbij de aanleg van de Vlaanderenstraat, die uitmondt in de Sint-Jansstraat, werd gerealiseerd.

¹⁶⁹ Gemeentebld, 23 november 1896, 793-794.

¹⁷⁰ Gemeentebld, 6 oktober 1896, 774.

¹⁷¹ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 25.

¹⁷² Dit ontruimingsplan werd opgenomen in het gemeentebld van 23 november 1896.

- Fase 2: de bouw van het conservatorium zal eveneens twee jaar in beslag nemen.
- Fase 3: vervolgens zal de ontbloting van de Sint-Niklaaskerk worden uitgevoerd. Hiermee gaat de afbraak van het blok woningen tussen de Korte Ridderstraat en de Cataloniëstraat gepaard (afb. 19 en 20).
- Fase 4: het woningblok tussen de Korte Ridderstraat en de Poeljemarkt (afb. 21), dat de uitbreiding van het stadhuis belet, zal pas worden afgebroken indien er fondsen voor de vergroting en voltooiing van het stadhuis beschikbaar zijn.¹⁷³

Afbeelding 19: Aan de rechterzijde de trappen van de Gentse Lakenhalle, ter hoogte van de splitsing tussen de Cataloniëstraat (links) en de Korte Ridderstraat (rechts). Deze twee straten worden gesplitst door een blok woningen.¹⁷⁴

¹⁷³ Gemeentebld, 23 november 1896, 774.

¹⁷⁴ S.A.G., SCMS/653.

Afbeelding 20: de bebouwing tegen de zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk. Links het zuidportaal van de kerk, rechts het woningsblok tussen de Cataloniëstraat en de Korte Ridderstraat.¹⁷⁵

Afbeelding 21: Zicht op de Korte Ridderstraat (links) en de Poeljemarkt die het bouwblok insluiten.¹⁷⁶

¹⁷⁵ S.A.G., SCMS/1104.

¹⁷⁶ Laleman en Vermeiren, "Ruimte en bebouwing in het centrum van middeleeuws Gent," 52.

De onteigening van de woningen

Om de stedenbouwkundige impact van het Braun-VanAsscheplan in te schatten volgt hieronder een overzicht van het aantal te slopen woningen ter realisatie van dit plan.

- Om fase 1 te realiseren dienden 30 woningen met 19 verschillende eigenaars, samen goed voor 8441m² te worden gesloopt. Het openbaar plein dat op deze plaats zal komen neemt van deze 8441m² ongeveer de helft, namelijk 4592m² in.
- De realisatie van fase 3 komt neer op het slopen van 42 woningen met 26 eigenaars, goed voor een oppervlakte van 3328m².
- Op het woonblok tussen de Korte Ridderstraat en het Stadhuis bevinden zich 19 woningen met 12 verschillende eigenaars en met een oppervlakte van 1827m². Na het uitvoeren van fase 3 en 4, zal het openbare plein 5700m² groot zijn.

Tijdens deze raming spreekt men over ‘het onteigenen’ van al deze woningen. Dit wil zeggen dat de woningen verplicht worden verkocht aan de overheid, om daarna in dit geval in het kader van het Braun-Van Asscheplan door deze overheid te worden gesloopt. In totaal zullen 91 woningen worden gesloopt.¹⁷⁷

De kosten

De Belgische staat was geneigd –maar dit was toen nog niet officieel vastgelegd- om voor één derde in de totale uitgaven van de vernieuwingswerken bij te dragen. Bij alle onderstaande bedragen werd deze financiële tussenkomst reeds ingerekend.

- De kosten voor het onteigenen en uitvoeren van de hierboven beschreven fase 1 komen op een totaal van 193.320fr. Toch zal deze kost na uitvoering van fase 1 nog oplopen, door de herstellingswerken van de gevels van de Lakenhalle. Maar ook voor deze kost krijgt stad Gent steun van de staat én de provincie. Het bedrag voor de oprichting van de Vlaamse Schouwburg ligt nog niet met zekerheid vast, maar dat zou meevallen gezien het theater zal gebouwd worden op de funderingen van het Pakhuis.¹⁷⁸
- Aan de uitvoering van fase 2, de bestemming van het nieuwe conservatorium, hangt een prijskaartje van 308.000fr.¹⁷⁹
- De kosten voor de onteigeningen in functie van fase 3, de eigenlijke vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk en de herstelling van de kerk nadien, worden in het ontruimingsplan geschat op 800.000 Belgische franken.¹⁸⁰
- De kosten voor de uitvoering van fase 4 worden geraamd op 400.000fr.¹⁸¹

Braun toonde zich inschikkelijk

Opmerkelijk zijn de zinnen waarmee de burgemeester zijn ontruimingsplan afsloot:

“Wij zijn wel voornemens, vooraleer over te gaan tot de uitvoering van het 2de deel van het ontwerp, in verscheidene ongezonde wijken der stad belangrijke gezondmakingswerken uit te voeren. Wij hopen dat deze verklaring alle tegenstrijdigheid van gevoelens zal wegnemen tusschen de verschillende groepen van den Raad en ons zal vrijspreken

¹⁷⁷ Gemeentebld, 23 november 1896, 775.

¹⁷⁸ Gemeentebld, 6 oktober 1896, 759.

¹⁷⁹ Gemeentebld, 23 november 1896, 769.

¹⁸⁰ Ibid., 769.

¹⁸¹ Ibid., 769.

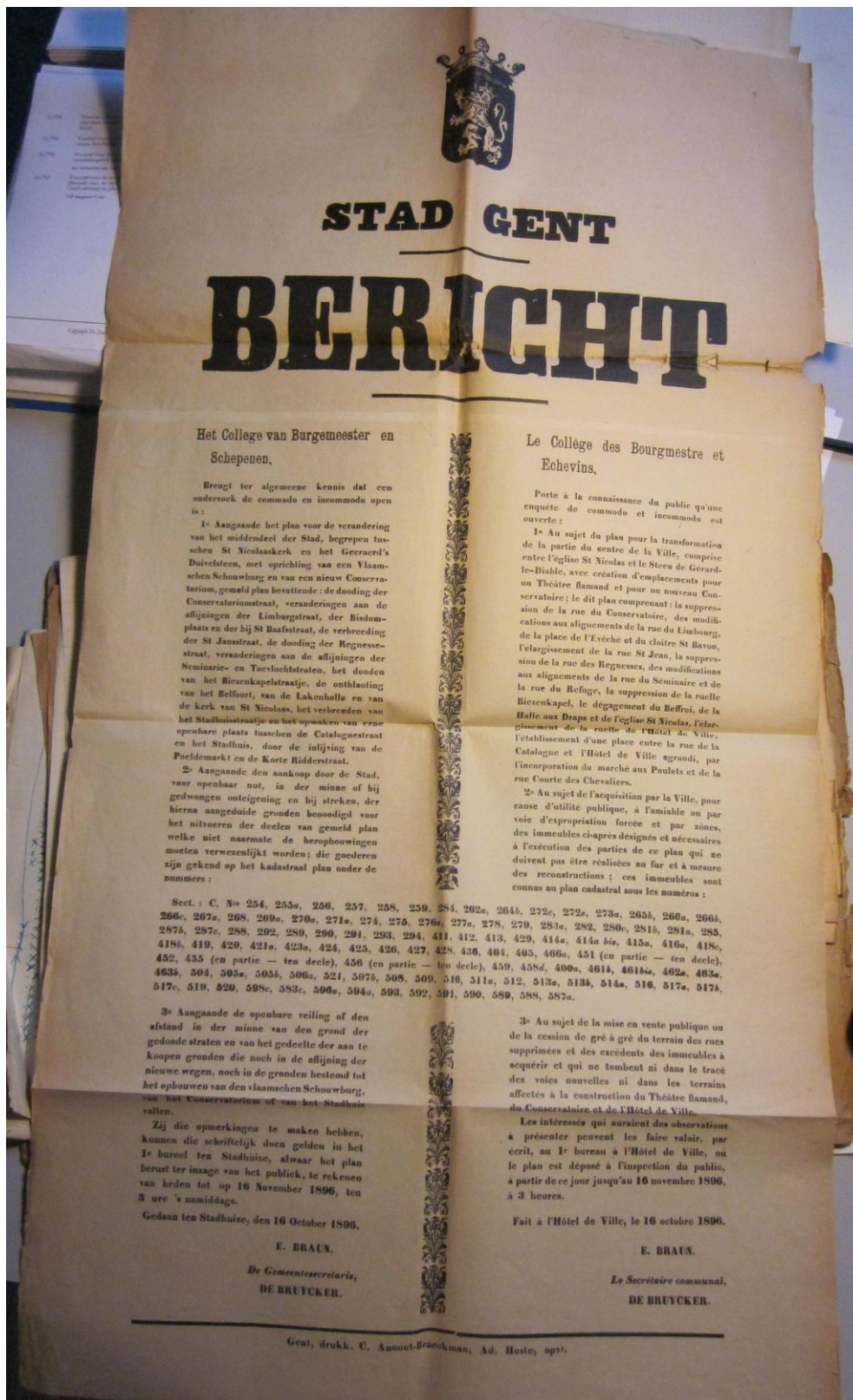
*in de oogen van velen onzer collegas, van, ten minste in schijn, aan de pracht-en verfraaiingswerken den voorkeur gegeven te hebben op stellig meer dringende gezondmakingswerken.*¹⁸²

Hieruit wordt duidelijk dat Braun rekening heeft trachten te houden met de geuite kritieken tijdens de vergadering van 23 september. Vermoedelijk besepte Braun dat zijn plannen enkel zouden doorgaan indien hij de meerderheid van de gemeenteraad op sleeptouw zou hebben. De wens van de radico-socialistische partij om een deel van het stadsgeld te investeren in de gezondmaking van arbeiderswijken werd hierdoor opgenomen in zijn voorstel.

l) Na de inzage van het ontruimingsplan

Na inzage van het ontruimingsplan hebben in de zitting van 12 oktober alle gemeenteraadsleden het plan geëvalueerd. Een nieuw onderzoek de commodo et incommodo over het nieuwe ontruimingsplan werd georganiseerd over de periode 16 oktober-16 november. In de stadsarchieven van de openbare en private werken werd een affiche teruggevonden die het onderzoek de commodo et incommodo aankondigt (afb. 22):

¹⁸² Gemeentebblad, 23 november 1896, 776.

Afbeelding 22: affiche die het onderzoek de commodo et incommodo van 16 oktober -16 november 1896 aankondigt.¹⁸³

¹⁸³ Openbare en private werken - G/176: Dossier van het onderzoek de commodo et incommodo naar de transformatie van het stadscentrum tussen de SNK en het Geraard Duivelsteen, met inplanting van de Schouwburg en een nieuw conservatorium.

De affiche kondigt alle toekomstige onderdelen van het Braun-Van Asscheplan aan, met daarbij alle percelen die hiervoor zullen moeten onteigend worden.

De resultaten van dit onderzoek werden op 16 november aan de burgemeester en schepenen overgemaakt.¹⁸⁴ Op de zitting van 23 november 1896 werd een laatste stemming georganiseerd.

m) 23 november 1896: de beslissende gemeenteraad

Op de gemeenteraad van 23 november 1896 werd het eindrapport van het Braun-Van Asscheplan voor de laatste maal voorgelegd aan de gemeenteraadsleden. Het overleg duurde tot in de vroege uurtjes, maar uiteindelijk werd het plan goedgekeurd.

De gemeenteraad ving aan met een toespraak van Josef Casier (1852-1925)¹⁸⁵, de Katholieke verslaggever van de Verenigde Commissies van Werken, Financiën en Schone Kunsten.¹⁸⁶ Deze commissies hadden gedurende de afgelopen maanden in nauwe samenwerking met Braun en zijn schepenen het Braun-Van Asscheplan tot in de kleinste details uitgewerkt. De toespraak van Casier omvatte een chronologisch overzicht van de totstandkoming van het Braun-Van Asscheplan (zoals in dit hoofdstuk van de masterproef ook weergegeven). Zijn speech fungeerde in dit masteronderzoek als leidraad voor de reconstructie van het debat dat vooraf ging aan het Braun-Van Asscheplan.

Na afloop van Casiers uiteenzetting greep de socialist Emile Coppieters het woord. Hij benadrukte de voorwaarden waaronder de radico-socialisten het Braun-Van Asscheplan zouden goedkeuren:

“Het zal een goedkeuring zijn zonder geestdrift, alleen maar omdat de geplande activiteiten werk zullen verschaffen aan arbeiders en wij niet verantwoordelijk willen zijn voor uitstel van iets dat het werkvolk uiteindelijk toch maar ten goede kan komen. Het zal een goedkeuring zijn zonder geestdrift omdat onze groep meent dat er dringender en nuttiger werken met de omzetting der leningen kunnen uitgevoerd worden. Onze goedkeuring zal er tenslotte komen onder het al genoemde voorbehoud: een dele van de leningen moet besteed worden aan de sanering van de arbeiderswijken. Het college heeft zich overigens daartoe reeds verbonden. Het is wel een spijtige zaak dat de bekommernissen van het college zich omzeggens uitsluitend op luxewerken toespitsen.”¹⁸⁷

De kritiek die de radico-socialistische partij al op de gemeenteraad van 23 september had geuit, werd nogmaals op de gemeenteraad van 23 november herhaald. Even later sprak Coppieters zich ook uit over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk:

“Ik heb met architecten, kunstenaars en oudheidkundigen gesproken over dit plan voor hervorming van het centrum; velen onder hen menen dat de stad op architecturaal, artistiek of archeologisch vlak niets te winnen heeft bij de vrijmaking van alle oude monumenten. Het vrijmaken van de Sint-Niklaaskerk bijvoorbeeld zal ene dode boek scheppen, slecht verlicht en weinig pittoresk.”¹⁸⁸

¹⁸⁴ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. De wereldtentoonstelling 1913*, 25.

¹⁸⁵ Josef Casier volgde in 1912 Ferdinand Vander Haeghen op als voorzitter van de SCM.

¹⁸⁶ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. De wereldtentoonstelling 1913*, 22.

¹⁸⁷ Vertaling uit gemeenteblad van 23 november 1896, door André Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 25.

¹⁸⁸ Vertaling uit gemeenteblad van 23 november 1896, door André Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 26.

Deze uitspraak werd in de gemeenteraad onthaald op protest. Toch ging Coppieters door: “*Alle kerken roepen trouwens uit zichzelf al een effect van doodsheid en duisternis op. (...) Ik denk trouwens niet dat de hervorming van het stadscentrum veel buitenlanders zal lokken. Voor zo weinig zullen die zich niet verplaatsen.*”¹⁸⁹ Er werd opnieuw geprotesteerd.

Hier wordt vermoed dat Coppieters zijn stelling over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk eerder aanvoerde om het vuur aan te wakkeren, en niet vanuit een diepe overtuiging dat de kerk met rust gelaten diende te worden.

De heer Arthur Ligy, lid van de katholieke partij reageert hierop als volgt: “*(...) De heer Coppieters meent ook dat de Sint-Niklaaskerk niet moet vrijgemaakt worden. Dit komt me belemmerend onbegrijpelijk voor. Als er zich één kunstzinnig werk opdringt dan is het wel de vrijmaking van die kerk. Het is ondenkbaar dat langs de flanken van de kerk huisjes zouden blijven staan die er zich momenteel als paddestoelen aan vastklitten. Wij sluiten ons bijgevolg aan bij de conclusies van het rapport Casier en wij zullen het van harte goedkeuren.*”¹⁹⁰

De katholieke gemeenteraadsleden kunnen zich goed vinden in de vernieuwingswerken: “*Wij scharen ons geheel achter de conclusies van het zeer bestudeerde rapport van de heer Casier en keuren het op alle punten goed.*”¹⁹¹

Nadat de burgemeester Coppieters persoonlijk weerwoord had geboden, werd het Braun-Van Asscheplan eenparig en zonder stemming aangenomen.

n) 15 februari 1897

Op 15 januari 1897 werd het Braun-Van Asscheplan bij Koninklijk Besluit bekrachtigd. Er werd zo snel mogelijk overgegaan tot de realisatie van de stadsvernieuwingen.

¹⁸⁹ Vertaling uit gemeentebblad van 23 november 1896, door André Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 26.

¹⁹⁰ Vertaling uit gemeentebblad van 23 november 1896, door André Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 26.

¹⁹¹ De heer Ligy, vertaald uit gemeentebblad van 23 november 1896, door André capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 27.

6. De uitvoering van de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk (chronologie 1897-1907)

In dit hoofdstuk wordt de uiteindelijke afbraak van de woningen rondom de Sint-Niklaaskerk chronologisch besproken. De hulpmiddelen om deze chronologie tot stand te brengen waren: literatuuronderzoek, de berichtgeving in de liberale krant *Gazette van Gent*, de gemeenteraadsverslagen, archiefonderzoek en iconografisch onderzoek.

1. 1897

In het jaar 1897 worden volgens de berichten in de *Gazette van Gent* de eerste afbraakwerken op de Korenmarkt en de Regnessestraat uitgevoerd. De vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk komt in 1897 nog niet ter sprake in de *Gazette van Gent*, noch in alle andere bronnen. Er kan dus geconcludeerd worden dat men nog in geen enkel opzicht was begonnen met die vrijmaking.

Op onderstaande afbeelding (afb. 23), daterend van mei 1897 zien we links het Schippershuis op de Graslei, met in de achtergrond de Sint-Niklaaskerk, nog volledig voorzien van haar woningen tegen de westgevel. Rechts van de Sint-Niklaaskerk zien we enkele woningen die duidelijke tekenen van afbraak vertonen. De berichtgeving over afbreken op de Korenmarkt kloppen dus.

Afbeelding 23: Het schippershuis, de Sint-Niklaaskerk en af te breken woningen op de Korenmarkt.¹⁹²

¹⁹² S.A.G., SCMS/1713.

Een tweede foto daterend uit 1897 beeldt Klein Turkije af (afb. 24):

Afbeelding 24: Klein Turkije, 1897.¹⁹³

2. 1898

In de Gazette Van Gent van het jaar 1898 werd volgende berichtgeving teruggevonden:

- **25 april** – “De Ste-Nikolaaskerk. Men verzekert dat de afbraak rond deze kerk het aanstaande jaar zal beginnen.”¹⁹⁴
- **17 november** – “St-Nicolaaskerk. De onteigeningen om de kerk te ontblooten gaan snel voort.”¹⁹⁵
- **28 november** – “De heer de Raedt, ontvanger der erfenisrechten, onderhandelt op dit oogenblik met de eigenaars der huizen welke St-Nicolaaskerk omringen. Reeds werden voor een tiental huizen contracten gesloten.”¹⁹⁶

¹⁹³ S.A.G., SCMS/2712.

¹⁹⁴ De Gazette van Gent, 25 april 1898.

¹⁹⁵ De Gazette van Gent, 17 november 1898.

¹⁹⁶ De Gazette van Gent, 28 november 1898.

De artikels in de Gazette van Gent doen vermoeden dat in het jaar 1898 alle onteigeningen van de woningen rondom de Sint-Niklaaskerk werden uitgevoerd. De uiteindelijke afbraak van de woningen werd door de krant aangekondigd voor het daaropvolgend jaar.

3. 1899

In 1899 kende het plan tot vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk een lichte terugval. Hoewel alle gemeenteraadsleden zich eerder akkoord hadden verklaard met het Braun-Van Asscheplan zoals voorgesteld op 23 november 1896, waren er terug stemmen te horen die de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk in twijfel trokken. De reactie van Braun en zijn schepencollege op deze terugval werd duidelijk gecommuniceerd: op 15 april 1899 heeft het college de gemeenteraad eraan herinnerd dat ze reeds akkoord hadden gestemd en dat het niet de bedoeling was om nieuwe besluiten te nemen. De onderhandelingen voor de vrijmaking van de kerk waren immers al van start gegaan en waren tot nu toe erg positief verlopen: de Belgische Staat had zijn financiële steun voor de aankoop van de te slopen woningen op één derde van de totale kost gesteld, en bovendien zouden Staat en Provincie samen de helft van de kosten voor de restauratiewerken aan de kerk op zich nemen. Na al die tijd had de Staat eindelijk officieel zijn financiële bijdrage bekend gemaakt.¹⁹⁷ In de Gazette Van Gent wordt hierover het volgende geschreven:

- **26 oktober** – *“St-Nicolaaskerk. Betrekkelijk de ontblooting dezer kerk heeft de regeering nog het cijfer harer tusschenkomst niet doen kennen.”*¹⁹⁸
- **21 december** – *“St-Nicolaaskerk. Opzichtsens het voorstel tot aankoop van een gebouw nevens de kerk, ontstaat de bespreking over den grond zelf van de ontblooting en de herstelling. Het bestek voor de herstelling belooft 875.000fr.; de ontblooting tot aan het Belfort, 1.300.000fr. Voor de herstelling zou de helft voor rekening van de stad zijn, de andere helft voor de Regeering. Voor de ontblooting zou de stad 1/3 moeten betalen, verdeeld op verscheidene jaren. Men zou maar onteigenen naar mate de huurcontracten vervallen. Het voorstel van den heer Burgemeester tot ontblooting wordt ten slotte aangenomen met 4 stemmen tegen 3 en 1 onthouding. De heer De Vigne zou de zaak gaarne uitstellen tot de begroting van 1901.”*¹⁹⁹

Uit beide artikels wordt duidelijk dat de financiële steun van de Staat pas op het eind van 1899 werd medegedeeld. Het plan tot vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk dat volgens een eerdere berichtgeving reeds in maart 1899 door Braun was opgesteld, werd nu vervolledigd met de bekendmaking van de financiële tussenkomst van de Staat. Dit plan werd door de gemeenteraad aangenomen met vier stemmen tegen drie, en één onthouding. Het plan tot vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk was dus maar erg nipt goedgekeurd. Die verdeeldheid van stemmen zal hoogstwaarschijnlijk in verband staan met de terugval van in april 1899.

Tot slot: hoewel in 1898 in de Gazette was aangekondigd dat de afbraak van de woningen rond de Sint-Niklaaskerk reeds plaats zou vinden in 1899, was dit dus op basis van de hierboven bevonden indicaties duidelijk niet het geval.

¹⁹⁷ Gemeentebblad, 1 oktober 1900, 344.

¹⁹⁸ De Gazette van Gent, 26 oktober 1899.

¹⁹⁹ De Gazette van Gent, 21 december 1899.

4. 1900

Op 9 januari 1900 verscheen volgende berichtgeving in de Gazette van Gent:

- **9 januari** – *“Ontblooting der St-Nikolaaskerk. Het is de heer Martiny die het nieuwe voorstel heeft gedaan, waarop eene meerderheid bekomen is, ontblooting der eigenlijke kerk en behoud van den driehoek gebouwen langs den kant van het Belfort. Eene nieuwe straat zou komen achter de kerk, tusschen de Gouden Leenplaats en de Catalognestraat. De kosten der ontblooting die misschien dit jaar nog zal beginnen, worden geschat op 500 000frank, met het herbouwen der pastorij in de nieuwe straat. De Staat zou tusschenkomen voor 200 000frank. In de herstelling van de kerk zou de Staat voor de helft tusschenkomen. Men spreekt nu ook van een nieuw ontwerp: verlenging der Catalognestraat tot aan St-Michiels en wegbreken van den blok der Sterrestraat tusschen de Kleine Koornmarkt en de Lei. Monumentale brug over de rivier en herstelling der St-Michielskerk. Dit ontwerp, indien het bestaat, gaat echter niet uit van het College en de kosten zouden ten laste van den Staat moeten vallen, daar de Sterrestraat groote wegenis is.”*²⁰⁰

Uit dit artikel wordt duidelijk dat men met betrekking tot de afbraak van het blok woningen achter het koor van de Sint-Niklaaskerk (op het huidige Emile Braunplein) de keuze hield tussen twee uitvoeringsplannen. Bij het natrekken van de gemeenteraadsverslagen werd duidelijk wat beide plannen precies inhielden:

Een eerste optie stelde voor om de vrijmaking te beperken tot enkel het slopen van de woningen die letterlijk tegen de kerk ‘kleefden’. Het woningblok dat zich bevond achter -maar niet grensde aan- het koor van de Sint-Niklaaskerk zou behouden worden, mits er een straat zou worden getrokken ter hoogte van het koor, dat de Cataloniëstraat met het Gouden Leeuwplaatsje zou verbinden. De totale kost van dit project bedraagt 945.200fr.²⁰¹

Het tweede voorstel zou niet enkel de gordel woningen rond de kerk slopen, maar tevens zou het woningblok op het huidige Emile Braunplein onder de slopershamer komen. Het prijskaartje van deze optie was 1.310.000fr. en dus meer dan 350.000fr. hoger als de eerste optie.²⁰²

Volgens het krantenartikel van 9 januari en volgens het gemeenteraadsverslag van 1 oktober 1900 won het tweede voorstel het van het eerste. Het woningblok ter hoogte van het huidige Emile Braunplein zou pas later afgebroken worden.

Op 4 augustus 1900 verscheen volgend belangrijk krantenartikel in de Gazette van Gent:

- **4 augustus** – *“De ontblooting van de Sint-Niklaaskerk werd andermaal breedvoerig besproken. De aankoop van 2 huizen op de Koornmarkt om er een begin mede te maken, werd gestemd met 9 stemmen tegen 2 onthoudingen.”*²⁰³

²⁰⁰ De Gazette van Gent, 9 januari 1900.

²⁰¹ Gemeentebblad, 1 oktober 1900, 346.

²⁰² Gemeentebblad, 1 oktober 1900, 346.

²⁰³ De Gazette van Gent, 4 augustus 1900.

De allereerste twee flankerende woningen werden in augustus 1900 door de stad onteigend. Het betreft hier hoogstwaarschijnlijk twee woningen van de westgevel van de kerk, daar er wordt gesproken over ‘2 huizen op de Koornmarkt om een begin te maken aan de ontbloting van de Sint-Niklaaskerk’.

In het gemeenteraadsverslag van 1 oktober 1900 werd een erg uitgebreid debat genoteerd tussen de gemeenteraadsleden met betrekking tot het plan van de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk, zoals reeds in december 1899 werd goedgekeurd met vier tegen drie stemmen en één onthouding. In deze vergadering uitten zowel de schepenen van financiën Edmond de Vigne als de radico-socialistische partij kritiek op de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk.

Hoewel alle schepenen onder het burgemeesterschap van Braun uit dezelfde liberale partij kwamen en dus volgens de verwachtingen de burgemeester zouden volgen in het planopstel, kwam de schepenen van financiën Edmond De Vigne toch aanzetten met een opmerking over de financiering van de ontbloting van de kerk. Stad Gent was in functie van de werken aan het kanaal van Terneuzen een staatsobligatie aangegaan van 4.700.000fr. Braun calculeerde het overschot van dit bedrag in voor de uitvoering van de stadssanering. Het volle bedrag van 4.700.000fr. was hierdoor volledig opgesoupeerd en de lening had niets meer op overschot. De Vigne raadde aan om in plaats van de overschotten in te zetten voor de vernieuwingswerken, het bedrag aan de kant te leggen voor werken met een dringende noodzakelijkheid waarvoor men anders zijn toevlucht zou moeten nemen tot een nieuwe lening. Het sluiten van een nieuwe lening zou de stad Gent duur komen te staan, daar de geldmarkt ongunstig was. De Vigne kon inschatten dat het college, bijvoorbeeld voor de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk, de gemeenteraad niet zou kunnen overtuigd worden een nieuwe lening aan te gaan. De vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk was hier niet belangrijk genoeg voor. Een citaat van De Vigne:

“Wat de leening betreft, ik herhaal het, het eenige wat beschikbaar blijft, dat zijn de 4.700.000fr. die tot den laatsten centiem belast zijn met schuld. En als ik zoo spreek, dan heb ik nog veel goedheid, want al de gestemde gelden der leening zijn besteed geworden aan werken die nog maar gedeeltelijk zijn uitgevoerd. Welnu, wij weten dat alle groote openbare werken bijna onvermijdelijk altijd steertjes na zich slepen, en die steertjes zullen moeten betaald worden met de 4.700.000fr. Ik denk dus niet, in alle rechtzinnigheid, dat wij die 4.700.000fr. nog in het geheel bezitten, maar laten wij het nochtans aannemen. Willen wij die som bewaren om binnen eenige jaren onze schuld aan den Staat te betalen, wat moeten wij doen? In dit geval, zullen wij voor al de werken, die de Raad noodig zal achten, eene nieuwe leening moeten aangaan, en daar wij in onze gewone begrooting de noodige middelen niet hebben om de annuïteiten te betalen, zullen wij moeten overgaan tot het stemmen van nieuwe belastingen. Is het die weg die moet gevolgd worden? Indien wij ons in gewone financiële voorwaarden bevonden, zou ik antwoorden: ja; maar, zoals ik het in Commissie heb doen opmerken is de toestand heel anders. Immers, 't is genoeg gekend dat wij op dit oogenblik eene hevige geldcrisis onderstaan, zoals men er sedert lang geene meer gezien heeft en die niet zou toelaten in aannemelijke voorwaarden eene leening aan te gaan.”²⁰⁴ (...) “Is de ontblooting der kerk van St-Nikolaas waardig dat men belastingen stemme, dan vraag ik dat die belastingen op staanden voet worden gestemd. Stemt ze dan heden onder haren waren titel, en niet later onder eenen valschen titel.”²⁰⁵ (...) “Waar gaat dat naartoe? En welke is de schepenen van financiën die de verantwoordelijkheid van zulken toestand zou willen

²⁰⁴ Gemeentebblad, 1 oktober 1900, 366.

²⁰⁵ Ibid., 366.

aanvaarden? Wat mij betreft, ik aanvaard ze niet. Ik wil niet besturen met eene ledige kas, vooral in een oogenblik van geldcrisis, wanneer het onmogelijk zou zijn in goede voorwaarden de kas te vullen."²⁰⁶

De waarschuwing van de Schepen werd niet ondersteund door de burgemeester en de andere schepenen. Ze verzekerden De Vigne dat de lening van 4.700.000fr. van onbepaalde duur was of in ieder geval nog ver in de toekomst lag. Bovendien moest de lening pas terugbetaald worden als alle werken aan het kanaal voltooid waren. Ze rekenden erop dat na de voltooiing van het kanaal, de geldmarkt intussen gunstigere leningen zou verlenen. Met deze repliek werd de opmerking van de schepen van financiën van de baan geveegd.

Ten slotte maakten de leden van de radico-socialistische partij Coppieters en De Bruyne nogmaals gebruik van het moment om hun standpunten inzake het plan Braun-Van Assche te herhalen. Hun standpunten werden in dit masteronderzoek reeds uiteengezet in hoofdstuk 4.2 – de gemeenteraadsvergadering van 23 september 1896.

De twijfels over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk waren op de gemeenteraadsvergadering van 1 oktober 1900 met andere woorden van sociale en financiële aard. De raadsleden lagen echter niet wakker van de vraag of het vrijmaken van deze kerk kunsthistorisch al dan niet verantwoord was. De waarde van het monument oversteeg de waarde van het stadsgezicht. Alle partijen waren ervan overtuigd dat de vrijgemaakte Sint-Niklaaskerk een openbaring zou zijn. Kentekenend hiervoor is volgend citaat van De Vigne: *“Ik wil, Mijne Heeren, dat mijne bedoelingen niet slecht begrepen worden. Ik wil de wenschelijkheid der ontblooting van de St-Nikolaaskerk niet in twijfel trekken. Gelijk de heer Casier, ben ik bewonderaar van dit monument. Door de mengeling van Romaanschen en Gothischen stijl, die men er in aantrest, is het uiterst belangwekkend en het zou mij persoonlijk zeer aangenaam zijn het werk te zien verwezenlijken.*”²⁰⁷

De onderstaande foto (afb. 25) van de Sint-Niklaaskerk dateert uit het jaar 1900. Dit bevestigt nogmaals dat de uitvoering van de afbraakwerken van de woningen aan de westgevel van de Sint-Niklaaskerk nog niet gestart waren in 1900.

²⁰⁶ Ibid., 366.

²⁰⁷ Gemeenteblad, 1 oktober 1900, 368.

5. 1901

In het jaar 1901 verschijnen in de Gazette van Gent tal van berichten over de vorderingen omtrent de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk.

- **9 januari** – *“De ontblooting der St-Nikolaaskerk. De twee eerste huizen zullen in de maand mei worden afgebroken. Het huis van den heer Emiel van Goethem blijft nog anderhalf jaar staan, daar hij nog tot dien tijd eene pacht heeft. Men zal beginnen met den voorgevel der kerk te herstellen.”*²⁰⁹
- **19 februari** – *“De ontblooting der St-Nikolaaskerk. Er is eene overeenkomst gesloten met den heer Emiel Van Goethem, boekhandelaar, die zal verhuizen zoodra zijne nieuwe woning, hoek Voldersstraat en Kalanderstraat zal gereed zijn.”*²¹⁰
- **28 mei** – *“De ontblooting der St-Nikolaaskerk. De afbraak van het huis vroeger bewoond door den heer Emiel Van Goethem heeft eenen zij-ingang doen ontdekken, die uitgaf op het kerkhof, vroeger gelegen waar nu de Catalognestraat begint.”*²¹¹

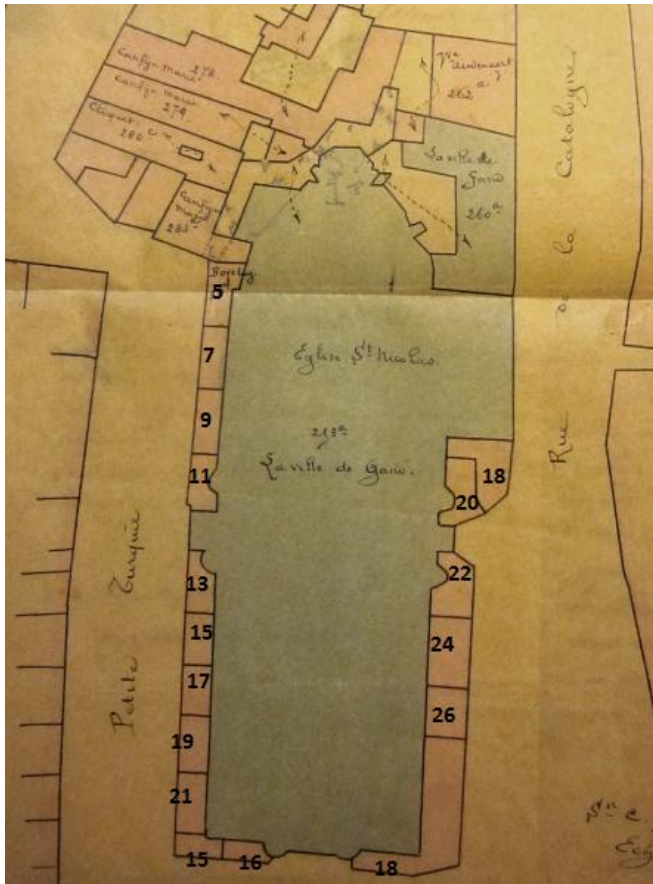
Op basis van kadasteronderzoek werd achterhaald dat het huis van de heer Emiel Van Goethem zich bevond op de Korenmarkt nummer 18. Dit is de woning die tegen de westgevel gebouwd staat, ten zuiden van het westportaal (afb. 26).

²⁰⁸ S.A.G., SCMS/2721.

²⁰⁹ De Gazette van Gent, 9 januari 1901.

²¹⁰ De Gazette van Gent, 19 februari 1901.

²¹¹ De Gazette van Gent, 28 mei 1901.

Afbeelding 26: De huisnummers van de woningen aangebouwd tegen de Sint-Niklaaskerk. In Klein Turkije de huisnummer 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19 en 21. Op de Korenmarkt de huisnummers 15, 16 en 18. In de Cataloniëstraat de huisnummers 18, 20, 22, 24 en 26.²¹²

Volgens de artikelen in de Gazette van Gent werd de woning van Emiel Van Goethem op Korenmarkt nr. 18 ongeveer rond mei 1901 gesloopt. In het stadsarchief van openbare en private werken werd het formulier teruggevonden dat diende ingevuld te worden door de aannemer van de afbraakwerken van Van Goethems woning. Dit formulier beschrijft alle rechten en plichten van de aannemer.

Eén van de plichten hield het volgende in:

“De afbraak zal moeten geschieden zonder afrukking of omverwerping. Het is den aannemer strengelijk verboden aan de muren der kerk noch aan welkdanig metselwerk in moëllons of hardsteen te zaken.” Dit zijn geen onbelangrijke eisen: de gevel van de Sint-Niklaaskerk diende zo ongeschonden mogelijk de afbraak van de aanpalende woningen te doorstaan.

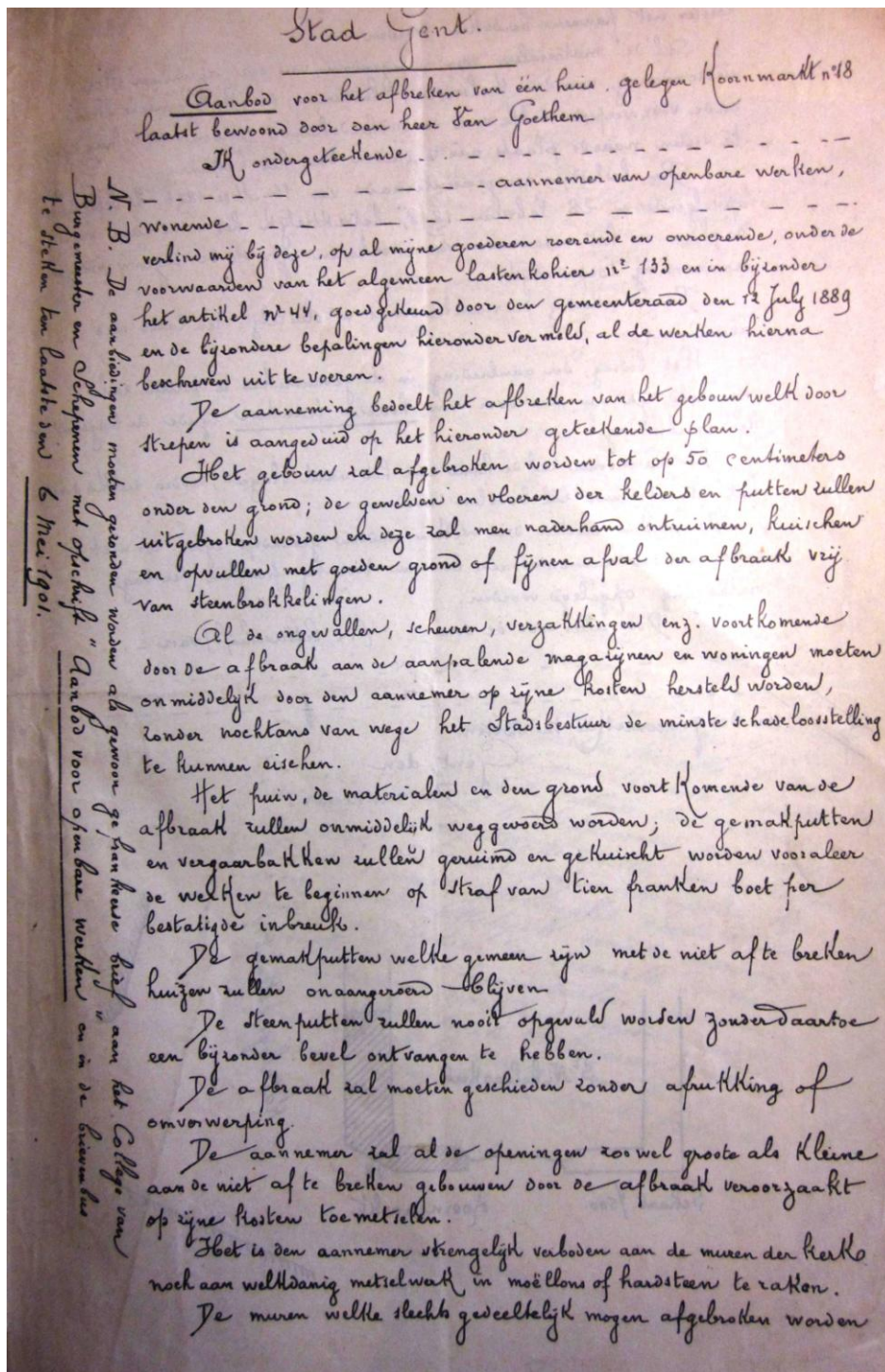
Het formulier besluit met de volgende zin:

“De aannemer zal de hand aan het werk slagen, zoodra zulks door het stadsbestuur zal bevolen worden. De werken moeten drie weken nadien geëindigd zijn, zoo niet zal er aan den aannemer eene boete van twintig franken per dag vertraging opgelegd worden.”

²¹² De Sint-Niklaaskerk voor de ontmanteling (1895-1898) - S.A.G., Openbare en Private werken 1796-1913, reeks G, nr. 100, Sint-Niklaaskerk.

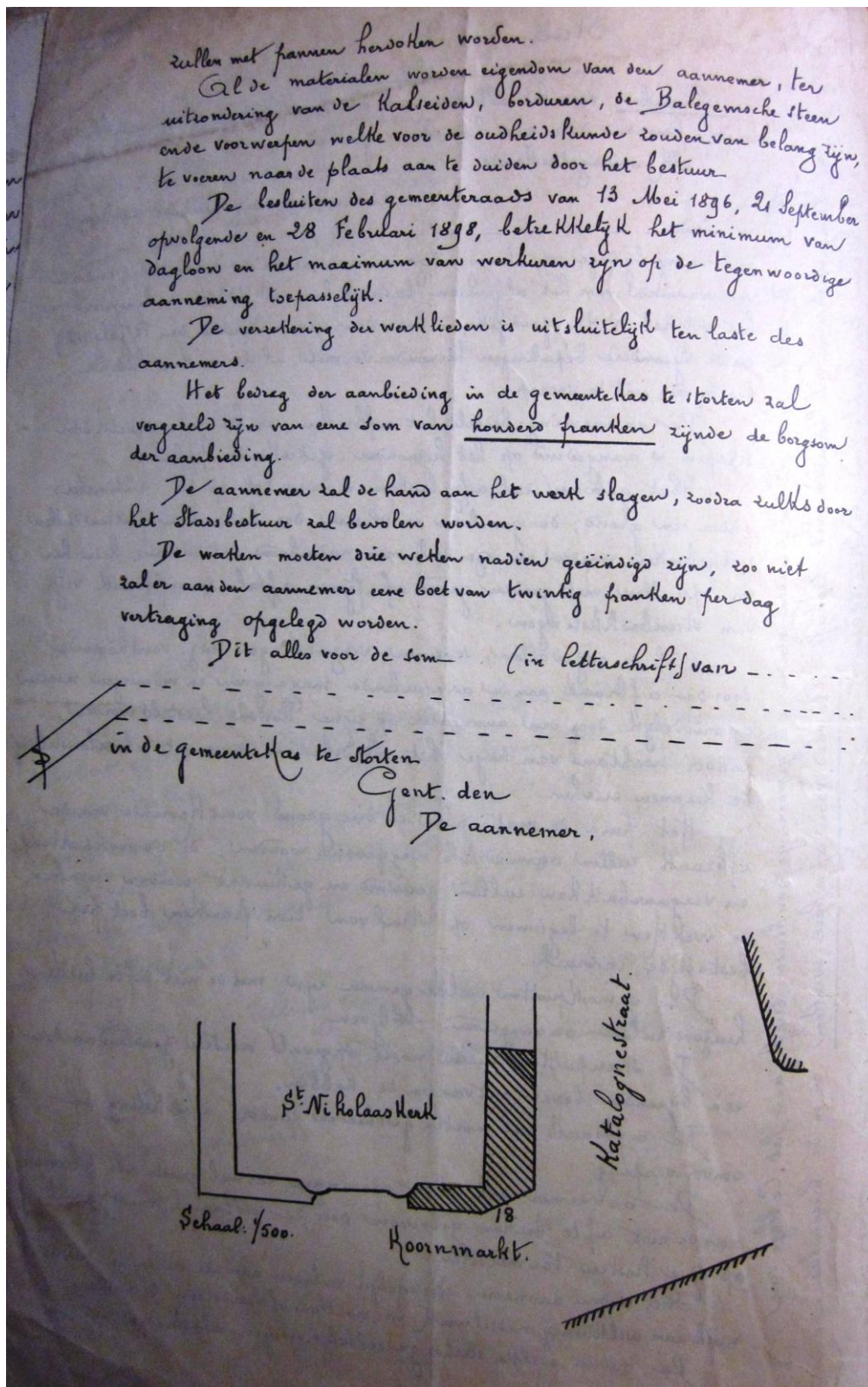
Onderaan het formulier wordt het te slopen perceel op een getekend plan aangeduid.

Het teruggevonden formulier is echter niet ingevuld, en dus ook niet voorzien van datum. Hieronder wordt het formulier afgebeeld (afb. 27-28):

Afbeelding 27: pagina 1 van het formulier in te vullen door de aannemer.²¹³

²¹³ S.A.G., Openbare en Private werken- Algemeen dossier van de ontmanteling van de Sint-Niklaaskerk met aanpalende eigendommen, voorzien van historische inlichtingen daaromtrent en plattegronden van kerk en kerkhof (oa. In kleur) (1895-1898).

Afbeelding 28: pagina 2 van het formulier in te vullen door de aannemer. Met onderaan het getekend plan van de te slopen woning.²¹⁴

²¹⁴ S.A.G., Openbare en Private werken- Algemeen dossier van de ontmanteling van de Sint-Niklaaskerk met aanpalende eigendommen, voorzien van historische inlichtingen daaromtrent en plattengronden van kerk en kerkhof (oa. In kleur) (1895-1898).

In de Gazette van Gent verschijnt later op het jaar een bericht over een tweede te slopen woning:

- **6 augustus** – *“Rond St-Nikolaaskerk. Men zal eerstdaags beginnen met de afbraak van het huis, vroeger bewoond door den heer Caron, handelaar in sigaren.”*²¹⁵

Opnieuw werd op basis van de gegevens in het kadaster vastgesteld dat de woning van de heer Caron het adres Korenmarkt nr. 16 draagt. Dit is de woning die zich ten noorden van het westportaal bevond.

Enkele weken later, op 28 augustus verscheen ook bericht over de reeds uitgevoerde afbraak van het derde en laatste huis tegen de westgevel – met huisnummer 15.

- **28 augustus** – *“De St-Nikolaaskerk. De noord-westelijke hoek van de St-Nikolaaskerk is nu ook ontbloot. Iedereen vindt het eene groote verbetering, niet alleen uit een aesthetisch oogpunt, maar ook in het opzigt der gezondheid. Van achter den muur van het eerste huis rechts is een slanke zuilje voor den dag gekomen, eenig overblijfsel van de eigenaardige versiering der horizontale uitholling in de zijtorens van den hoofdingang.”*²¹⁶

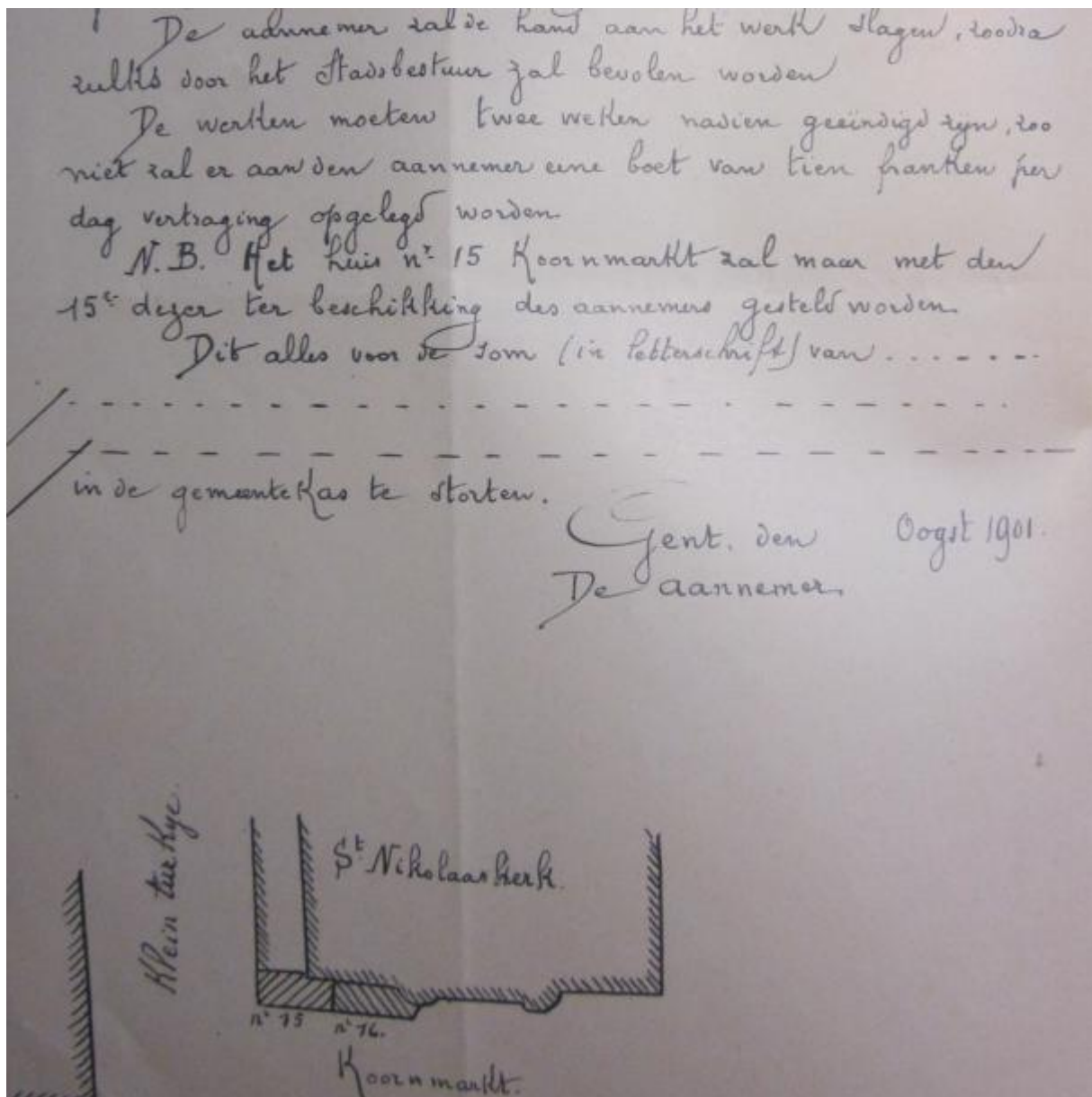
Voorals de verklaring *“Iedereen vindt het eene groote verbetering, niet alleen uit een aesthetisch oogpunt, maar ook in het opzigt der gezondheid.”* is opmerkelijk.

Ook voor de afbraak van de woningen op de Korenmarkt met nummers 15 en 16 werd het formulier voor de aannemer teruggevonden. De afbraak van beide woningen werd opgenomen in één formulier. Dit impliceert dus dat de woningen gelijktijdig en door dezelfde aannemer werden afgebroken. De inhoud van deze formulieren zijn min of meer dezelfde als deze van Korenmarkt nr. 18. Een cruciaal verschil echter, schuilt zich in de deadline van de afbraak: *“De werken moeten twee weken nadien geëindigd zijn, zoo niet zal er aan den aannemer eene boete van tien franken per dag vertraging opgelegd worden.”* De afbraak van Korenmarkt 18 kreeg een deadline van drie weken en een boete van 20fr. per dag vertraging. De afbraak van de twee woningen kreeg een deadline die een week korter duurde, maar daarvan werd de boete per dag gehalveerd. Men mag hier echter niet uit het oog verliezen dat het perceel van Korenmarkt 18 veel groter is van oppervlakte (afb. p. 69). De week die hiervoor langer werd uitgetrokken is dus logisch te verklaren.

Het teruggevonden formulier voor de afbraak van Korenmarkt 15 en 16 is eveneens niet ingevuld, maar wel voorzien van een datum: augustus 1901 (afb. 29). Dit stemt volledig overeen met de berichtgeving in de Gazette van Gent. Bovendien wordt in het boek *‘Binnen de poorten van Gent’*, samengesteld door Marcel de Bleeker, vermeld dat de huizen van de westgevel in 1901 werden gesloopt. Er kan dus met volle zekerheid worden gesteld dat de twee woningen ten noorden van het westportaal eind augustus 1901 reeds waren afgebroken. Daar de woning van Van Goethem volgens de Gazette van Gent reeds in mei 1901 was afgebroken, kan de conclusie worden genomen dat de westgevel van de Sint-Niklaaskerk volledig was vrijgemaakt op het eind van augustus 1901.

²¹⁵ De Gazette van Gent, 6 augustus 1901.

²¹⁶ De Gazette van Gent, 28 augustus 1901.

Afbeelding 29: formulier in te vullen door de aannemer, betreffende woningen Korenmarkt nr. 15 en nr. 16.
 217

Alle reeds vergaarde resultaten over de afbraak van de woningen tegen de westgevel kunnen gestaafd worden met fotografisch materiaal.

Een eerste foto werd vastgelegd door de Gentse fotograaf Edmond Sacré, op 25 mei 1901 (afb. 30):

²¹⁷ S.A.G., Openbare en Private werken- Algemeen dossier van de ontmanteling van de Sint-Niklaaskerk met aanpalende eigendommen, voorzien van historische inlichtingen daaromtrent en plattegronden van kerk en kerkhof (oa. In kleur) (1895-1898).

Afbeelding 30: Edmond Sacré, 25 mei 1901.²¹⁸

Deze foto is een momentopname van de afbraak van de woning op de Korenmarkt nr. 18. Ze werd genomen vanuit het standpunt van de Veldstraat. De foto bevestigt de grootte van het perceel en nog belangrijker: de datering van de foto bevestigt het krantenartikel van 28 mei 1901 dat rapporteert over de afbraak van de woning van Van Goethem. Deze foto geeft ook inzicht op de beschadigde toestand van de reeds blootgelegde gevel.

Capiteyn stelt in zijn boek *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913* het volgende vast:

*“De huizen langs de noordkant van de Cataloniëstraat verdwijnen zeer snel tot aan het zijportaal van de kerk (...).”*²¹⁹

²¹⁸ S.A.G., SCMS/5913.

²¹⁹ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. De wereldtentoonstelling 1913*, 31.

Na de afbraak van het perceel op Korenmarkt nr. 18 zag de kerkgevel er als volgt uit (afb. 31):

Afbeelding 31: datum onbekend, foto van de hoek tussen de westgevel en de zuidoostgevel, na verwijdering van het aangebouwde huis.²²⁰

Tijdens de afbraakwerken van de woningen tegen de westgevel van de Sint-Niklaaskerk riep de Gentse kunstenaar Armand Heins, lid van de SCM, op tot het behoud van de kleinste woningen met mansardedaken in Klein Turkije (afb. 32). Heins haalde zijn slag hier thuis, en de woningen werden voorlopig behouden. Hierover meer in hoofdstuk 7.1.

²²⁰ S.A.G., SCMS/5904.

Afbeelding 32: Klein Turkije met de vijf kleine woningen met mansardedaken. Na het noordportaal volgen grotere woningen. Armand Heins kwam op voor het behoud van de kleine woningen.²²¹

6. 1902

In het jaar 1902 werd amper gerapporteerd over de vrijmaking van de kerk. Een enkele berichtgeving over de vrijmaking van de kerk dateert van 8 februari:

- **8 februari** – *“St-Nicolaaskerk. Het college wenschende de kerk zoo spoedig mogelijk langs den kant der Catalognestraat te ontblooten, stelt voor in eene huis van Klein Turkije eene voorlopige sacristij in te richten.”*²²²

Dit is over alle jaren heen het enige artikel dat zich uitspreekt over de afbraak van de woningen die zich tegen de zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk bevonden. Het artikel kondigt een spoedige afbraak van de woningen in de Cataloniëstraat aan. André Capiteyn stelt in zijn *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913* het volgende:

*“De huizen langs de noordkant van de Cataloniëstraat verdwijnen zeer snel tot aan het zijportaal van kerk; die voorbij dit portaal, naar het Belfort toe, blijven nog een tijdje overeind.”*²²³

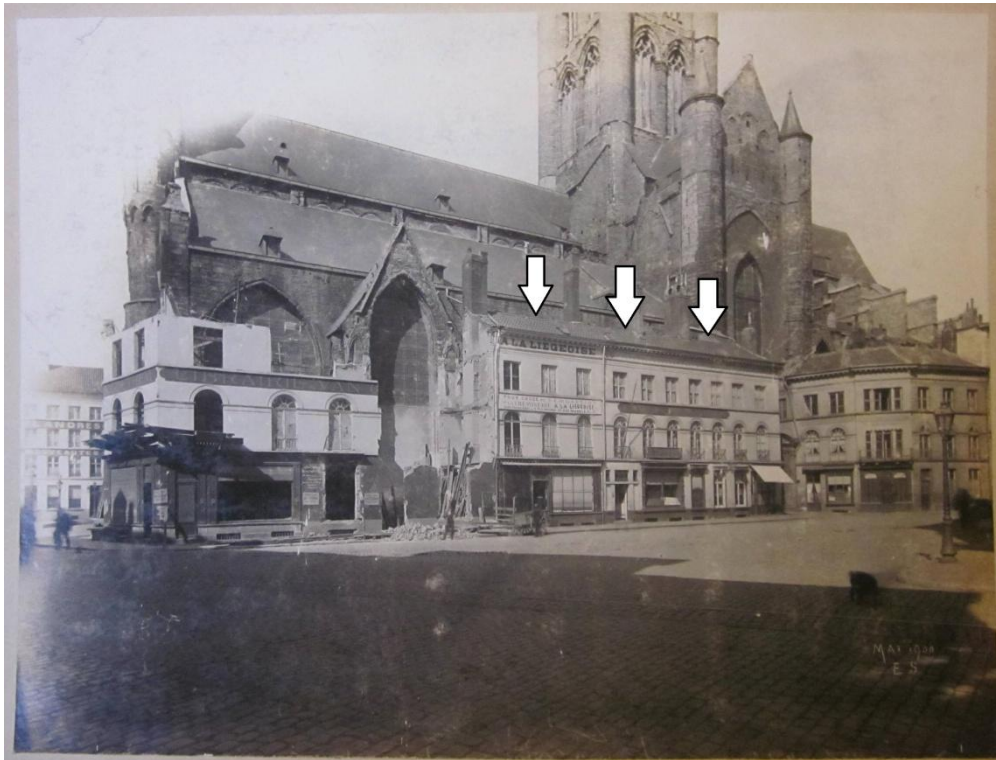
Voorts werden noch in de archieven, nog op basis van iconografie geen verder aanwijzingen gevonden over de precieze afbraak van de woningen aan de zuidgevel. Op basis van het

²²¹ S.A.G., SCMS/2727.

²²² De Gazette van Gent, 8 februari 1902.

²²³ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 31.

krantenartikel van 8 februari 1902 en op basis van Capiteyns vaststelling, wordt hier de hypothese opgemaakt dat in het voorjaar van 1902 de huizen ten noorden van het zuidportaal werden afgebroken. Deze woningen worden hieronder aangeduid met pijlen (afb. 33):

Afbeelding 33: de huizen aangeduid met een pijl werden vermoedelijk afgebroken in het voorjaar van 1902.²²⁴

7. 1903

In 1903 kwam een einde aan de stilte die was gevolgd op de afbraak van de woningen tegen de westgevel. In de Gazette van Gent verschenen terug berichten over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk.

- **25 februari** – “Rond St-Nicolaas. De personen die rond deze kerk wonen, hebben opzeg gekregen tegen april 1904. Men denk dat op dit tijdstip de volledige ontblooting zal beginnen.”²²⁵

In dit eerste artikel stelt men de afbraakwerken nog uit tot 1904.

- **14 maart** – “Ontblooting der St-Nicolaaskerk. De heer Casier maakt voorbehoudingen over het geheele afbreken van dien blok huizen. Hij zou willen dat men zich bepaalde bij het ontblooten van den hoofdbeuk der kerk om te zien of het noodig is al het andere ook af te breken. de heer Burgemeester is van eene andere meening; daarenboven de toelagen der regeering zijn verbonden aan de totale ontblooting. De gemeenteraad zal zitting houden maandag, 23 maart.”²²⁶

In het artikel van 14 maart wordt blijk gegeven van een meningsverschil tussen Josef Casier, de verslaggever van de Verenigde Commissies van Werken, financiën en Schone kunsten, en de

²²⁴ S.A.G., SCMS/5913.

²²⁵ De Gazette van Gent, 25 februari 1903.

²²⁶ De Gazette van Gent, 14 maart 1903.

burgemeester. Dit meningsverschil gaat over de blok woningen ter hoogte van het huidige Emile Braunplein, een kwestie die reeds werd uitgeklaard in 1900. Casier wenste eerst de resultaten van de blootgelegde kerkgevel van de hoofdbeuk af te wachten alvorens te besluiten tot afbraak van alle andere aanpalende woningen ter hoogte van het kerkkoor. Braun was het hier niet mee eens en hield een handig argument op zak: de Staat zou enkel financiële steun lenen indien de Sint-Niklaaskerk volledig zou worden ontbloot. Casiers aanvraag tot prudentie kreeg aldus geen gehoor.

In het stadsarchief van de openbare en private werken werd opnieuw een formulier gericht aan de aannemer van de afbraakwerken gevonden. Ditmaal werd het formulier opgesteld in juli 1903 en betreft het tien woningen ter hoogte van het Gouden Leeuwplein en de Korte Ridderstraat. De tien woningen zijn weergegeven op onderstaande kaart. Ze dragen het kadastraal nummer 276, 277, 278, 279, 280, 281 (a en b), 282, 283 en 284 (afb. 34).

In het aannemersformulier wordt vermeld dat de tien woningen tot 50 centimeter onder het grondniveau afgebroken zullen worden. De verschillende data van de afbraak van de verscheidene woningen worden tevens nader bepaald in het formulier:

- Percelen 277, 278, 279, 281a, 281b, 282 en 283 werden voor de aannemer beschikbaar gesteld op 15 augustus en dienden reeds op 1 oktober afgebroken te zijn.
- Perceel 276 werd op 15 november beschikbaar voor de aannemer, en diende op 1 december 1903 afgebroken te zijn.
- De percelen 280 en 284 ten slotte werden beschikbaar gesteld op 1 oktober en dienden op 22 oktober reeds afgebroken te zijn.

De aannemer zal pas mogen beginnen met afbreken na signaal van het stadsbestuur, en zou een boete van 20 fr. per dag vertraging betalen.

Afbeelding 34: aanduiding van de woningen ter hoogte van de Gouden Leeuwplaats en Klein Turkije, gesloopt in juli 1903.

Merk op dat de woningen tegen de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk niet werden afgebroken.

Het Gouden Leeuwpleintje zag er vóór de afbraak van al deze percelen als volgt uit (afb. 35):

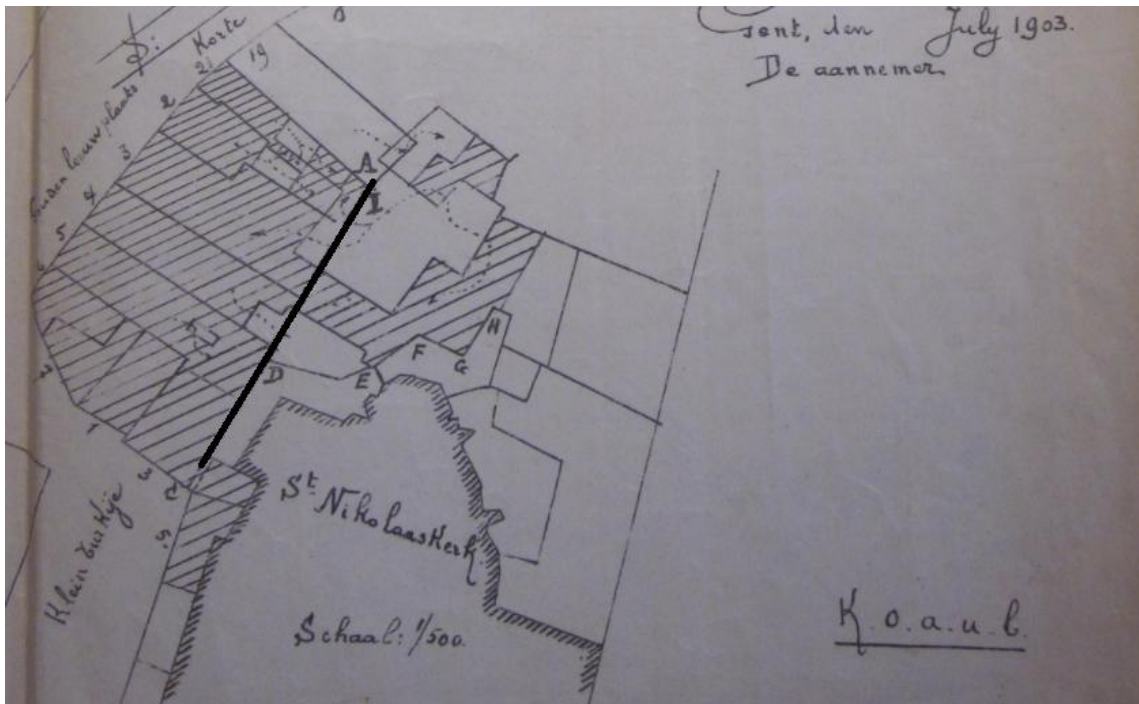
Afbeelding 35: het Gouden Leeuwpleintje in 1880.²²⁷

De foto van het Gouden Leeuwpleintje is getrokken vanuit het uiteinde van Klein Turkije. Rechts zien we de huizenwand van de Korte Ridderstraat. Centraal staat het woningblok dat zich tussen het stadhuis en de Korte Ridderstraat bevond.

Een laatste eis die de aannemer werd gesteld ging als volgt:

“Op het einde der werken zal er eene houten afsluiting geplaatst worden langs de lijn DI volgens model hierbijgevoegd (...).” Deze ‘DI-lijn’ wordt op onderstaande kaart met een dikke zwarte lijn aangeduid. Deze afsluiting zal vermoedelijk opgesteld worden in functie van de aanleg van het Emile Braun-parkje (afb.36).

²²⁷ S.A.G., SCMS/1561.

Afbeelding 36: kaart overgenomen uit het formulier voor de aannemer. De geruite delen zijn de af te breken woningen. Op de plaats van de geaccentueerde zwarte lijn dient de aannemer na afloop van de afbraakwerken een houten afsluiting op te stellen.

In de Gazette van Gent rapporteerde men over de afbraak van deze tien woningen:

- **26 augustus** –“Ontblooting St-Nikolaaskerk. Men is begonnen aan het afbreken der groote huizen op de Gouden Leeuwnaamplaats, tusschen het einde van het klein Turkije en het begin der Korte ridderstraat.”²²⁸

Opnieuw kan aan de hand van fotomateriaal de reeds vergaarde informatie worden gecontroleerd.

Onderstaande foto (afb. 37) daterend van oktober 1903 toont de afbraakwerken van de percelen op de hoek van het Gouden Leeuwnaamplaatsje en Klein Turkije. De percelen die op deze foto reeds in puin staan hebben het kadasternummer 281a en 280. De afbraak van deze percelen diende volgens het aannemersformulier reeds uitgevoerd te zijn tegen 1 oktober. Daar de foto dateert van 1 oktober, lijkt het erop dat de werken niet op tijd zijn uitgevoerd en dat de aannemer hier waarschijnlijk een boete zal voor moeten neergeteld hebben.

²²⁸ De Gazette van Gent, 26 augustus 1903.

Afbeelding 37: afbraak van de woningen ter hoogte van het Gouden Leeuwplaatsje en Klein Turkije.²²⁹

8. 1904

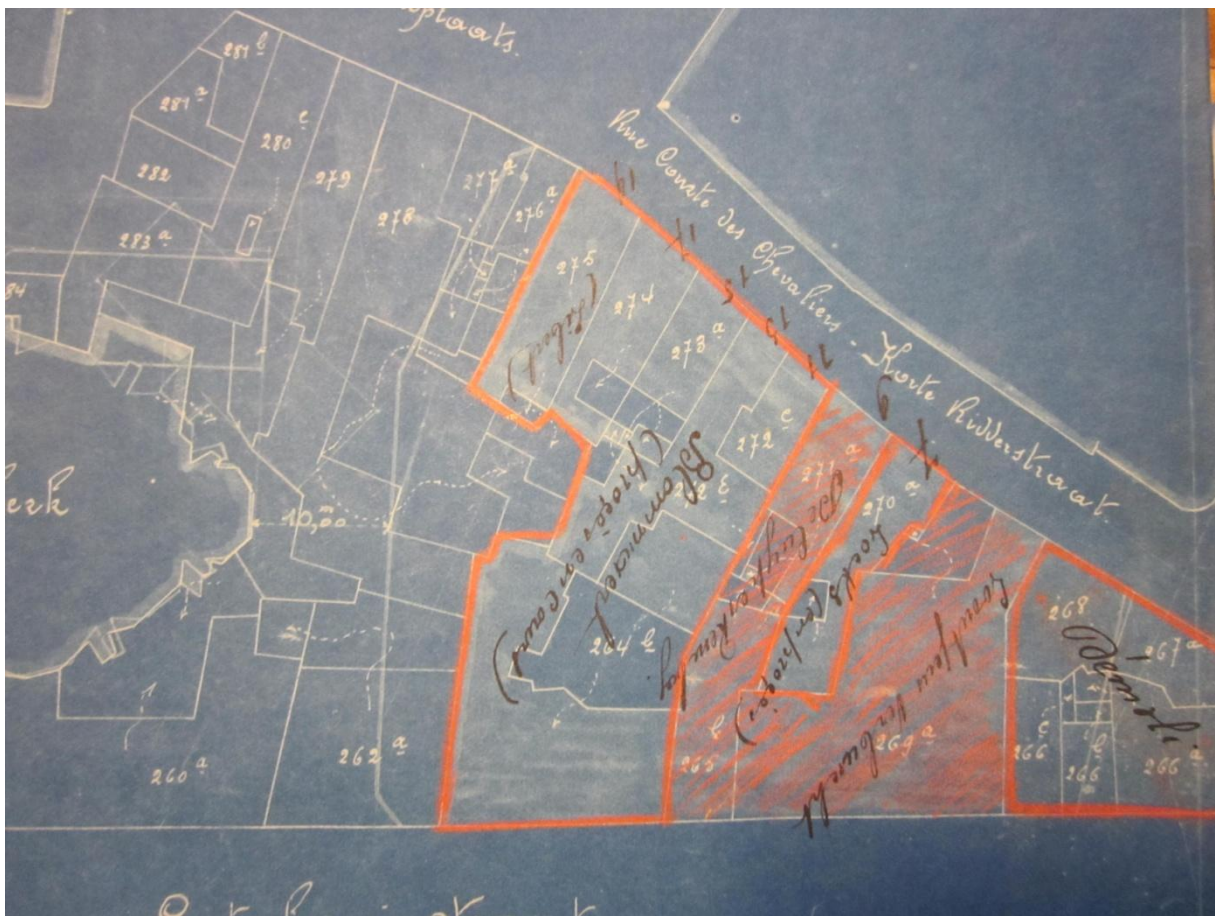
Het eerste krantenartikel met betrekking tot de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk verscheen op 16 juni.

- **16 juni** – “*St. Nikolaaskerk. Voortzetting der ontblooting langs den kant van het Belfort. De heer Burgemeester stelt voor geheel den blok huizen gelegen tusschen de Catalognestraat en de Korte ridderstraat, welke er nog overblijven, af te breken. Een lid is van oordeel dat onder esthetisch oogpunt die huizen die er nu nog staan, moeten blijven. Een ander lid is van hetzelfde gevoelen en zegt dat groote plaatsen of markten niet voordeelig zijn voor de nering. Een derde raadslid vraagt wat er zal worden van die winkeliers en handelaars uit de Korte Ridderstraat en Catalognestraat. Die neringdoeners wonen er lange jaren, zijn er geklant en doen er goede zaken; men zal hen doen verhuizen. Daarop wordt geantwoord dat op die wijze de gronden der Borluutstraat zullen verkocht geraken. De heer Braun zegt: indien wij al die huizen niet afbreken, zal de regeering ons de beloofde toelaag niet geven. Een lid dringt er op aan dat de stad zou onderhandelen met de regeering en haar best zou doen om te toelaag te bekomen van de regeering, zonder de nog bestaande huizen allen te moeten afbreken. Het voorstel der volledige afbraak wordt in stemmen gelegd en aangenomen met acht stemmen tegen zeven.*”²³⁰

²²⁹ S.A.G., SCMS/1563.

²³⁰ De Gazette van Gent, 16 juni 1904.

Na afloop van de afbraak der woningen tussen het Gouden Leeuwpleintje en de Korte Ridderstraat was nog een groot woonblok blijven staan. Op onderstaande kaart is dit woningblok aangeduid in het rood (afb. 38):

Afbeelding 38: de nog resterende woningen (in het rood aangeduid) na de afbraak van 1903.²³¹

Volgens het krantenartikel van 16 juni had burgemeester Braun graag ook dit woningblok afgebroken. De meningen van de gemeenteraad hierover waren echter verdeeld. Opnieuw kwam Braun naar voren met het argument dat de Belgische Staat zijn financiële steun niet zou verlenen indien niet alle gebouwen werden afgebroken. De gemeenteraadsleden verzochten de burgemeester omwille van dit feit contact op te nemen met de Staat. Desondanks werd op het einde der bespreking de volledige afbraak der woningen met één stem voorsprong goedgekeurd.

Volgens de verslaggeving in de gemeentebleden werd de aanvraag aan de Staat om af te wijken van zijn voorwaarde op 7 november negatief beantwoord. Een volledige afbraak van woningen was vereist, indien Stad Gent aanspraak wilde maken op zijn geld. In het gemeentebled staat het volgende:

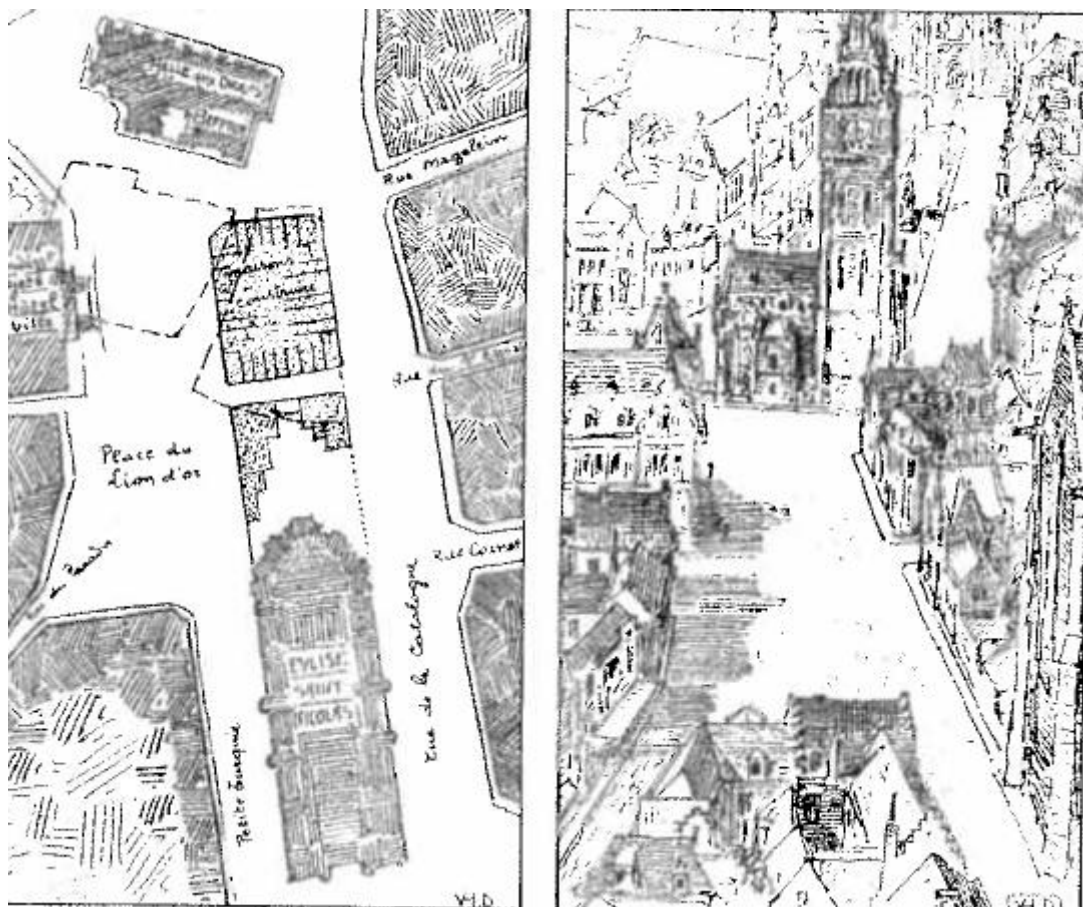
“Om de Stad die hulpelden niet te doen verliezen, zullen verschillende leden hunne eerste afkeurende stemming wijzigen, doch een lid, willende weten waar men naartoe gaat, zal zich onthouden omdat men geen algemeen plan voorbrengt, dat ons zou laten oordelen over hetgeen men voor later in zijn schild voert. Alhoewel het voorbarig is en

²³¹ S.A.G., Openbare en Private werken, dossier G/87: dossier van de veerwerving van een pand in de Cataloniëstraat, eigendom van de familie Verburgh-Loontjens, bij de ontmanteling van de Sint-Niklaaskerk, met plattegrond (1900-1905).

in bespreking niet is, drukken toch eenige leden de hoop uit dat men achter het koor der kerk de gebouwen zal optrekken die het plan van den heer hoogleeraar Cloquet voorziet, terwijl anderen zeggen dat zij met die bijvoegingen geen vrede hebben."²³²

Omdat er maar geen oplossing werd gevonden voor de invulling van de openbare plaats tussen de Cataloniëstraat en de Poeljemarkt werden hiervoor door het stadsbestuur verscheidene wedstrijden uitgeschreven. Hieraan deden bekende architecten als Cloquet en Van Rijsselberghe mee. Het project van Louis Cloquet, voor het eerst voorgesteld in 1904, werd het meest positief onthaald.

Het plan van Cloquet zag er als volgt uit (afb. 39):

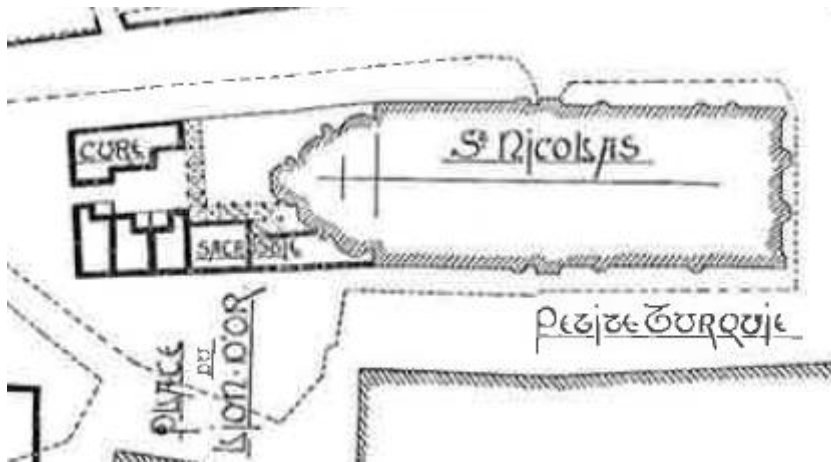
Afbeelding 39: ontwerp Cloquet 1904.²³³

Cloquet gaf het Gouden Leeuwplaatsje een langgerekte vorm en positioneerde tussen het Belfort en de Sint-Niklaaskerk twee woningblokken. De sacristie kwam los te staan van de kerk en werd opgenomen in het huizenblok achter het koor van de Sint-Niklaaskerk. Cloquet voorzag dit huizenblok van een aparte stijl die harmonieus zou samengaan met de Sint-Niklaaskerk. De doorgang tussen dit huizenblok en het kerkkoor maakten het kerkkoor voldoende zichtbaar. Het Gouden leeuwplein functioneerde als doorgang van de Korenmarkt naar de Sint-Baafskathedraal. In het huizenblok het dichtst bij het Belfort werden enkele handelspanden voorzien.

²³² Gemeenteblad, 5 december 1904, 587.

²³³ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. De wereldtentoonstelling 1913*, 38.

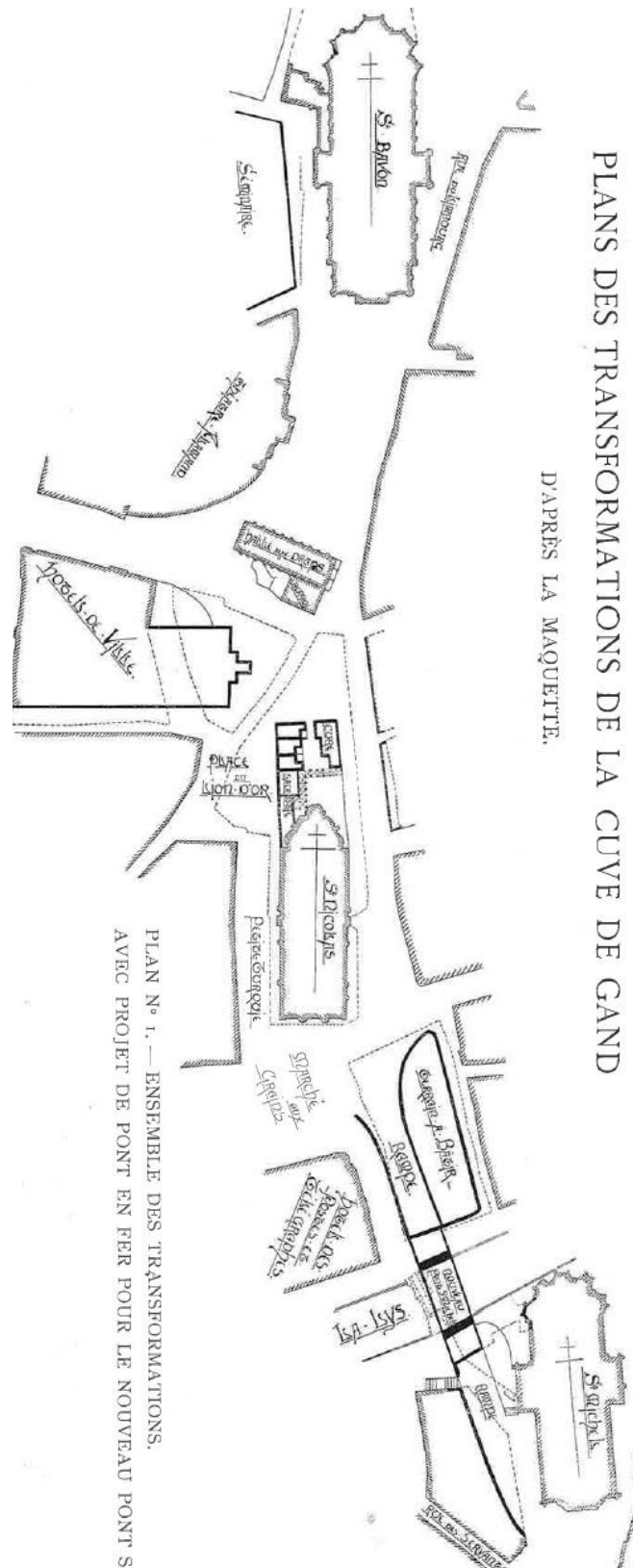
Op een tweede versie van Cloquets ontwerp werd het tweede huizenblok weggelaten. Bovendien nam Cloquet hier ook het ontwerp van de Sint-Michielsbrug in op. Dit ontwerp werd in 1905 gepubliceerd in het tijdschrift *'La revue de l'art chrétien'*. Op de volgende pagina steekt een grondplan dat het tweede ontwerp volledig afbeeldt (afb. 41). Op onderstaande close-up van ditzelfde grondplan, ter hoogte van de Sint-Niklaaskerk, zijn 'le cure' (de pastorie) en de sacristie aangeduid (afb. 40).

Afbeelding 40: close-up uit het grondplan van het tweede ontwerp van Cloquet.²³⁴

Cloquets ontwerpen waren gebaseerd op de ideeën van de Weense architect Camillo Sitte die stelde dat monumenten steeds omringd moeten zijn door bescheiden woningen, om zo de schaal van het imposante monument te benadrukken en het karakter van de binnenstad te behouden (hierover meer in hoofdstuk 8.1). Hoewel Cloquet aanvankelijk enthousiast was over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk, veranderde zijn ideeëngoed met verloop van tijd. Een uitgebreide analyse van Cloquets evolutie wordt in dit onderzoek besproken in hoofdstuk 7.2. Tegen de tijd dat Cloquet zijn plan voor het plein tussen het Belfort en de Sint-Niklaaskerk opstelde, had hij het idee dat een monument geïsoleerd moet opgesteld worden reeds verworpen, en was hij geïnspireerd geraakt door Sitte.

²³⁴ Louis Cloquet, *Revue de l'art chrétien*, (1905), bijlage pl. 2.

Afbeelding 41: het tweede ontwerp van Cloquet. Tussen het Belfort en de Sint-Niklaaskerk bevindt zich nog slechts één huizenblok. De korenmarkt wordt in verbinding gebracht met de Sint-Michielskerk met behulp van de Sint-Michielsbrug.²³⁵

²³⁵ Louis Cloquet, *Revue de l'art chrétien*, (1905), bijlage pl. 2.

Om zijn ontwerp met concrete beelden te kunnen voorstellen, en tevens op aanvraag van Paul de Smet de Naeyer, gaf Cloquet de architect August Poppe de opdracht een maquette te vervaardigen die de Gentse Kuip (d.w.z. het gebied van het Geraard Duivelsteen tot aan de Sint-Michielskerk) toonde. De maquette, opgesteld in hout, had de schaal 1/100 en was acht meter lang en drie meter breed. De onderdelen van de maquette waren tot in de kleinste details uitgewerkt en konden onderling verplaatst worden om zo verschillende stedenbouwkundige ingrepen voor ogen te kunnen zien.²³⁶ De maquette werd voor een tijdje tentoongesteld in de vestibule van de Universiteitsaula in de Volderstraat.²³⁷ In 1904 werd de maquette op de werelddtentoonstelling van Saint Louis (Verenigde Staten) tentoongesteld, alwaar de onderdelen zo werden geordend dat ze het stadsplan volgens De Smet de Naeyers visie belichaamden. In 1910 werd de maquette opgesteld in het Gents paviljoen op de Brusselse werelddtentoonstelling, bij wijze van reclame voor de aankomende Gentse werelddtentoonstelling. Ze werd voor de laatste keer opgesteld op de Exposition comparée des villes in 1913.²³⁸

In het *'Bulletin des Métiers d'Art'* van december 1904-januari 1905 verschenen volgende foto's van de maquette:

Chevet de l'église
Saint-Nicolas.

Sacristie et cure
de Saint-Nicolas.

Hôtel de ville
agrandi.

Belfroi, Halle
aux Draps.

Théâtre flamand,
Place Willems.

Afbeelding 42: zicht op het koor van de Sint-Niklaaskerk, de sacristie en de pastorie, het Gentse stadhuis, het Belfort met Lakenhalle en de nieuwe Vlaamse schouwburg.²³⁹

²³⁶ Alfons Van Houcke, "Maquette des transformations à réaliser dans la cuve de Gand," 6.

²³⁷ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. De werelddtentoonstelling 1913*, 39.

²³⁸ Coene, "Stedenbouwkundige interventies rond de eeuwwisseling in de Kuip," 34.

²³⁹ Van Houcke, "Maquette des transformations à réaliser dans la cuve de Gand," 4.

Halle aux
Draps.

Belfroi.
Égl. Saint-Nicolas.

Petit Marché-
aux-Grains.

Nouvelle rue de l'Étoile.
Pont Saint-Michel.

Afbeelding 43: zicht op de vrijgemaakte Sint-Niklaaskerk, met rechts de Sint-Michielsbrugg die overloopt in de Sint-Michielsbrug.²⁴⁰

Zowel beide ontwerpen van Cloquet, als de andere resultaten van de wedstrijd voor de aanleg van het gebied tussen de Cataloniëstraat en de Poeljemarkt, zullen uiteindelijk om onbekende redenen niet gerealiseerd worden. De Sint-Michielsbrug daarentegen werd wel gerealiseerd. Vermoedelijk liet de Belgische regering zijn wens tot afbraak van alle woningen in dit gebied niet los. Bijgevolg liet stad Gent dan toch het hele woningblok tussen de Cataloniëstraat en de Korte Ridderstraat afbreken (zie hoofdstuk 6.10 – jaartal 1906). Het woningblok tussen de Korte Ridderstraat en de Poeljemarkt werd nog behouden tot 1960 (zie hoofdstuk 10.3).

9. 1905

In het jaar 1905 verscheen geen berichtgeving over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk. De berichtgeving van dit jaar werd gedomineerd door aankondigingen over een aankomende wereldtentoonstelling in Gent. Hieronder één van de vele artikels:

- **24 oktober** – “Eene wereldtentoonstelling te Gent. Sedert langen tijd was de wensch uitgedrukt, om zoo te zeggen dadelijk na het sluiten der provinciale tentoonstelling van 1899, welke zoo buitengewoon geslaagd is, dit op grootere schaal te herhalen. In den beginne werd zelfs 1906 voorgesteld tot het houden eener nationale tentoonstelling. De zaak bleef echter bij ontwerp en wensch (...) Nogtans blijft de hoop om te Gent, evenals reeds twee maal te Antwerpen, reeds vier, vijf maal te Brussel en thans te Luik, eene groote tentoonstelling in te richten, in alle harten voortleven en de buitengewone bijval welke dit jaar aan de tentoonstelling te luik te beur viel, was eene aanprikkeling te meer om te zeggen; ditmaal is het de beurt

²⁴⁰ Van Houcke, “Maquette des transformations à réaliser dans la cuve de Gand,” 6.

aan Gent! (...) Om al deze redenen dus, zijn wij in grondbeginsel voor eene internationale tentoonstelling. Wat tijd en plaats en de hoofdzaak, de financiën betreft, daarover zullen wij in een volgend artikel handelen. Maar van heden af kunnen wij verklaren dat wij het eens zijn met den heer burgemeester, dat de tentoonstelling, om alle kansen van slagen te hebben, maar mag plaats hebben na dat alle groote werken thans te Gent in gang en anderen die nog niet begonnen, maar beslist zijn, voltooid zullen wezen. Want wij hebben er alle belang bij aan de vreemdelingen het verfraaide, gezond gemaakte Gent in al zijne pracht te toonen. de middenkom der stad, de uitbreiding der zeehaven, de nieuwe statie van Gent-St-Pieters, de nieuwe kazernen der liniregimenten en der ruitery, de afbraak der Citadel moeten voltrokken zijn, vooraleer de stad gent met zeker kans van slagen, heel de wereld mag en kan uitnoodigen om zich binnen hare muren te vereenigen. Dan zal het succes volledig en de faam van het oude Gent, het steeds machtige Gent, meer en meer verspreid worden, voor den algemeenen voorspoed van België.”²⁴¹

De Gazette van Gent is erg lovend over de aangekondigde Gentse wereldtentoonstelling. Het zal een ideale gelegenheid zijn om de stadsvernieuwingen aan de hele wereld ten toon te stellen.

10. 1906

Een eerste foto (afb. 44) uit 1906 dateert van februari en toont de afbraak van woningen in de Cataloniëstraat. Vermoedelijk was na het falen van de wedstrijd voor de aanleg van het terrein tussen het Belfort en de Sint-Niklaaskerk, resoluut gekozen om alle woningen die zich op dit terrein bevonden af te breken. Zo zou stad Gent de subsidies van de Belgische Staat niet kunnen mislopen.

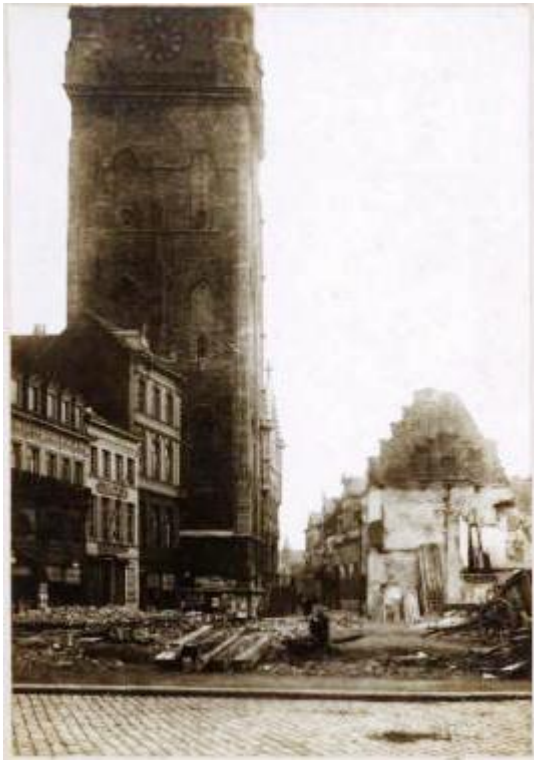

Afbeelding 44: afbraak van woningen in de Cataloniëstraat.²⁴²

²⁴¹ De Gazette van Gent, 24 oktober 1905.

²⁴² S.A.G., SCMS/1102.

Een tweede foto (afb. 45) daterend van 14 mei 1906 toont zicht vanuit de Cataloniëstraat op het Belfort en de afbraakwerken:

Afbeelding 45: 24 mei 1906, het blok tussen de Cataloniëstraat en de Korte Ridderstraat wordt afgebroken. Zicht op Belfort.²⁴³

Tijdens de uitvoering van de afbraak van deze woningen werd een interessante vondst gedaan. Het krantenartikel van 1 maart 1906 expliciteert:

- **1 maart** – “*Ons eerste stadhuis - Op de plaats waar thans in de Korte Ridderstraat huizen worden afgebroken, stond vroeger het Gentsche stadhuis. Eene memorie der St-Pietersabdij van 1556 zegt dat het zich bevond aan de Curte Rue zyde te Puttewaert, het is te zeggen tusschen de Lange Catterstraat (Catalognestraat) en de Curte Rue (Korte ridderstraat) langs den kant van den Borneput of Leeuw ten Putte, Gouden leenplaats. Na het bouwen van het nieuw stadhuis in 1321, op doge poort (hoogpoort), werd het oude stadhuis verkocht en nam het opvolgenlijk de namen aan van De Hondt, de Windhondt en De Grootte Kroon. Het grootste deel van het gebouwen werd in 1834 afgebroken, als men de Catalognestraat verbreed heeft, die destijds maar een straatje van 3 tot 5 meters was. Men mag den bouw op de Hoogpoort van 1321 niet verwarren met het tegenwoordige gothieke gebouwen, dat dagteekent van 1520 en het Renaissance gebouwen, dat opklimt tot 1581. Misschien worden nog eenmaal door de afbrekers de grondvesten van ons eerste schepenhuis blootgelegd. Tussen het hotel Blommaert en het oud magazijn Van Gheluwe, ziet men reeds een trapjesgevel, in Doornijkschen steen. Misschien behoorde hij wel tot ons eerste schepenhuis. De plaatselijke commissie der gedenkegebouwen heeft eene commissie afgevaardigd, gelast met het nazicht der werken. Deze commissie bestaat uit de heeren Lacquet, Casier, J. heins, Siffer en Van Hamme.*”²⁴⁴

²⁴³ S.A.G., SCMS/662.

²⁴⁴ De Gazette van Gent, 1 maart 1906.

De trapgevel waarover men in het krantenartikel praat is zichtbaar op afbeelding 46:

Afbeelding 46: trapgevel van het oude schepenhuis.²⁴⁵

- **4 mei** – ‘Het eerste ‘scepenhuus’ - Wij hebben reeds gesproken van het vinden van den Romanschen muur, bij het sloopen der huizen in de Catalognestraat, welke zou kunnen voortkomen van het eerste stadhuus dat op deze plaats moet bestaan hebben. De plaatselijke commissie der gedenkgebouwen heeft besloten te vragen dat de muur zou blijven staan, tot op het oogenblik dat de juiste ligging van het eerste

²⁴⁵ S.A.G., SCMS/1128.

scepenhuus bepaald zal gekend zijn. De muur is best te zien van op de Gouden Leeuemplaats, kijkende in de richting vande St-Jansstraat.”²⁴⁶

Even later werd de volledige gevel blootgelegd, om daarna nog in hetzelfde jaar afgebroken te worden (afb. 47).

Afbeelding 47: gevel van het oude stadhuis blootgelegd.²⁴⁷

²⁴⁶ De Gazette van Gent, 4 mei 1906.

²⁴⁷ S.A.G., SCMS/1127.

Op 7 juli 1906 verscheen het volgende artikel in de Gazette van Gent:

- **7 juli** – *“De nieuwe plaats achter St Nicolaaskerk - De werklieden van den stedelijken beplantingsdienst werken ijverig aan het opruimen en opschikken van de plaats, aldaar bekomen door de afbraak der huizen tusschen de Catalognestraat en de Korte Ridderstraat. men wil er tegen zondag nog een lief tuintje inrichten, met grasperken en kleine bloemenperkjes.”*

Klaarblijkelijk waren rond die tijd alle woningen die zich tussen de Korte Ridderstraat en de Cataloniëstraat bevonden reeds gesloopt. Op de volgende foto daterend van december 1906 zien we het grasperkje waarvan sprake in het krantenartikel:

Afbeelding 48: zicht op het grasperkje tussen de Cataloniëstraat en de Korte Ridderstraat.²⁴⁸

Links op de foto staat de Cataloniëstraat afgebeeld voorzien van tramlijnen, rechts van het grasperkje bevindt zich de Korte Ridderstraat. Het woningblok tussen de Korte Ridderstraat en het stadhuis stond toen nog overeind. Tegen de zuidgevel zien we een schim van de oude sacristie. De sacristie die later zou opgetrokken worden op het einde van Klein Turkije, leunend tegen het kerkkoor, is nog niet weergegeven op deze foto.

Omdat de woningen aangebouwd tegen de zuidgevel, meerbepaald tussen het zuidportaal en het kerkkoor, een stuk hoger kwamen dan de oude sacristie, kan worden geconcludeerd dat er zich op deze foto geen woningen meer bevonden achter de sacristie. Dit zou willen zeggen dat in 1906 alle woningen van de zuidgevel, behalve de sacristie, reeds waren afgebroken. Er werden echter geen

²⁴⁸ S.A.G., SCMS/5880.

aanwijzingen gevonden over de precieze afbraak van de woningen tegen de zuidgevel. Eerder (hoofdstuk 6.6 – jaartal 1902) werd wegens het gebrek aan duidelijke bronnen de hypothese opgesteld dat de woningen tussen Korenmarkt nr. 18 en het zuidportaal werden afgebroken in 1902. Opnieuw is het gissen naar de precieze data van afbraak van de overige woningen tegen de zuidgevel.

Afbeelding 49: close-up van het grasperkje.²⁴⁹

In 1906 werd overgegaan tot de afbraak van de woningen op de Korenmarkt die de aanleg van de Sint-Michielsbrug in de weg stonden. De Gazette van Gent is lovend over het zicht dat deze brug zal creëren:

- **19 april** – “(...) *Als men op de brug zal staan, met den rug naar de St-Michielskerk, zal men niets zien dan het Posthotel, de St-Nikolaaskerk en de huizen te bouwen langs de helling welke naar de brug zal leiden. Men zal zich op deze helling moeten bevinden, om den zijgevel der St-Nikolaaskerk, de Gouden Leeuemplaats en het Belfort te kunnen zien.*”²⁵⁰

Ten slotte; op 3 april 1906 verschijnt een artikel in de Gazette van Gent waarin aangekondigd wordt dat de Gentse wereldtentoonstelling plaats zal vinden in 1913.

11. 1907

Opnieuw verscheen er in de Gazette van Gent over het jaar 1907 geen specifieke berichtgeving over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk. De volledige westgevel, het gebied achter het koor van de Sint-Niklaaskerk en vermoedelijk alle woningen ter hoogte van de zuidgevel, met uitzondering van de oude sacristie, waren reeds gesloopt. Samen met de oude sacristie stonden ook nog alle woningen tegen de noordgevel overeind.

Op 24 februari verscheen er een bericht over de bouw van de nieuwe sacristie:

- **24 februari** – “*St-Nikolaaskerk. Er is beslist dat de sacristij van St-nikolaaskerk naast de kerk zal gebouwd worden, nevens de kleine kerkdeur, uitkomende in het klein Turkije.*”²⁵¹

²⁴⁹ S.A.G., SCMS/648.

²⁵⁰ De Gazette van Gent, 19 april 1906.

²⁵¹ De Gazette van Gent, 24 februari 1907.

Bijgevolg zal de bouw van de nieuwe sacristie en de afbraak van de oude sacristie die zich tegen de zuidgevel bevond vermoedelijk snel hierna uitgevoerd zijn. Een volgend bericht bevestigt deze hypothese:

- **16 mei** - *“De nieuwe sacristij van St-Nicolaaskerk. De plans voor de sacristij zijn eindelijk goedgekeurd en men zal weldra de hand aan het werk slaan. Het is te hopen dat men nu ook zoo spoedig mogelijk de oude sacristij zal afbreken, die in de Catalognestraat tegen de kerk is geplakt. Men zou gemakkelijk in eene der kapellen van de kerk eene tijdelijke sacristij kunnen inrichten, derwijze dat tegen het aanstaande oudheidkundig congres [2-7 augustus 1907], die misvormlijke aanwas uit de Catalognestraat zou verdwenen zijn.”*²⁵²

Op volgende foto van Edmond Sacré (afb. 50), daterend uit 1907, zien we de zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk met daartegen de oude sacristie.

²⁵² De Gazette van Gent, 16 mei 1907.

Afbeelding 50: Edmond Sacré, 1907, de zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk met de oude sacristie.²⁵³

Hoewel het krantenartikel aankondigt dat ‘men weldra de hand aan het werk zal slaan’ bewijzen jongere foto’s het tegendeel. Op volgende foto bijvoorbeeld (afb. 51), daterend van 1913 (de wereldtentoonstelling), staat de oude sacristie nog steeds rechtop.

²⁵³ S.A.G., SCMS/

Afbeelding 51: de Sint-Niklaaskerk anno 1913, met tegen de zuidgevel de oude sacristie.²⁵⁴

²⁵⁴ Frans van Bost en Ginette Desmet, *Archiefbeelden Gent-Centrum* (Gent: Agora, 2000-2001), 5.

7. Herwaardering van de aanpalende woningen onder de Gentenaars

In het hierboven verrichtte onderzoek werd duidelijk dat het slopen van de gordel woningen rondom de Sint-Niklaaskerk in het algemeen niet werd betreurd. Men verlangde ernaar om de Sint-Niklaaskerk na al die jaren van ‘omsingeling’ terug als een losstaand vrij monument te kunnen bewonderen. De in 1901 uitgestelde afbraak van enkele woningen aangebouwd tegen de noordzijde van de Sint-Niklaaskerk, onder impuls van Armand Heins’ redevoering, was een keerpunt in de waardering voor de aanpalende woningen. Heins liefde voor oude structuren werd, hoewel aanvankelijk twijfelend, overgenomen door Louis Cloquet. Ook Karel van de Woestijne betreurde het ‘kale’ stadscentrum.

1. ARMAND HEINS VERDEDIGT HET VOORLOPIG BEHOUD VAN ENKELE WONINGEN IN KLEIN TURKIJE

Tijdens de afbraakwerken van de woningen rondom de Sint-Niklaaskerk riep de Gentenaar en tevens lid van de SCM Armand Heins (1856-1938) publiekelijk op tot een gedeeltelijk behoud van de huisjes in Klein Turkije. Dit deed hij aan de hand van de publicatie van de tekst *Le maintien des maisonnettes, accolées à l'église Saint-Nicolas du côté de la petite Turquie est-il désirable?* in het *Bulletin van de Maatschappij voor Geschied-en Oudheidkunde te Gent* in 1901.²⁵⁵ De tekst is een neerslag van het debat dat volgde op Heins voorstel. We kunnen de publicatie van dit artikel opvatten als een kantelmoment in de geschiedenis van de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk, waarbij aan de eens zo verafschuwde parasitaire woningen toch enige waarde werd toegeschreven.

Op de vraag ‘Le maintien des maisonnettes, accolées à l'église Saint-Nicolas du côté de la petite Turquie est-il désirable?’ antwoordde Heins in zijn publicatie met volle overgave affirmatief. Hoewel Heins beseftte dat de architecturale waarde van de aanpalende huisjes tegen de Sint-Niklaaskerk verwaarloosbaar banaal was en dat hun afbraak de mogelijkheid tot een uitgebreide studie ter restauratie van de kerk aan zal reiken, stelde Heins toch voor om de enkele kleinste aanpalende woningen met mansardedak ter hoogte van Klein Turkije niet te slopen (afb. 52).

²⁵⁵ Armand Heins, “Le maintien des maisonnettes, accolées à l'église Saint-Nicolas du côté de la petite Turquie est-il désirable?,” *Bulletijn der maatschappij van de geschied- en oudheidkunde te Gent*, (1901): 370-382.

Afbeelding 52: de toestand van Klein Turkije in juni 1901. Heins verdedigde het behoud van de woningen vertrekkende van de westgevel tot aan het portaal van de zijbeuk. Deze woningen (met mansardedak) zijn opmerkelijk lager gebouwd dan de woningen die tegen het koor gebouwd zijn.²⁵⁶

De argumenten die hij hiervoor aanreikte zijn de volgende:

- *“Non pas que leur architecture soit d’un exceptionnel intérêt, mais parce que leur humble et modeste apparence est bien adéquate à leur situation à l’ombre, au pied de l’orgueilleux temple contre lequel elles sont placées.”*²⁵⁷ De bescheidenheid van de kleine woningen staat in contrast met de imposante Sint-Niklaaskerk. Dit contrast versterkt de grootsheid van de kerk.
- *“Presque toutes nos églises ont eu de ces parasites et de tout temps, mais toutes, sauf St-Nicolas d’un côté, en sont actuellement dépourvues.”*²⁵⁸ Daar bijna alle kerken reeds werden ontbloot, behalve de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk, maakt dat de huisjes van Klein Turkije tot een unieke getuigenis van de voormalige wirwar aan steegjes en bebouwing. *“Les petites habitations dont je vous entretiens contribuent encore à rendre vivant un de nos coins les plus pittoresques.”*²⁵⁹
- *“Rien d’important de ce côté nord de l’église, jusqu’au porche latéral, là où sont ces maisonnettes, ne paraît être caché par elles.”* De aangebouwde huisjes van Klein Turkije bedekken, in tegenstelling tot de aangebouwde woningen tegen de zuidgevel van de Sint-Niklaaskerk, geen belangrijke overblijfselen.
- *“Trop de besogne est à faire d’abord: le porche principal, les façades du côté de la rue Catalogne, le chevet...”*²⁶⁰ De woningen van Klein Turkije hoefden nog niet meteen afgebroken te

²⁵⁶ S.A.G., SCMS/2727.

²⁵⁷ Heins, “Le maintien des maisonnettes, accolées à l’église Saint-Nicolas du côté de la petite Turquie est-il désirable?” 371.

²⁵⁸ Ibid., 371

²⁵⁹ Ibid., 372.

²⁶⁰ Ibid., 372.

worden. Er was nog zoveel ander werk te verrichten aan de Sint-Niklaaskerk. Het kon dus zeker geen kwaad om Heins' voorstel te overwegen.

De uiteenzetting van Heins werd ontvangen met applaus. Toch kreeg Heins meteen weerwind van medelid van de MGOG, meneer De Muynck. Deze vond dat de Sint-Niklaaskerk beter tot zijn recht zou komen indien ze volledig ontbloot zou worden. Bovendien benadrukte De Muynck de onhygiënische staat van de woningen aan Klein Turkije : “(...) *les petites maisons dont il s’agit sont d’une saleté repoussante.*”²⁶¹ Ook Alfons Siffer trad Heins' standpunt niet bij: “*De openbare meening begon aan het nut van het werk te gelooven, en nu zou men de bewaring der huisjes willen vragen die men afbreken wilde. De archeologen hebben gevraagd de kerk te ontblooten. Ze waren eens daarover.(...) Indien men u moest volgen, dan zou de openbare meening het recht hebben te zeggen dat er onstandvastigheid heerscht onder de archeologen.*”²⁶²

Heins benadrukte vervolgens dat hij enkel het behoud van de kleinste huisjes van Klein Turkije verlangde, zolang de andere werken nog niet voltrokken zijn. De heren Marchand en Scribe steunden Heins hierin: “*Mr. Heins ne demande que le maintien provisoire et on lui répond comme s’il avait demandé le maintien définitif.*”²⁶³

Tenslotte nam het debat een merkwaardige wending. De voorzitter baron de Maere biechtte het volgende op: “*Notre intention n’était pas du tout d’obtenir un vote, mais simplement de provoquer entre nos membres un échange de vues, conformément à ce qui s’est fait précédemment. Je dois même dire que c’est moi qui ai engagé Mr. Heins à soulever la question, quoiqu’étant d’une opinion contraire à la sienne.*” Heins was dus door de Maere aangespoord om dit standpunt naar voren te brengen onder de leden van de MGOG. De baron wou hiermee een debat uitlokken. Toch verschilde Heins' persoonlijke mening niet veel van de mening die hij eerder naar voor had gebracht: “*Je trouve qu’on va beaucoup trop loin dans cette voie. On laisse démolir trop de restes anciens, qui méritaient d’être conservés, et on regrettera un jour beaucoup de ces petites choses qu’on a laissées abattre, sous prétexte que c’étaient des niaiseries.*”²⁶⁴ Heins had tijdens het voorafgaand debat niet durven aandringen op een definitief behoud van de mansardedak-woningen van Klein Turkije, en dit betreurde hij. Zijn eigen opinie was dus verdergaand dan de opinie die hij opgelegd had gekregen door de Maere.

De conversatie eindigde zonder besluit, noch voornemens. Volgens Elisabeth Dhanens zou men dankzij Heins' tactische verdediging niet alleen de mansardedak-huisjes, maar ook de grote woningen in Klein Turkije voorlopig hebben laten staan (dit komt overeen met de resultaten van het onderzoek in hoofdstuk 6 van deze masterproef).²⁶⁵ Een absoluut kantelmoment.

Een tweede Gentenaar die zich na verloop van tijd verzette tegen de te strenge vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk, was Louis Cloquet.

2. LOUIS CLOQUET IN HET SPOOR VAN HEINS

Aan de hand van drie publicaties van Louis Cloquet kan zijn evoluerende visie ten overstaan van de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk worden gereconstrueerd. Deze publicaties verschenen

²⁶¹ Heins, "Le maintien des maisonnettes, accolées à l'église Saint-Nicolas du côté de la petite Turquie est-il désirable," 337.

²⁶² Ibid., 375.

²⁶³ Ibid., 377.

²⁶⁴ Ibid., 381.

²⁶⁵ Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, 13.

allen in het Franse kunsttijdschrift van de Sint-Lukasscholen ‘*Revue de l’art Chrétien*’. Dit is geen toeval: Cloquet werd in 1883 aangesteld als redactiesecretaris, en vanaf 1906 als hoofdredacteur van dit tijdschrift.²⁶⁶

De drie publicaties zijn : *Le vieux Gand monumentale* (1894)²⁶⁷, *Le dégagement des anciens édifices* (1903)²⁶⁸ en *Les embellissements du centre de Gand* (1905)²⁶⁹.

In dit hoofdstuk worden de drie artikels geanalyseerd met betrekking tot de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk.

a) **Le vieux Gand monumentale (1894)**

Het artikel *Le vieux Gand monumentale* is een ode aan de pracht van de Gentse binnenstad. Cloquet claimde Gent als de meest interessante stad van het noorden. Hoewel, zo ving Cloquet zijn tekst aan, veel van de merkwaardige middeleeuwse huizen vernietigd of beschadigd waren, gaven de kronkelende straten een unieke pittoreske fysionomie aan de stad:

“(…) *ses rues offrent encore une physionomie des plus pittoresques et l’on y retrouve ça et là de ces coins de ville, de plus en plus rares aujourd’hui, qui transportent l’imagination à trois ou quatre siècles en arrière.*”²⁷⁰

Deze uitspraak ligt duidelijk in de lijn van Cloquets voorliefde voor de middeleeuwen. In het kader van het Plan Braun-Van Assche zullen deze kronkelende straten in de toekomst echter verdwijnen.

Na een korte uiteenzetting over de restauratie van de Sint-Baafskerk, schakelt Cloquet over naar het onderwerp van de Sint-Niklaaskerk. Cloquet had absoluut geen waardering voor de aangebouwde woningen:

“(…) *de la restauration extérieure de l’église Saint-Nicolas, cette église, on le sait, offre l’un des exemples les plus tristement curieux d’un monument défiguré d’une manière honteuse par une multitude de cassines accrochées à ses flancs comme d’horribles parasites et de véritable chancre.*”²⁷¹

Cloquet spreekt over de huisjes als verschrikkelijke parasitaire woekering.

Cloquet vervolgt:

“*On est aujourd’hui en droit d’espérer de voir bientôt réapparaître les murs de la vieille église percés de leurs élégantes fenêtres et dominant de toute leur majesté le Marché aux Grains et ses abords.*”²⁷²

Cloquet spreekt zijn wens tot vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk letterlijk uit.

Op basis van deze uitspraken kan er worden geconcludeerd dat Cloquet op het moment van publicatie van deze tekst (1894) een absolute voorstander was van de verwijdering van de

²⁶⁶ 6.Patrick Goditiaboïs, “Ingenieur Louis Cloquet 1849-1920. Architect tussen Monument en Stad”(Doct. Diss., K.U. Leuven, 1987), 11.

²⁶⁷ Louis Cloquet, “Le vieux Gand monumentale,” in *Revue de l’art chrétien* (1894): 3-8.

²⁶⁸ Louis Cloquet, “Le dégagement des anciens édifices,” in *Revue de l’art chrétien*, (1903): 231-238.

²⁶⁹ Louis Cloquet, “Les embellissements du centre de Gand,” in *Revue de l’art chrétien*, (1905): 1-12.

²⁷⁰ Louis Cloquet, “Le vieux Gand monumentale,” in *Revue de l’art chrétien* (1894): 3.

²⁷¹ Ibid., 6.

²⁷² Ibid., 6.

woningen. In 1894 was Cloquet reeds voorzitter van de sectie Schone Kunsten in de *Cercle historique et archéologique de Gand*.²⁷³ Daar de voorzitter van de MGOG, baron de Maere, zoals reeds eerder gesteld, fervent voorstander was van de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk, is het niet verwonderlijk dat Cloquet als lid van de maatschappij deze mening deelde.

b) Le dégage­ment des anciens édifices (1903)

Het tweede artikel van Cloquet dateert van 1903. Tegen die tijd waren al grote werken uitgevoerd in de Gentse Kuip, waaronder ook de gedeeltelijke ontbloting van de Sint-Niklaaskerk. In vergelijking met het vorig artikel is de mening van Cloquet ten opzichte van de vrijmaking sterk geëvolueerd. Zijn laaiend enthousiasme is omgeslagen in teleurstelling.

Cloquets stellingname

Reeds in het inleidend deel van het artikel stelt Cloquet zich kritisch op ten opzichte van de toen reeds uitgevoerde vrijmaking van de monumenten. Zijn redenering gaat als volgt:

Sedert 20 jaar zijn de archeologische vraagstukken, die voordien het exclusief bezit van de elite waren, publieke vraagstukken geworden. Door de inmenging van het breed publiek worden onder het motto ‘het doel heiligt alle middelen’ eenvoudige argumentaties ingezet om simplistische stedenbouwkundige ideeën te verdedigen. Deze gang van zaken wekt een groter misnoegen op dan de aanvankelijke publieke onverschilligheid ten opzichte van monumentenzorg. Het is immers zo dat men riskante projecten ter verfraaiing van de stad, in se met goede intenties, maar met een gebrek aan inzicht, dient te stoppen. De idee van de radicale vrijmaking en isolatie van monumenten werd opgepikt door de autoriteiten en aangemoedigd door de pers, maar blijkt nu tot in extremis en met een overmatige waardering voor het monument uitgevoerd. Onze oude kerken waren volgens Cloquet terecht verlost van hun ‘parasieten’, maar hij betreurde de extreme afzondering van de kerken. Het plan Braun-Van Assche deed volgens Cloquet onrecht aan de oorspronkelijke omgeving van de kerk. Hoewel men in de laatste eeuwen het voorkomen van de druk omringde kerken apprecieerde, hebben we publieke plaatsen gecreëerd rond de kerken, alwaar vroeger kerkhoven stonden. Het monument belandde in een vlakke woestijn. Het plaveisel vervangt de begraasde grasheuvels, de rijwegen verpletteren de plechtige rust. Het contrast tussen de serene, contemplatieve kerkhoven en de drukke verkeersaders kon niet groter zijn. De Gentse Sint-Jacobskerk bevindt zich te midden van een luidruchtig kruispunt, en ook de Sint-Niklaaskerk zal dit lot ondergaan.²⁷⁴

Cloquet treedt enkele (inter)nationale spilfiguren bij

In het vervolg van het artikel stelt Cloquet enkele spilfiguren voor waarmee hij het eens is: Lucien Augé de Lassus, Camillo Sitte en Charles Buls.

De estheet Lucien Augé de Lassus gaat akkoord met de vrijmaking van het Romeinse Colosseum en de Griekse tempels, maar kan zich niet vinden in de vrijmaking van Christelijke kerken. De Lassus formuleert het zo:

²⁷³ Berckmoes, *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, 36.

²⁷⁴ Cloquet, “Le dégage­ment des anciens édifices,” 231.

“La cathédrale réduite à la solitude est une cathédrale mutilée, dépourvue, appauvrie; c’est un roi sans cortège et sans garde-corps, et l’approche devenue trop facile diminue cette gloire et cette majesté.”²⁷⁵

Gedurende de middeleeuwen staken kerken hoog boven de daken en gevels uit, en tijdens het dolen in de wirwar van straten kon men plots op het imposante doch ingesloten kerkgebouw stuiten. Dit verrassingseffect treft de voorbijganger, op zoek naar aardse geneugten in de stad; plotseling verrast door het tevoorschijn komen van Gods tempel. Een afgezonderde kerk en dus ‘een God van het volk onttrokken’ was in de middeleeuwen ongewenst.

Vervolgens haalt Cloquet spilfiguur Camillo Sitte met zijn publicatie *l’art de bâtir les villes* aan. Cloquet kiest twee argumenten van Sitte uit om in zijn artikel op te nemen. 1) Sitte aanschouwde de isolering van monumenten als een verdorven praktijk. Hij was van mening dat men een gebouw niet in één oogopslag kon waarnemen, en dat men elke gevel in interactie met zijn omgeving diende in zich op te nemen. De omgeving bepaalt de charme van onze oude kathedralen. De isolering van een gebouw en dus het creëren van een lege ruimte er rond vernielt de gevarieerde uitzichten van de verschillende gevels. 2) Anderzijds mogen we volgens Sitte ook niet vergeten dat onze antieke voorouders hun kerken nooit in het centrum van een plein plaatsten, maar telkens twee à drie kanten aanbouwden. In hoofdstuk 8.1 meer over Sitte.

De derde en laatste figuur waarmee Cloquet zich inlaat is de voormalige Brusselse burgemeester Charles Buls die zich volledig keert tegen “*la manie barbare des dégagements*”. In hoofdstuk 8.2 wordt dieper ingegaan op Buls.

Cloquet bespreekt de vrijmaking van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik

Omdat Cloquet zich kan vinden in het genuanceerde resultaat van het debat rond de vrijmaking van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik, geeft hij in *Le dégagement des anciens édifices* een korte samenvatting hiervan. In hoofdstuk 4.3 van dit masteronderzoek kwam de Doornikse kwestie reeds aan bod.

Eerst en vooral neemt Cloquet een artikel over, verschenen in *Le Courrier de l’Escaut*, dat het debat rond de vrijmaking van de Doornikse kathedraal schetst. Voor de duidelijkheid wordt dit debat ook hier even toegelicht:

De O.L.V.-Kathedraal van Doornik wordt ter hoogte van haar koor ingesloten door een aantal woningen die zich in de Rue des Chapeliers bevinden. Met het oog op het creëren van een pleintje dat zicht geeft op het koor, kwam het voorstel op tafel om een twaalftal woningen af te breken. De financiële kost van 600.000franken zou verdeeld worden onder de stad, de regering en zou voor een deel ook betaald worden van vrije donaties. Het voorstel lokte twee kampen uit: een kamp dat zich achter een volledige ontmanteling schaaft, en een kamp (ontstaan uit de extreme overtuiging van het eerste kamp) dat protesteert tegen een volledige ontmanteling vanuit de overtuiging de constructies rond het monument, vergaard doorheen de eeuwen, te respecteren. Deze twee extreme kampen werden buitenspel gezet nadat de KCM zijn goedkeuring gaf over een gedeeltelijke en rationele vrijmaking. Dit houdt in dat de vrijmaking enkel mag plaatsvinden daar waar het zicht op de kerk belemmerd wordt en dat enkel woningen zonder intrinsieke (pittoreske) waarde mogen afgebroken worden. Hierdoor zal geen afbreuk

²⁷⁵ Ibid., 232.

worden gedaan aan het ‘verrassingseffect’ (zoals hierboven beschreven door Lucien Augé de Lassus), typerend voor de middeleeuwse gebouwen, en zal ook de Rue des Chapeliers minimaal geschonden worden.

Cloquet haalt dit voorbeeld aan omdat hij akkoord gaat met het genuanceerde resultaat van het debat. Bovendien maakt het project van vrijmaking deel uit van een plan, opgezet door Cloquet en collega E. Mortier, dat een posthotel opricht in de directe omgeving van de Doornikse kathedraal. De oprichting van dit posthotel ondervond echter veel tegenwind.

Het vervolg van het artikel gaat dieper in op de casus van de Doornikse kathedraal en het posthotel. Hierop verder ingaan zou ons te ver brengen van het onderzoeksobject van deze uiteenzetting.

c) **Les embellissements du centre de Gand (1905)**

Het derde en laatste artikel van Cloquet dat betrekking heeft op de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk, is *Les embellissements du centre de Gand* uit het jaar 1905. In dit artikel herhaalt Cloquet uitgebreid zijn visie zoals deze reeds was voorgesteld in *Le dégagement des anciens édifices* (1903).

“Qu’on rectifie, qu’on élargisse les rues, qu’on dégage les monuments, c’est fort bien : mais pourquoi faire des trous béants dans le centre de la ville, qui doit être le cœur, le foyer de la vie. Pourquoi créer le désert en de vastes carrefours battus par les quatre vents du ciel ; pourquoi écarter les habitations des monuments ; pourquoi faire le vide autour de l’église St-Nicolas, qui apparaît maintenant pareille à une chaloupe échouée sur la plage?”²⁷⁶

Cloquet kan zich vinden in de vrijmaking van monumenten, maar protesteert tegen de lege vlakke pleinen die er rond worden aangelegd. Hoewel, op de volgende pagina vraagt Cloquet zich het volgende af:

“Ne faut-il pas à la belle et antique église de St-Nicolas son cadre de maisons, et ses annexes naturelles, qui rendent ses abords moins mornes, son entourage plus vivant et qui marque son échelle monumentale en faisant ressortir ses proportions ? (...) Aux monuments il faut leur cadre ; autour de l’église il faut des maisons.”²⁷⁷

Parallel met Heins’ argumentatie haalt Cloquet het belang aan van het contrast tussen de grote monumentale kerk en zijn bescheiden omgeving. Een tweede argument waarom we de omgeving rond monumenten dienen te behouden is volgens Cloquet de waarde van de boeiende fysionomie van de actieve agglomeratie.²⁷⁸

Sterker zelf, Cloquet verklaart dat het monument nood heeft aan een omgeving en dat een kerk zijn woningen rondom nodig heeft. Dit is een merkwaardige evolutie in Cloquets ideeëngoed. In het eerste artikel *Le vieux Gand monumental* (1894) bejubelde hij de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk nog. In het tweede artikel *Le dégagement des anciens édifices* (1903) had hij geen commentaar op de vrijmaking van de kerk, maar wel op de kale pleinen rondom de vrijgemaakte monumenten. In dit derde artikel verweert hij zich zowel tegen de vrijmaking van de kerk als tegen de pleinen rondom de kerk.

²⁷⁶ Louis Cloquet, “Les embellissements du centre de Gand,” *Revue de l’art chrétien*, (1905), 5.

²⁷⁷ *Ibid.*, 6.

²⁷⁸ *Ibid.*, 6.

3. KAREL VAN DE WOESTIJNE

De Gentse schrijver Karel Van de Woestijne schreef op 8 augustus 1907, toen alle vrijmakingwerken waren voltooid, in de Nieuwe Rotterdamse Courant het volgende over de Gentse stadssanering:

“Men heeft alles maar afgebroken, al het bonte en mysterieuze leven dat om de monumenten wroette en ijverde; en nu staan die monumenten daar elk op zichzelf als moederziel alleen, kerken en torens en ‘steen’ op één zelfde rijtje opgesteld als uit een speeldoos zonder atmosfeer om zich, zonder levens-”ambiance”, verlaten zou men zeggen, niettegenstaande de weidsche plaatsen en straten en tuinen die men er omheen aangeleid, eene opeenvolging van groote stadspaleizen, met telkens een gebouw mooi in het midden. Zodat men, koomend van het station, het eene na het andere zie kan, verwonderd ze zoo dicht bij elkaar te vinden, denkend aan opzet, die wilde dat de goedjonstige vreemdeling alles in hoofdstens een kwartier zien kon, om maar gauw weer de stad te verlaten: Geeraard de Duivelsteen, Sint-Baafskerk, Belfort en Lakenhalle, Sint-Nikolaaskerk, Sint-Michielskerk, om niet te spreken van de Achtersikkel, Stadhuis en Nieuw Posthotel, die nauwelijks van de rechte lijn afwijken. Ik heb het huisjes uit een speeldoos genoemd. Oudere Gentenaars beeten het, niet zonder tros: ‘ons archeologische Forum’. Mijne onpartijdigheid geeft u de twee titels ter keuze en ter overweging (...).”²⁷⁹

Deze kritische reflectie over de vrijmaking van de Gentse Kuip is meteen een heel andere kijk op het prestigieuze project van Braun.

²⁷⁹ Jo Lefebure en Jo Van Herreweghe, “De Gentse centrumpleinen een schot in de roos,” in *Impact. Wereldtentoonstelling Gent 1913*, red. Jo Van Herreweghe. (Gent: Dienst Monumentenzorg en Architectuur Stad Gent, 2013), 174.

8. Reactie tegen de Haussmanniaanse stedenbouw vanuit de monumentenzorg

Hoewel de monumentenzorg en de stedenbouw aanvankelijk beiden pleitten voor de vrijmaking van monumenten (zie hoofdstuk 3), verspreidde zich vanuit de Oost-Europese contreien over heel Europa een beweging ter bescherming van de bebouwing die zich rond de monumenten bevonden. De grootschalige Haussmanniaanse afbraakwerken in Parijs, en in navolging daarvan in verschillende andere Europese steden (Barcelona, Brussel, Gent...), riepen een tegenbeweging op voor het behoud van het historisch weefsel en de monumenten van de steden. Het scepticisme van de geometrische orde, regelmatigheid en monotoniteit van Haussmanns werk vond steun in drie invloedrijke werken gepubliceerd op het hoogtepunt van de stedelijke expansie:

1. Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wenen, 1889.
2. Charles Buls, *Esthétique des villes*, Brussel, 1893 en *L'isolement des vieilles églises*, Brussel, 1910.
3. Cornelius Gurlitt, *Freilegung und Umbauung alter Kirchen*, Lübeck, 1908.

1. CAMILLO SITTE

De Oostenrijkse architect Camillo Sitte (1843-1903) publiceerde in 1889 zijn *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, in onze contreien vertaald als *L'art de bâtir les villes* (1902). Sitte verzette zich met deze publicatie tegen de systematische, rationele toepassingen op stedenbouwkundig niveau, zoals bijvoorbeeld in Parijs doorgevoerd door Haussmann. Deze moderne stedenbouw vormde volgens Sitte een bedreiging voor de artistieke integriteit van individuele steden.

In het werk *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* bestudeert Sitte de compositie van middeleeuwse en barokke stadsplassen – organisch gegroeide historische steden – doorheen Europa om hun geheimen te doorgronden. Hieruit concludeerde hij het volgende:

- Begrensde en gesloten ruimtes zijn zowel esthetisch als psychologisch veel beter.
- Publieke gebouwen en verschillende functies moesten worden geïntegreerd in het weefsel van de stad.
- Het stadsweefsel draagt de herinnering aan het verleden met zich mee en is cruciaal voor de inpassing van monumenten, maar dient tevens aangepast te zijn aan het moderne welzijn.
- De restauratiegeest van Viollet-le-Duc is niet gunstig voor de historische integriteit van monumenten.

De resultaten van deze studie trachtte Sitte in te zetten ten einde een meer doordachte en respectvolle stedenbouw te ontwikkelen. Het feit dat Sitte de praktijk zuiverde op basis van

theoretische inzichten, maakten van hem een erg eerbiedwaardige stedenbouwkundige. Sitte heeft zeer veel invloed uitgeoefend, hoewel zijn ideeën praktisch gezien moeilijk realiseerbaar zijn buiten de perifere stadsdelen. Sittes ideeën werden ingezet om de beweging ten voordele van een historische, barokke en bucolische leefomgeving te scheppen.

Op basis van de Nederlandse vertaling van *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* door professor Auke van der Woud, volgt een overzicht van Sittes overtuigingen met betrekking tot de vrijmaking van kerken.

Reeds in de inleiding van *Der Städtebau* waarschuwt Sitte voor het volgende: “Alleen in onze mathematische eeuw zijn stadsuitbreidingen en stadsontwerpen bijna een puur technische aangelegenheid geworden en daarom lijkt het van belang er weer eens op te wijzen dat hiermee slechts één kant van het probleem wordt opgelost en dat de andere kant, de artistieke, van minstens even veel belang is.”²⁸⁰ Volgens Sitte is het ontbreken van een coherente set van waarden een fundamenteel onderdeel van het moderne bestaan en een gevolg van het feit dat de makers van de moderne wereld wetenschappers zijn.

In het eerste hoofdstuk ‘de relatie tussen gebouwen, monumenten en pleinen’ stelt Sitte vast “Dat er in de middeleeuwen en de renaissance nog een levendig, praktisch gebruik van de stadspaleizen voor openbare functies was, en daarmee samenhangend ook een overeenkomst tussen deze paleizen en de openbare gebouwen, terwijl ze tegenwoordig hoogstens nog als parkeerplein voor de wagens dienen en er van een artistieke relatie tussen plein en gebouwen nauwelijks meer sprake is”.²⁸¹ De moderne aangelegde paleizen zijn hun praktisch gebruik verloren en zijn enkel een vlakte.

In het zevende hoofdstuk van *Der Städtebau* ‘pleinontwerpen in het noorden van Europa’ stelt Sitte dat de Noord-Europese kerken vaak worden ingepland in een vrije ruimte: in het midden van een plein of met een omgang om zich heen. De oorzaak van deze vrije ligging gaat terug op het oorspronkelijk omringende kerkhof dat eens de kerk omsloot.²⁸² Deze vrije ligging komt dan ook voornamelijk voor bij gotische kerken, toen een omliggend kerkhof nog in gebruik werd genomen. Later werden kerkhoven uit het stadscentrum geweerd, en zodus zijn de renaissance- en barokkerken niet in een vrije ruimte gesitueerd. Toch werd ook deze erfenis van gotische kerken aangetast door de modernisering van steden: “De normale plaatsing van een gotische kathedraal is zo dat de huizen langs de beide zijanten en aan de achterkant bij de apsis dichtbij het kerkgebouw komen en er alleen aan de voorkant, tegenover de torens en het hoofdportaal een behoorlijk groot plein wordt vrijgehouden. Deze ordening beantwoordt zonder twijfel ook het best aan het organisme van een gotische kathedraal.”²⁸³

Om te voldoen aan dit architectuurconcept dient het totaalbeeld van de westgevel met zijn twee torens volgens Sitte bewaard te worden. Sitte vervolgt: “Het zijaanzicht van een gotische kerk vereist echter precies een tegenovergestelde ordening. Daar beweegt alles, vanaf de hoog oprijzende torens is er een steile helling naar beneden tot aan de lage kapellenkrans van het koor, en het enige symmetrische middelpunt bij de zijbeuk staat niet in het midden. Alles correspondeert hier met de ontwikkeling die het interieur en de lengterichting heeft en die het bekijken van de zijkant vanaf een flinke afstand in het geheel niet verdraagt omdat dat tegen haar innerlijke natuur indruist. (...) Zo dringt zich bij ons het inzicht op dat de oude gotische kathedralen zeer bepaald om hun eigen bestwil zo krap zijn ingebouwd en alleen voor het hoofdportaal een ruime entree hebben, wat ook heel natuurlijk correspondeert met de manier waarop het volk naar de kerk loopt, met de intocht van processies naar het hoofdportaal etc.”²⁸⁴

²⁸⁰ Auke Van der Woud. *De stedenbouw volgens zijn artistieke grondbeginselen: een bijdrage aan de oplossing van moderne problemen in de architectuur en de monumentale beeldhouwkunst, speciaal gelet op Wenen vermeerderd met het groen in de grote stad.* (Rotterdam: 010, 1991), 15.

²⁸¹ Ibid. 29.

²⁸² Ibid., 74.

²⁸³ Ibid., 74.

²⁸⁴ Ibid., 75.

Met andere woorden, enkel het voorportaal van de gotische kerken dient zijn totaalbeeld over te kunnen brengen. De zijgevels dienen ingekapseld te zijn. Op basis van deze redenering verzette Sitte zich tegen de volledige vrijmaking van de Dom van Keulen.²⁸⁵

Sitte toegepast op de Sint-Niklaaskerk

Daar de Gentse Sint-Niklaaskerk halfromaans, halfgotisch is en voorzien was van een kerkhofzone voor de westgevel, zou volgens Sittes overtuiging enkel de westgevel vrijgemaakt mogen worden. Het Braun-Van Asscheplan had zowel de Sint-Niklaaskerk als de Sint-Baafskathedraal blootgelegd en had beide kerken omgeven door vlakke moderne pleinen.

Eerder in dit masteronderzoek werd Cloquets verschuivende visie omtrent de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk onderzocht. Zijn kritiek op de buitenproportionele pleinen rond en de doorgedreven isolering van de Sint-Niklaaskerk komt overeen met Sittes visie. Deze twee argumenten haalde Cloquet zelfs letterlijk aan in zijn artikel *Le dégagement des anciens édifices*.

2. CHARLES BULS

Charles Buls zorgde voor een kentering in de monumentenzorg met de publicatie van twee werken:

1. *Esthétique des villes*, 1893.
2. *L'isolement des vieilles églises*, 1910.

Met oog voor het pittoreske, ontpopte Buls zich met de publicatie van beide werken tot dé pleitbezorger voor de herwaardering van de middeleeuwse stadskern. Buls' hartstocht voor het historisch stadsweefsel was des te meer aangewakkerd door de grootschalige saneringsprojecten van zijn voorganger Jules Anspach (zie hoofdstuk 3.2.b). Buls gaf in 1899 zijn burgemeesterspositie op onder meer als reactie tegen de te moderniserende stadsplannen die koning Leopold II voor Brussel had.

a) Esthétique des villes

Buls vatte in 1893 zijn stedenbouwkundige opvattingen samen in de brochure *Esthétique des villes*. Dit werk heeft een blijvende cultuurhistorische waarde en verkreeg internationale weerklank. Na twee weken was de eerste druk volledig uitverkocht. In 1894 verscheen een tweede druk en later werd de brochure vertaald in het Duits, Frans, Engels en het Italiaans.

Een eerste onderwerp dat Buls aanhaalt in *Esthétique des villes* zijn de uitgangspunten van waaruit ingenieurs en stedenbouwkundigen dienen te vertrekken. Naast de technische uitgangspunten, zijn ook de esthetische aspecten van cruciaal belang volgens Buls. In volgend citaat spreekt Buls' stedenbouwkundige visie:

*“Een welvarende stad moet zich onvermijdelijk schikken naar en aanpassen aan nieuwe verkeersbehoeften, aan eisen van netheid, van hygiëne en comfort. Maar zo'n evolutie moet niet bruusk gebeuren; zij moet doorgevoerd worden met grote eerbied voor alles wat zonder bezwaar als herinnering aan het verleden bewaard kan worden.”*²⁸⁶

Vervolgens neemt Buls een duidelijk standpunt in over de isolatie van gotische kerken:

²⁸⁵ Lombaerde

²⁸⁶ *Esthétique des villes* p 8-9

“Gotische kerken die dateren uit een tijd waarin de zeer dicht vertakte straten van de omwalde binnenstad een maaswerk vormden van bochtige en smalle wegeltjes, verliezen hun rijzig-vertikaal karakter wanneer men ze te zeer isoleert of als men ze vanop een te grote afstand laat zien. Wij herinneren ons nog de diepe indruk die wij opdeden toen wij, komende vanuit een kronkelende straat op een intiem pleintje, plotseling de majestueuze gevel van de katedraal van Amies voor ons zagen opdoemen. Bij zo’n plotselinge verschijning wordt de toeschouwer a.h.w. verpletterd door de indrukwekkende hemelgerichtheid van de in het zwerk vervloeiende lijnen.”²⁸⁷

In het geval van de halfgotische, halfromaanse Gentse Sint-Niklaaskerk, kan worden geconcludeerd dat Buls vermoedelijk zijn akkoord over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk niet gegeven zou hebben. Later in dit onderzoek zal duidelijk worden dat Buls op het eerste stedenbouwkundig congres in Gent, 1913, geen standpunt innam met betrekking tot de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk (zie hoofdstuk 9.3).

In het hoofdstuk ‘publieke pleinen’ van *Esthétique des villes* toont Buls het verschil aan tussen pleinen van oude steden en pleinen van moderne steden. De pleinen van oude steden zijn marktpleinen, terwijl pleinen van moderne steden meestal aangelegd zijn om een monument of kerk tot hun recht te laten komen. Deze moderne pleinen hebben geen gebruiksbestemming, en, zo stelt Buls: *“Als een plein geen nutsbestemming heeft, is het doods en verlaten, is het een kunstmatige creatie waarop geen leven heerst en dat zijn bestaan niet rechtvaardigt.”²⁸⁸* Dit standpunt is terug te vinden in het betoog van Louis Cloquet, dat niet akkoord gaat met de vlakke ruimte van het plein rondom de Gentse Sint-Niklaaskerk. Zowel Buls als Cloquet haalden hierover vermoedelijk inspiratie bij Camillo Sitte.

b) L’isolement des vieilles églises

In 1910 -toen Buls al lang geen burgemeester meer was- publiceerde hij onder de titel *L’isolement des vieilles églises* een pleidooi tegen de ontmanteling van kerken.²⁸⁹ Buls kantte zich tegen een totale vrijmaking, maar kon zich evenmin verzoenen met het integrale behoud van alle bestaande constructies rond monumenten. Hij zocht naar een evenwicht tussen het zichtbaar maken van het monument en het behoud van kleinschalige architectuur om zo de historische omgeving te behouden.²⁹⁰

Buls maakt in zijn *L’isolement* duidelijk dat met betrekking tot de isolering van kerken men niet op basis van één algemene sluitende visie de beslissing tot afbraak of behoud van de aanpalende woningen kan maken. Bij deze afweging dienen vele elementen in rekening te worden gebracht. Dit betekent dat de oplossing voor de problematiek van de isolering van kerk tot kerk verschillend is. Om te kunnen beslissen welke mate van isolering dient uitgevoerd te worden moet het volgende worden nagegaan:

- het belang en de verdienste van de kerk,
- het karakter en de stijl van de kerk,
- de artistieke waarde van de aanpalende woningen,

²⁸⁷ Esthétique des villes p 9

²⁸⁸ Esthétique des villes 11

²⁸⁹ Artikel LVS

²⁹⁰ Lombaerde

- het gevolg van de ontmanteling van de kerk voor de circulatie of de economische activiteit,
- de mooiste/interessantste delen van de kerk bepalen.

De antwoorden op deze vragen zullen telkens verschillen van kerk tot kerk, en zullen inzicht bieden in een verdienstelijke vrijmaking.

Buls beseftte dat de omringende structuren rond monumenten twee belangrijke voordelen met zich meebrachten. Ten eerste gaven de kleine woningen extra ontzag aan het imposante monument dat hier hoog bovenuit torende. Ten tweede zou een te verregaande isolering van monumenten een afzondering van de economische activiteiten genereren. De liberale burgemeester hechte nog het meest belang aan dit tweede argument.²⁹¹ Deze twee argumenten dienden echter afgewogen te worden ten opzichte van de artistieke, archeologische of historische waarde van de omringende constructies. Indien deze waarde nagenoeg verwaarloosbaar was, vond Buls het behoud van deze structuren niet gerechtvaardigd.

In het vervolg van *L'isolement* past Buls zijn standpunten toe op de vrijmaking van de Antwerpse O.L.V.-kathedraal, de kathedraal van Doornik en de Brusselse Sint-Goedelekerk. Buls heeft zich doorheen de jaren nooit uitgesproken over de vrijmaking van de Gentse Sint-Niklaaskerk.

Volgend citaat uit *L'isolement* illustreert Buls' visie:

*“Gotische kerken die dateren uit een periode waarin de zeer dicht vertakte straten van de omwalde binnenstad een maaswerk vormde van kronkelende en smalle wegeltjes, verliezen hun rijzig-vertikaal karakter wanneer men ze te zeer isoleert of als men ze vanop een te grote afstand laat bekijken.”*²⁹²

De publicatie van *'isolement*' kwam eigenlijk te laat. Op vele plaatsen, inclusief Gent waren reeds saneringen doorgevoerd die te weinig rekening hadden gehouden met het historisch stadsweefsel.

3. CORNELIUS GURLITT

De Duitse architect en kunsthistoricus Cornelius Gurlitt (1850-1938) hield op de ‘Tages für Denkmalpflege’ (letterlijk vertaald, ‘dag van de monumentenzorg’) in 1908 te Lübeck, een lezing met betrekking tot de *Freilegung und Umbauung alter Kirchen* (‘vrijmaking en omsluiting van oude kerken’). Gurlitt verzette zich radicaal tegen de vrijmaking van kerken. Op basis van de neerslag van zijn lezing in Lübeck wordt hieronder Gurlitts visie geanalyseerd.

Gurlitt vangt zijn betoog aan met het duiden van zijn mening omtrent de vrijmaking van de dom van Keulen. Aanvankelijk was de restauratie en de hiervoor noodzakelijke vrijmaking van de Keulense Dom enthousiast onthaald door het Duitse volk. Aan de hand van collectes had het volk zelfs financieel bijgedragen aan de werken. Maar, zo stelt Gurlitt: *“Verstummt jetzt die Freude, und es ist nachgeniesen worden, wie in der Fachpresse, wie in den Kreisen der Kunstgeschichte die Begeisterung für den Kölner Dom immer weiter herabgesunken ist.”*²⁹³ - De vreugde verstomt, het enthousiasme voor de

²⁹¹ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 225.

²⁹² Frans citaat vertaald naar het nederlands. Straten en stenen, Brussel: stadsgroei 1780-1980 p 220

²⁹³ Cornelius Gurlitt, “Freilegung und Umbauung alter Kirchen,” in *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen berichten des Tages für Denkmalpflege in (...) Lübeck 1908 und Trier 1909. Vorbildungs- und Stilfragen, Gesetzgebung, staatliche und kommunale Denkmalpflege, Volume 1*, red. Adolf Von Oechelhauser. (Lipzig: C.F. Mollersche Hofbuchdruckerei, 1910), 451.

dom is afgezwakt. Het besef kwam dat de omgeving rond de dom een essentieel onderdeel was van haar karakter;

*“Und darum mußte Raum rings um den Dom herum geschaffen werden; mußte seine Umgebung auch nach den ästhetischen Anschauungen jener Zeit niedergerissen werden. Man scheute nicht die großen Kosten, dieses Ziel zu erreichen. Und das war gewiß ein vornehmes Beginnen.”*²⁹⁴

Gurlitt kon zich vinden in deze heropbouw van de woningen rond de dom. Toch stelde hij zich de belangrijke vraag welke woningen men dan zou oprichten. Gurlitt hield hierover een opvallend standpunt dat de bouw van moderne woningen rondom de dom verdedigde:

*“Der Unterschied besteht nur darin, daß die Schöpfungen, die wir zu machen gedenken, die Bauten, die unsere Zeitgenossen ausführen, für unsere Anschauungen geeignet [geschickt] sein müssen und daß wir den Mut haben müssen, zu allen Zeiten modern zu denken und infolgedessen [dientengevolge] auch modern zu schaffen.”*²⁹⁵

De woningen die tegen de kerk worden gebouwd door onze tijdgenoten moeten overeenkomen met onze eigentijdse overtuigingen. Volgens Gurlitt moeten we de moed hebben modern te denken en bijgevolg modern te creëren.

Even verder in de tekst *Freilegung und Umbauung alter Kirchen* bespreekt Gurlitt de problematiek rond de vrijmaking van parochiekerken die oorspronkelijk omringd waren door een kerkhofzone. De kerkhoven hadden de bouw van kleine woningen rondom de kerk beïnvloed. Een situatie erg parallel aan de Gentse Sint-Niklaaskerk dus. Gurlitt stelt hierover het volgende:

*“Die Bürgerschaften [de burgerij] sind gewöhnlich geneigt, die kleinen Gebäude, die als Gerümpel [oude rotzooi] wenig beliebt sind, sehr mißfällig [afkeurend] zu betrachten. Sie haben oft die Wunsch die Kirche freizulegen, damit man den Blick auf den Gesamtbau gewinne. Die Resultate, die bei Erfüllung dieses Wunsches erzielt worden sind, sind gewöhnlich ungünstig gewesen.”*²⁹⁶

De burgerij aanschouwt de kleine gebouwen als ‘oude rotzooi’ en wenst de kerk vrij te maken om zo het totaalbeeld van de kerk bloot te leggen. De resultaten van deze vrijmaking zijn volgens Gurlitt gewoonlijk ongunstig gebleken. Gurlitt stelt dat sommige kerken niet ontworpen zijn om vrij te aanschouwen, omdat hun architectuur simpelweg niet waardevol is. In dergelijke gevallen is het afdekken van deze kerken gerechtvaardigd.

Met andere woorden: Gurlitt verdedigde de woningen die zich rond kerken bevonden, maar hij weigerde zich blind op te stellen ten opzichte van de vernieuwingen/modernisering van de maatschappij. Hij beschouwde zichzelf als een ‘Denkmalpfleger’, een ‘monumentenzorger’, die besefte dat het artistiek ideaal zoals we dat kennen van Semper en Schinkel, in Gurlitts eigen tijd niet meer het correcte en haalbare ideaal was. Het was niet meer de opgave van de monumentenzorg om, zoals dit in de 19de eeuw wel nog het geval was, onze eigentijdse bouwwerken ondergeschikt te maken aan oude bouwwerken. Het brengt niet meer op om als monumentenzorger te strijden tegen de vooruitgang en de welvaart. Om deze krachtige visie te realiseren in de praktijk, was het volgens Gurlitt essentieel dat de ‘Denkmalpfleger’ zich inlieten met de stem van het volk, en zich losrukte uit zijn selecte genootschappen:

²⁹⁴ Gurlitt, “Freilegung und Umbauung alter Kirchen,” 452.

²⁹⁵ Ibid., 452.

²⁹⁶ Ibid., 456.

“Das ist das beste Mittel, selbständiges Denken in das Volk hineinzutragen, das Volk zum Mitraten und Mittaten in baulichen Fragen anzuregen.”²⁹⁷

²⁹⁷ Gurlitt, “Freilegung und Umbauung alter Kirchen,” 462.

9. Gentse wereldtentoonstelling 1913

1. DE WERELDTENTOONSTELLING ALS ZWANENZANG VAN DE BURGERIJ

In 1913 vond de allereerste en enige Gentse wereldtentoonstelling plaats. André Capiteyn formuleert in zijn *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913* op een treffende manier de dubieuze sfeer van deze wereldtentoonstelling:

“De Gentse wereldtentoonstelling, door de tijdgenoten overmoedig beschouwd als een nieuw begin van ongekeerde groei en bloei, een apotheose van burgerlijk optimisme, was in werkelijkheid eerder een spectaculair eindpunt, de zwanenzang van de belle-époque burgerij, het ware einde van de negentiende eeuw, gevolgd door het aanbreken van de nuchtere pragmatische tijden. Die drastische ommekeer wordt best weerspiegeld in het lot van burgemeester Braun, de man die haast een kwarteeuw lang de stad domineerde. Na de oorlog is zijn rol uitgespeeld; met alle grootse plannen is het afgelopen en na enige tijd verdwijnt Braun met stille trom van de politieke scène. Voor zijn burgerlijk mondaine, flamboyante ceremoniële, kortom Belle-Epoquestijl, is geen publiek (én geen geld) meer.”²⁹⁸

Braun kon op ‘zijn’ wereldtentoonstelling met volle trots de gerealiseerde stadswerken aan de hele wereld tentoon stellen. De wereldexpo’s waren immers een uitgelezen kans om de vooruitgang in wetenschap, industrie en kunst aan het grote publiek te verkopen.²⁹⁹ Het concept van de wereldtentoonstelling gaf een idee van de smaak en van de idealen van de elite.³⁰⁰ Het voor de hele wereld uitdragen van de door Capiteyn genoemde Belle-Epoquestijl was voor Braun de ultieme kers op de taart. De wereldoorlog die volgde op de Gentse wereldtentoonstelling was een bittere pil voor de burgerij die beseftte dat uiterlijke schijn hen niet zou helpen de oorlog door te komen.

2. DE SINT-NIKLAASKERK EN DE WERELDEXPO

Zoals eerder gesteld werd pas in 1905 voor het eerst officieel bericht gegeven over de aankomende wereldtentoonstelling in Gent. Het staat dus buiten kijf dat het Braun-Van Asscheplan niet was uitgevoerd in functie van deze wereldexpo. Desalniettemin moedigde deze wereldtentoonstelling wel aan tot een snellere realisatie van het Braun-Van Asscheplan, zodat de Gentse binnenstad ‘klaar’ zou zijn om de grote massa volk te ontvangen en te imponeren.

Tegen de tijd dat de Gentse wereldtentoonstelling plaatsvond was de vrijgemaakte Sint-Niklaaskerk amper aan herstellingen toegekomen; enkel de geveltorentjes waren aangepakt. De afbraak van de woningen rondom de kerk hadden lelijke sporen van verwerking aan de gevels achtergelaten. Het zicht dat de bezoeker op de Sint-Niklaaskerk kreeg was dus allerminst een ideaalbeeld.

Het icoon van de wereldtentoonstelling daarentegen was het zicht dat de nieuwe Sint-Michielsheiling bood op de drie torens van de Gentse Kuip. De Gentse fotograaf Edmond Sacré (1851-1921) had nog voor de uitvoering van de stadswerken getracht deze drie torens in één

²⁹⁸ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 194.

²⁹⁹ Coene, “Stedenbouwkundige interventies rond de eeuwwisseling in de Kuip,” 35.

³⁰⁰ *Ibid.*, 36.

kader te fotograferen (afb. 53). Dit lukte echter niet volledig; de Sint-Niklaaskerk staat er slechts gedeeltelijk op.

Afbeelding 53: Edmond Sacré, zicht op de Cataloniëstraat met de nog niet afgebroken huisjes aan de Sint-Niklaaskerk. De drie torens zijn net niet volledig zichtbaar in één beeld.³⁰¹

³⁰¹ S.A.G., SCMS/1123.

Dankzij de aanleg van de Sint-Michiëlshelling kon Sacré van daarop de drie torens wel in één kader vatten (afb. 54). Sacré was één van de eersten die de nieuwe stadsgezichten op foto vastlegde. Hiermee ligt hij aan de basis van de vorming van het iconisch beeld van Gent met zijn drie torens.

Afbeelding 54: de drie Gentse torens gefotografeerd door Edmond Sacré, in het jaar 1909.³⁰²

3. PREMIER CONGRÈS INTERNATIONAL DES VILLES

Van 27 juli tot 1 augustus 1913 – tijdens de wereldtentoonstelling – vond in Gent het ‘Premier Congrès International des villes’ (Internationaal Stedenbouwkundig Congres) plaats. Aansluitend bij het congres werd ‘L’exposition comparée des villes’ (de stedententoonstelling) georganiseerd. Erevoorzitter van het congres was minister Paul de Smet de Naeyer, ere-ondervoorzitter was ondermeer Charles Buls en één der voorzitters was Emile Braun. Andere aanwezigen waren: Josef Casier, Charles Lagasse-de Locht, Edouard Anseele...

Het congres en de tentoonstelling vormden een mijlpaal in de geschiedenis van de stedenbouw. Voor het eerst werd op het congres een internationale gemeenschap van specialisten in

³⁰² S.A.G., SCMS/5907.

stedenbouw en stadsbestuur verenigd. De stedenbouw en het stadsbestuur werkten samen in de vorm van een nieuwe vereniging: L'Union Internationale des Villes. Bovendien werd op dit congres de discipline van de stedenbouw maatschappelijk aanvaard als een wetenschappelijke discipline.³⁰³

In principe was het congres een 'dubbelcongres': het eerste deel ging over stedenbouw en het tweede deel over de bestuurlijke organisatie van de gemeente. Het eerste luik besprak de vrijmaking van monumenten, het beschermen van architecturaal erfgoed, de inrichting van openbare plaatsen en de verkeersorganisatie.³⁰⁴ Aangezien enkel het eerste deel dit masteronderzoek aanbelangt, wordt het tweede deel van het congres hier niet besproken.

In de bespreking van de vrijmaking van monumenten kwam Charles Buls toelichting geven over het volgende vraagstuk: "*Faut-il préconiser l'isolement complet ou le dégagement partiel des grands édifices?*". Buls beantwoordde deze vraag aan de hand van de resultaten van zijn eerder verschenen *L'isolement des vieilles églises*. Hij stelt dat:

1. Oude kerken moeten ontdaan worden van banale aanleunende constructies, indien zij geen artistieke, archeologische of historische waarde hebben ("*Il faut débarrasser les vieilles églises des constructions banales accolées à leurs flancs, quand elles ne présentent aucun intérêt artistique, archéologique ou historique.*"³⁰⁵).
2. Het oude kader rond de kerken moet zo goed mogelijk bewaard worden door het verstrekken van zichtpunten die de interessantste delen van de omgeving belichten. Indien nodig kunnen bomen ingezet worden als schermen ("*Il ne faut pas isoler les vieilles églises, mais leur conserver, le plus possible, leur cadre ancien en ménageant, à bonne distance, des points de vue sur leurs parties les plus intéressantes. Dans certains cas des rideaux d'arbres pourront être employés, comme écrans, quand des constructions ne sont pas possible.*"³⁰⁶).
3. Alvorens aanpassingen door te voeren aan de omgeving van de kerk, moet men met zorg de impact van deze onmiddellijke omgeving afwegen op het vlak van het sociale leven van de stad, de commerciële activiteiten, de religieuze en burgerlijke gebouwen, en het aandeel dat de kerk heeft in het kader van de openbare plaats ("*Avant de procéder à des modifications au cadre ancien des églises, il faut étudier avec soin leur répercussion sur les environs immédiats au point de vue de la vie sociale de la cité, de l'activité commerciale, des édifices religieux ou civils voisins, du concours que l'église prête au cadre de la place publique.*"³⁰⁷).

Buls benadrukte nogmaals dat de belangrijkste factor om te beslissen over de vrijmaking van een kerk verschilt van kerk tot kerk. Vervolgens sprak Buls over de kathedraal van Antwerpen en Doornik en de Sint-Pieterskerk van Leuven. Hoewel het congres in Gent plaatsvond, was Buls zo beleefd om zijn mening over de vrijmaking van de Gentse Sint-Niklaaskerk voor zichzelf te houden; hij was immers uitgenodigd als ere-ondervoorzitter van het congres. Desondanks is het

³⁰³ Wouter Van Acker, Michiel Dehaene en Pieter Uyttenhove, "Tussen stedenbouw en stadsbestuur. De stedententoonstelling van Patrick Geddes en het internationaal stedencongres," in *Gent 1913. Op het breukvlak van de moderniteit*, red. Wouter Van Acker en Christophe Verbruggen. (Gent-Kortrijk: Uitgeverij Snoeck, 2013), 155.

³⁰⁴ Ibid., 166.

³⁰⁵ Union internationale des villes, red., *Premier congrès international et exposition comparée des villes*. (Brussel : Union internationale des villes, 1913), 21.

³⁰⁶ Ibid., 21.

³⁰⁷ Ibid., 21.

opmerkelijk dat dit onderwerp van vrijmaking een actueel thema was op het congres: men begon de resultaten van de vrijmakingen te betwijfelen.

10. De Sint-Niklaaskerk, 1913 - heden

Met het aanbreken van de Eerste Wereldoorlog werd een schaduw geworpen op het Gentse optimisme. De stad Gent was na de uitvoering van de stadsvernieuwingen en na afloop van de wereldtentoonstelling zo goed als platzak. Het geld dat er wel nog was, werd geïnvesteerd in oorlogsgerelateerde zaken.

1. DE RESTAURATIE VAN DE KERK

De restauratie van de Sint-Niklaaskerk werd uitgesteld omdat deze in tijden van oorlog geen prioriteit meer was. Ook na de oorlog trok de vergetelheid over de Sint-Niklaaskerk en er werd een hele poos niet meer gesproken over zijn restauratie. In het najaar van 1935 deden de Oost-Vlaamse correspondenten een poging om de KCML te overtuigen zich in te zetten voor de restauratie van de Sint-Niklaaskerk. In 1936 werd de publieke opinie omtrent de noodzaak van de restauratie terug aangewakkerd.³⁰⁸ Tijdens de periode van 1938 tot 1946 werden de onderste geledingen van de torentjes aan de westgevel gerestaureerd volgens het plan van architect A. Janssens (afb. 55). In 1959 werd de kerk gesloten in functie van de uitvoering van een uitgebreid archeologisch onderzoek onder leiding van Firmin De Smidt. Dit onderzoek duurde tot 1967. Vervolgens werd in de jaren 1967-1973 het transept volledig gerestaureerd. In 1975 begon men aan de restauratie van het koor. Vervolgens werd de vieringtoren aangepakt. In 1992 werden de toren, de dwarsbeuk en het koor heropend voor het publiek. Tussen 1961 en 1992 is in de kerk geen enkele eucharistieviering gevierd. In de zomer van 2003 begon een nieuwe restauratiefase waarbij de kant van Klein Turkije werd aangepakt. In november 2010 ging ook het gerestaureerde schip opnieuw open. De voltooiing van de restauratie aan de zuidgevel van de kerkbeuk wordt gepland tegen 2018.

2. WAT GEBEURDE MET DE NOG STEEDS AANLEUNENDE WONINGEN IN KLEIN TURKIJE?

Na de wereldtentoonstelling was de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk nog steeds bedekt door woningen. Zoals reeds eerder vermeld werd de noordgevel geflankeerd door twee verschillende soorten woningen. Tussen de Korenmarkt en het noordelijk barokke portaal bevonden zich vijf kleine woningen met half mansardedak. Vanaf het noordelijk portaal tot aan de nieuwe sacristie bevonden zich 19de-eeuwse bepleisterde rijhuizen met verdieping en afgeschuind dak. Hoewel Armand Heins in 1901 pleitte voor een tijdelijk behoud van de woningen aan de noordgevel, bleven deze nog een lange tijd staan. De Sint-Niklaaskerk zoals men ze vandaag aanschouwt, is echter ontdaan van deze woningen aan de noordgevel. Wat zich tussen de wereldtentoonstelling en vandaag afspeelde, wordt gereconstrueerd aan de hand van onderzoek in de archieven van de SCMS en de KCML Oost-Vlaanderen.

Aanpassingen aan de gevels

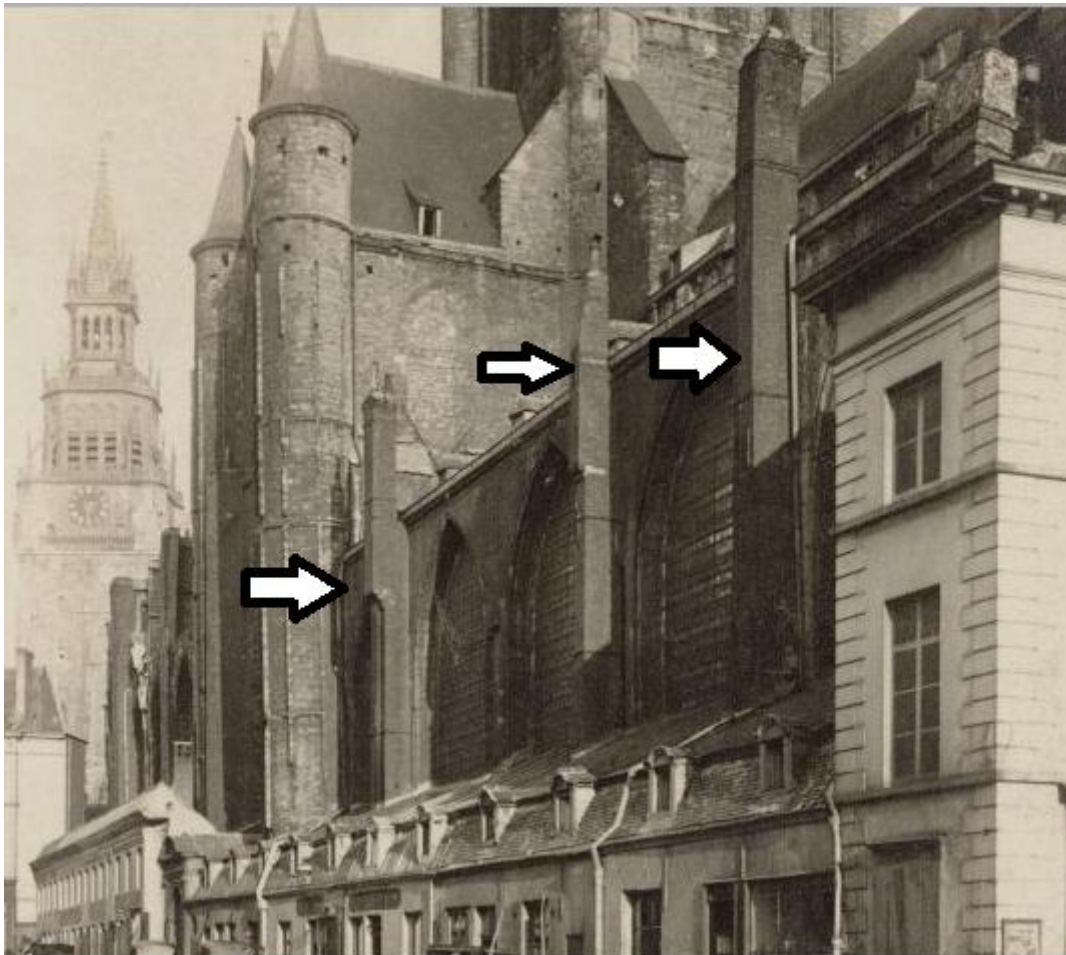
Op basis van verschillende documenten uit het archief van de SCMS, wordt duidelijk dat in de jaren 40 de gevels van de woningen aan de noordgevel werden aangepast. Hierdoor verloren de

³⁰⁸ Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, 17.

woningen hun oorspronkelijk uitzicht. Omdat deze aanpassingen te technisch en te uitgebreid zijn, werd gekozen om hier niet verder op in te gaan.

Discussie over de schouwen

Eind oktober 1948 vestigde de SCMS de aandacht op de schouwen van de kleinste huisjes in Klein Turkije. Deze gemetselde schouwen waren opgetrokken tegen de steunberen van de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk. De schouwen waren erg lang en staken uit tot boven de kroonlijst van de Sint-Niklaaskerk. Op afbeelding 56 worden de schouwen aangeduid met pijlen:

Afbeelding 55: de schouwen die tegen de noordgevel zijn gebouwd.³⁰⁹

De SCM meende dat de erbarmelijke toestand van de schouwen een gevaar vormde voor de voorbijgangers. Daarom verzocht de SCMS het stadsbestuur de schouwen te vernieuwen in een stijl die passend was bij de stijl van de huisjes. Als reactie op dit advies, gaf het stadsbestuur de opdracht aan de stadsarchitect om deze schouwen te onderzoeken. Het resultaat van diens onderzoek bleek het advies van de SCMS niet te ondersteunen. Volgens de architect verkeerden de schouwen, hoewel daterend van de opbouw van de huisjes, nog in prima staat. Er waren geen scheuren gevonden, en de schouwen hielden niet over. In de correspondentie hierover, teruggevonden in de archieven van de SCMS, werd een brief van de stadsarchitect, met datum 1 december 1948 teruggevonden. Hierin stelt de architect het volgende:

³⁰⁹ S.A.G., SCMS/2716.

“De Commissie van Monumenten is voorzeker van oordeel dat deze hoge schouwen gebouwd in gewone baksteen zonder de minste stijl of kunstzin, een vlek vormen tegenover het algemeen uitzicht van de zijgevel van de kerk; dit heeft sinds lang ook mijn aandacht getroffen. Maar daarom de schouwen doen afbreken en herbouwen in dezelfde trant der huisjes, beter genoemd krotjes, die hun oorspronkelijke trant geheel verloren hebben tengevolge wijzigingen aan de gevels, en het bezetten met gevelmortel om het ouderdomsverval der oorspronkelijke gevels in bak- en witte natuursteen onzichtbaar te maken, is weinig te verdedigen.”³¹⁰

Op basis van de bevindingen van de architect, stuurde het stadsbestuur een brief naar de SCM om naar hun antwoord op deze resultaten te polsen. Vanaf dan ontbreekt het vervolg der correspondentie tussen beide partijen. Toch kunnen we op basis van afbeelding 56, daterend uit maart 1957, concluderen dat de schouwen niet vernieuwd werden.

Afbeelding 56: de schouwen, maart 1957.³¹¹

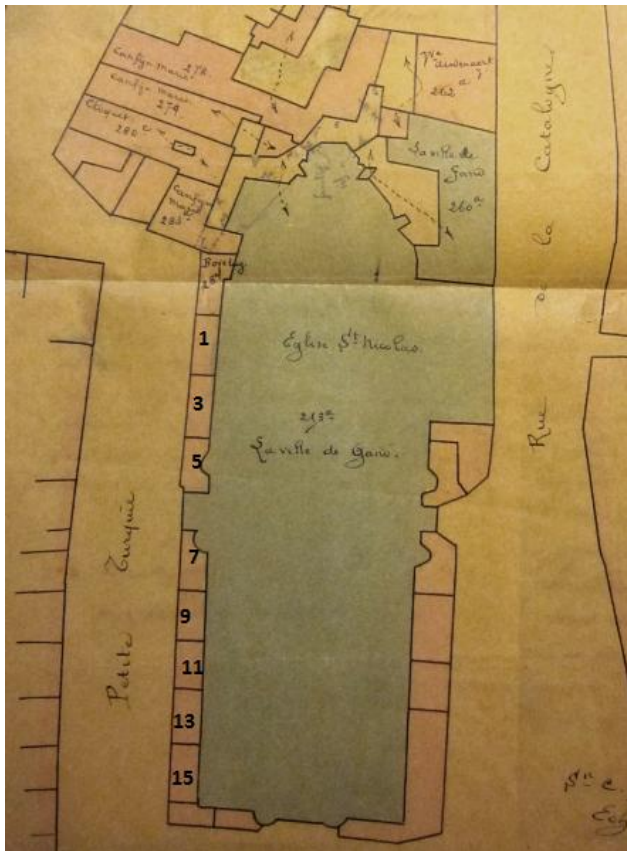
Oproep tot klassering van de woningen tegen de noordgevel

Tijdens de eerste uitgebreide restauratiecampagne van de Sint-Niklaaskerk in de jaren 60 werden stappen ondernomen om de huisjes in Klein Turkije met huisnummer 9, 11, 13 en 15 te klasseren

³¹⁰ S.A.G., archief SCMS, dossier 29.

³¹¹ S.A.G., SCMS/2728.

als monumenten. Op afbeelding 57 werden de nieuwe huisnummers van Klein Turkije sinds de uitvoering van het Braun-Van Asscheplan aangebracht.

Afbeelding 57: huisjes 9, 11, 13 en 15.³¹²

Het initiatief tot klassering van deze woningen ging uit van de provinciale tak van het KCML. Uit de correspondentie teruggevonden in het archief van het KCML wordt duidelijk dat de Gentse SCMS zich akkoord stelde met deze onderneming:

“De Commissie der Monumenten en Stadsgezichten is van oordeel dat men zich niet zou kunnen verzetten tegen de sloping van deze, gelegen tussen de sakristij en het noorderbeukportaal, alsook van dat gelegen aan de rechterzijde van gezegd portaal (het betreft hier de nummers 1, 3, 5 en 7). Wat de overige betreft is die Commissie de mening toegedaan dat ze liefst zouden behouden blijven om aan dit stadsdeelte een zekere commerciële bedrijvigheid te laten behouden. Nochtans acht zij het wenselijk dat de huisjes alleen zouden gebruikt worden als winkeltjes van oudheden en snuisterijen, boeken, foto’s en souvenirs, dus niet meer als permanente woningen, wat zou toelaten de zeer hinderlijke en gevaarlijke schoorsteenpijpen langs de noordelijke kerkmuur af te schaffen.”

Het stadsbestuur had over deze klassering volgende mening:

“Ons College heeft in zijne zitting van 9 maart 1964 beslist zich niet te verzetten tegen de wensen van de Commissie der Monumenten en Stadsgezichten, voor zover de eventuele restauraties zouden kunnen gebeuren met de hulp van de Hogere Besturen (...).”³¹³

³¹² De Sint-Niklaaskerk voor de ontmanteling (1895-1898) - S.A.G., Openbare en Private werken 1796-1913, reeks G, nr. 100, Sint-Niklaaskerk.

³¹³ Correspondentie 31 maart 1964.

Het stadsbestuur keurt de afbraak van de huisjes 1, 3, 5 en 7, en de klassering van de huisjes 9, 11, 13 en 15 goed indien de werken mede gefinancierd worden door de Hogere Besturen. De SCMS eist dat de te klasseren woningen enkel zullen ingezet worden om commerciële activiteiten op te vangen. Het totaal van deze voorwaarden werd op 15 juni 1964 opgestuurd naar het centraal bestuur van de KCML.

Op 1 juni 1970 gaf Elisabeth Dhanens, toen werkend lid van de KCML, haar positief advies over de klassering van de huisjes:

“De huisjes die op zichzelf slechts geringe architectonische waarde hebben, zouden nochtans best bewaard blijven, en zulks om verschillende redenen. Zij behoren tot het historisch gegroeid complex. Door hun proporties t.o.v. de kerk hebben zij ook iets van de menselijke verhoudingen in de middeleeuwse stad bewaard. Ook als levendig element, als kleine handelshuisjes in het centrum, kunnen zij nog een reële functie vervullen (ter vergelijking de huisjes rond de grote kerk te Haarlem). Daarom is het wenselijk dat zij door klassering kunnen bewaard blijven. Zij dienen hun sobere vormgeving te bewaren en vooral niet in pseudostijl verbouwd.”

Uit de daaropvolgende correspondenties wordt duidelijk dat het centrale bestuur van de KCML zich eveneens achter een klassering van de vier woningen schaarde. De KCML gaf dit voorstel door aan het ministerie van Nationale opvoeding en Nederlandse cultuur – het bestuur voor Kunst en Letteren, de dienst kunstpatrimonium-Monumentenzorg. Dit ministerie stuurde het voorstel op zijn beurt door naar het ministerie van Openbare Werken.

Op 7 mei 1973 kwam het Gentse stadsbestuur terug op zijn goedkeuring tot klassering. Hun reden hiervoor is de volgende:

“De huisjes terzake zullen inderdaad tijdens de geplande restauratiewerken van de benedenkerk in alle geval moeten ontruimd worden en zij verkeren in een bedenkelijke toestand van verval. Het college van burgemeester en schepenen van Gent verlangt de definitieve verwijdering van deze huisjes, teneinde de Sint-Niklaaskerk volledig vrij te maken. Aldus zou van de klassering afgezien worden.”

Het Provinciaal Comité voor Monumenten en Landschappen kon zich verzoenen met de afbraak van de woningen indien deze in functie van de restauratie van de kerk noodzakelijk was. Maar indien deze restauraties uitgevoerd waren, verlangde het provinciaal comité dat de woningen terug heropgebouwd zouden worden.

Op 6 december 1974 – tien jaar na de aanvraag tot klassering – werd het voorstel afgewezen door het ministerie van Openbare Werken. Sterker nog, het ministerie van Openbare Werken riep op tot een slopen van de woningen, omwille van:

1. de geringe architectonische waarde van de aanpalende gebouwen die de Sint-Niklaaskerk ontsieren,
2. de onnodige restauratie van de woningen die financieel tamelijk hoog werd geschat,
3. het sulfaat dat de schoorstenen uitstootten, beschadigt de kerkgevel. Vooral de uitspringende motieven van de kerk, gesculpteerd in Balegemse steen en gesitueerd boven de schoorstenen van de huizen, wordt voortdurend aangetast.

Dit laatste argument was nochtans onterecht, gezien de SCMS tevens pleitte voor een afbraak van de schoorstenen.

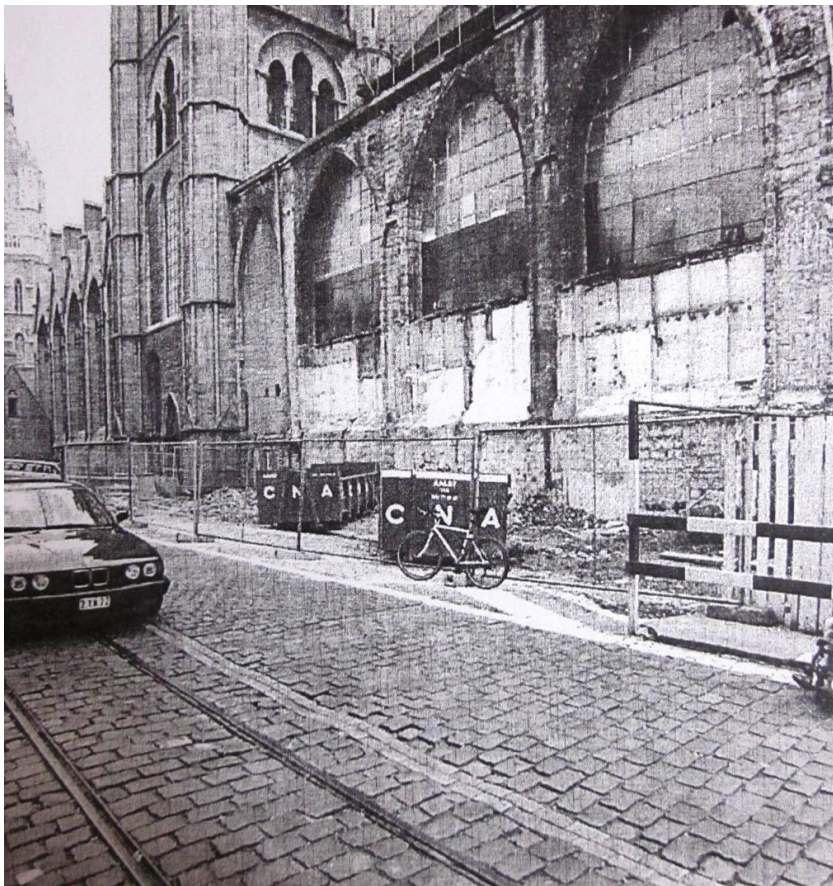
Uiteindelijk werd door alle partijen akkoord gegaan met een definitieve afbraak van de woningen 1, 3, 5 en 7, en een tijdelijke afbraak ('demontage') van de woningen 9, 11,13 en 15. Deze laatste woningen zouden terug heropgebouwd worden na het voltooien van de restauratiewerken aan de noordgevel. Om de correcte heropbouw van deze woningen te verzekeren werden alle witte stenen één voor één afgebroken en genummerd om ze later precies op dezelfde plaats terug in elkaar te plaatsen.

Het slopen van alle woningen tegen de noordgevel

In het kader van de restauratie van het transept, die aanving in 1975, werden de woningen in Klein Turkije met huisnummers 1, 3, 5 en 7 gesloopt. Naar aanleiding van de restauratie van de noorderbeuk werden in 1994 ook de laatste vier woningen tussen het noordportaal en de Korenmarkt gesloopt. De kerk was toen volledig ontbloot.

In de Gentse krant 'Het Volk' werd op 5 juli 1994 bericht gegeven over de afbraak van de woningen met half mansardedak. 'Het Volk' bracht verslag uit van de staat waarin de ontblote noordgevel zich bevond:

*"De buitenste gevel van de kerk werd eind vorige eeuw met bakstenen bezet, zodat de bewoners van de toen nieuw gebouwde huisjes niet door de kerkranken in de kerk konden kijken. Die bakstenen muren zijn nu blootgelegd en ogen niet echt mooi."*³¹⁴

Afbeelding 58: de ontblote noordgevel.³¹⁵

³¹⁴ Het Volk, 5 juli 1994.

In ditzelfde krantenartikel wordt het volgende vermeld:

“De stedelijke dienst Monumentenzorg drong er eind vorig jaar al op aan om de huisjes aan Klein Turkije te slopen. Hij vond dit nodig omdat de huisjes door hun bouwvallige toestand het stadsgezicht verstoorden. Bovendien werden de huisjes de jongste tijd geregeld door jongeren voor allerlei doeleinden gebruikt. Monumentenzorg dringt er anderzijds wel op aan dat ze later weer heropgebouwd worden, omdat ze een laatste restant zijn van de huisjes die vroeger bijna volledig rond de Sint-Niklaaskerk stonden.”

Uit dit fragment blijkt dat het Gentse stadsbestuur zich nog steeds kan vinden voor de heropbouw van de woningen na de restauratiewerken. De heropbouw werd geschat rond 2006.

In de zomer van 2003 werd de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk gerestaureerd. Het resultaat daarvan is zichtbaar op onderstaande foto:

Afbeelding 59: de gerestaureerde gevel van de noorderbeuk.³¹⁶

In de berichtgeving van De Standaard van 23 mei 2003 staat het volgende:

“De kleine huisjes worden wellicht niet teruggeplaatst. (...) Omdat de kerkraden worden verlaagd, kunnen de huisjes niet meer gereconstrueerd worden.”³¹⁷

Deze wending werd, en wordt nog steeds ondersteund door het Gentse stadsbestuur. Met dit besluit gaat stad Gent in tegen de adviezen van de KCML, dat intussen werd omgevormd tot het Vlaams agentschap Onroerend Erfgoed. Stad Gent richtte zich reeds tot architectenbureaus om een nieuw dienstgebouw op te richten ter hoogte van de vroegere woningen in Klein Turkije. Op die manier tracht stad Gent de invulling van het huidige ‘gat’ (vandaag de dag afgebakend door

³¹⁵ Het volk, 5 juli 1994.

³¹⁶ “Stadshal Gent,” laatst geraadpleegd op 1 augustus 2013, <http://www.denys.be/nl/projecten/index/44/SINT-NIKLAASKERK-Gent/2/restoration-works>.

³¹⁷ De Standaard, 23 mei 2003.

hekkens) ter hoogte van de woningen op te vullen om zo de stedenbouwkundige proporties van vroeger te behouden. Ideeën over de invulling van dit nieuw dienstgebouw zijn: ticketverkoop, een publiek sanitair en misschien een boekenwinkel.

3. DE INVULLING VAN HET EMILE BRAUNPLEIN

In hoofdstuk 6 van dit onderzoek werd duidelijk dat de woningen tussen de voormalige Korte Ridderstraat en de Cataloniëstraat gesloopt werden in 1906. Op deze plek werd in datzelfde jaar een publieksparkje ingericht. Tussen de Korte Ridderstraat en het stadhuis bevond zich echter nog een woningblok dat nog niet werd afgebroken (afb. 60).

Afbeelding 60: woningsblok tussen de Korte Ridderstraat (links) en het stadhuis (rechts boven).³¹⁸

Dit woningblok werd in 1960 afgebroken. Dit betekende een grote uitbreiding van het Emile Braunplein. Al van het begin voelde dit vergrootte Emile Braunplein als onbevredigend aan ondermeer omdat de grote oppervlakte van het plein niet duidelijk werd omlijnd. Zoals reeds besproken in hoofdstuk 6.8 richtte stad Gent tevergeefs wedstrijden in om het plein in te richten.

Op het eind van de jaren 50' werd onder het burgemeesterschap van Emile Claeys gesproken van de oprichting van een gebouw op het Emile Braunplein, waar de stadsdiensten in ondergebracht

³¹⁸ Laleman en Vermeiren, "Ruimte en bebouwing in het centrum van het middeleeuwse Gent," 52.

zouden worden. Dit ontwerp werd echter meteen onthaald met kritiek.³¹⁹ Het ontwerp voor dit gebouw zag er als volgt uit:

Afbeelding 61: ontwerp van het gebouw, tussen het Belfort en de Sint-Niklaaskerk.³²⁰

Verder bogen de Gentse architectuurscholen zich in de jaren 60' en 70' over de bestemming van het Emile Braunplein.

In 2012 kreeg het Emile Braunplein dan toch een invulling. De Gentse architectenbureaus Robbrecht&Daem en Marie-José Van Hee Architecten sloegen de handen in elkaar en ontworpen de Gentse Stadshal met aansluitend park (afb. 62).

Afbeelding 62: stadshal.³²¹

³¹⁹ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 40.

³²⁰ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 40.

³²¹ "Stadshal Gent", laatst geraadpleegd op 1 augustus 2013, <http://www.laatjebouwen.com/web2/pages/nieuws/foamglas-cellulair-glas-gentse-stadshal.asp>.

11. Samenvatting

Nadat het kerkhofgebied rondom de halfromaanse, halfgotische Gentse Sint-Niklaaskerk in onbruik raakte, werden ter hoogte van dit kerkhofgebied kleine woningen opgetrokken die tegen de gevels van de kerk aanleunden. In 1640-1641 werden vijf woningen tegen de noordgevel van de kerk gebouwd; in 1642 en later in 1650-1651 gebeurde dat tegen de zuidgevel. In 1722-1723 werd de westgevel geflankeerd, en in 1789 ten slotte werden de vijf woningen aan de noordgevel vervangen door negen hogere woningen.

Met de oprichting van de Gentse Stedelijke Commissie voor Monumenten in 1823 en de provinciale comités van de Koninklijke Commissie voor Monumenten in 1860 werd een poging tot monumentenbeleid opgestart. Het financieel vermogen en de artistieke invloed van deze organisaties groeide naarmate de Gentse burgerij aan invloed won. Onder internationale invloed van de Haussmanniaanse verburgerlijking van de Parijse binnenstad (1850-1870) claimde de Europese burgerij de stadscentra voor zich. De principes van de monumentenzorg, toen nog de interesse en bezigheid van de elite en naderhand de burgerij, werden opgesteld volgens de principes van de burgerij, die op hun beurt gebaseerd waren op het Haussmanniaans ideeëngoed. Het idee van Haussmann om monumenten te waarderen door ze te isoleren en visueel met elkaar te verbinden a.d.h.v. zichtassen, vond weerklank over het hele Europese continent. Hoewel Gent reeds in de jaren 40' van de 19de eeuw op zelfstandige basis stedenbouwkundige vernieuwingen had doorgevoerd, kan het Gentse Zollikofer-De Vigneplan (1880-1888) niet los van de Haussmanniaanse trend worden gezien. Met de wet op 'de onteigening voor de sanering van ongezonde wijken' in 1858, en even later in 1876 de wet voor 'het opheffen van de tolrechten en het verdwijnen van de stadspoorten en -wallen', werd het overbevolkte Gentse stadscentrum ontlast. Met deze twee wetten achter de hand kon de burgerij die reeds politieke macht had verworven, het door haar geclaimde stadscentrum inrichten naar haar believen. In het kader van het Zollikofer- De Vigneplan sneuvelden arbeiderswijken om plaats te maken voor de verbinding tussen het Zuidstation en het stadscentrum.

Op basis van deze internationale tendens om ten eerste: de densiteit in stadscentra te verlichten en de steden te moderniseren, en ten tweede, monumenten vrij te maken en te restaureren, kwamen de eerste stemmen pro vrijmaking van de Gentse Sint-Niklaaskerk op. Een allereerste concreet plan hiervoor werd in 1887 opgesteld door de Gentse architect Auguste Van Assche. Met de oprichting van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde in 1893 kreeg de Gentse monumentenzorg een extra impuls. Intussen werden in Gent drie opeenvolgende liberale burgemeesters verkozen die een gunstig klimaat schiepen voor de burgerij. Eind 1895 ontving de liberale Emile Braun de Gentse burgemeesterssjerp. Braun was van opleiding Ingenieur in Bruggen en Wegen, en was van bij het begin van zijn beleid duidelijk over de stedenbouwkundige plannen die hij koesterde voor Gent. In 1896 sprak Braun over een concreet plan voor de vernieuwingen in de Gentse Kuip, dat hij in samenwerking met Van Assche had opgesteld. De vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk was daar een onderdeel van. Hoewel de socialistische gemeenteraadsleden in de stadsvernieuwingen geen prioriteit zagen in de vrijmaking van deze kerk, en hoewel de schepenen van Financiën Edmond De Vigne opriep voorzichtig om te gaan met de stadsgelden in economisch precaire tijden, drong Braun zijn plan verder op. Vanuit artistiek

oogpunt werd in de aanloop van de werken weliswaar nooit getwijfeld over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk. Allen keken met hooggespannen verwachtingen uit naar de dag waarop de kerk terug in volle glorie zichtbaar zou zijn. Dit kwam ondermeer omdat Braun de steun kreeg van kleppers als de Belgische koning Leopold II, de eerste minister Paul de Smet de Naeyer, de voorzitter van de MGOG, baron de Maere en de voorzitter van de SCM, Ferdinand Vander Haeghen. Bovendien schaarde de discipline van de toen nog 'burgerlijke' monumentenzorg zich achter de vrijmaking van monumenten.

In het voorjaar van 1897 begon de uitvoering van het Braun-Van Asscheplan. Het duurde echter tot 1901 alvorens de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk werd uitgevoerd. In de maanden mei en augustus van het jaar 1901 werden de woningen tegen de westgevel van de kerk afgebroken. In 1902 was dat vermoedelijk het geval voor de woningen tegen de zuidgevel, meerbepaald tussen de Korenmarkt en het zuidportaal. Vervolgens was het eind 1903 de beurt aan de woningen die zich ter hoogte van het Gouden Leeuwpleintje en op het einde van Klein Turkije bevonden. In 1904 was er onder de gemeenteraadsleden discussie omtrent de volledige of gedeeltelijke afbraak van de woningen tussen de Cataloniëstraat en de Korte Ridderstraat. De Belgische staat weigerde financiële steun indien dit woningblok niet volledig werd afgebroken. Tevergeefs organiseerde stad Gent een wedstrijd ter invulling van dit gebied. Louis Cloquet kwam met een erg eerbaar voorstel, maar enkel zijn idee voor de Sint-Michielsbrug werd effectief uitgevoerd. Bijgevolg werden, vermoedelijk mede onder druk van de Belgische staat, alle woningen tussen de Cataloniëstraat en de Korte Ridderstraat afgebroken. Wanneer deze werken precies startten is onduidelijk, maar in ieder geval waren ze in volle uitvoering rond februari, maart en mei 1906. Tijdens deze afbraakwerken werd een waardevolle gevel van het oude Gentse stadhuis ontdekt. Deze werd eveneens afgebroken in 1906. Op het einde van 1906 waren de afbraakwerken van de gebouwen tussen de Cataloniëstraat en de Korte Ridderstraat afgerond en legde men daar een grasperkje aan. In 1907 tenslotte werd de oude sacristie tegen de zuidgevel afgebroken, en vervangen door nieuwbouw tegen de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk.

Naarmate de afbraakwerken rond de kerk vorderden begonnen enkele prominente Gentse figuren vanuit een opkomende waardering voor de omgeving rond de kerk, de vrijmaking van de kerk in twijfel te trekken. Een allereerste figuur die hier openlijk voor uitkwam was Armand Heins. Deze verdedigde, deels op aanvraag van baron De Maere, het standpunt om de kleinste woningen tegen de noordgevel tijdelijk te behouden. Zijn oproep had effect: de woningen in Klein Turkije bleven behouden. Ook Louis Cloquet had zijn visie omtrent de vrijgemaakte Sint-Niklaaskerk ondertussen volledig aangepast. Beiden haalden ongetwijfeld hun inspiratie bij Charles Buls, die op zijn beurt in contact was gekomen met het ideeëngoed van Camillo Sitte en Cornelius Gurlitt.

Sitte verzette zich tegen de volledige vrijmaking van gotische kerken, omdat deze kerken zich normaal net middenin het huisjeskluwen situeerden. Dit was zo geëvolueerd omwille van de bebouwing op de in onbruik geraakte kerkhoven rondom de gotische kerken. Tegenover het hoofdportaal, dat in tegenstelling tot de andere gevels wel vrijstond, moest volgens Sitte wel een plein worden vrijgehouden.

Gurlitt kon zich eveneens niet vinden in een radicale vrijmaking van kerken, maar weigerde eveneens blind te zijn voor de noden van de modernisering. Om tussen deze twee visies

een evenwicht te vinden, pleitte hij er voor om de lege ruimten rond de vrijgemaakte kerken terug in te vullen met moderne bouwstructuren.

Buls tenslotte, benadrukte dat men niet op basis van één algemene visie de beslissing tot afbraak of behoud van de structuren rond de kerk kan bepalen. Elke kerk heeft een uniek karakter, artistieke waarde en relatie met zijn omgeving. De grootste zorg van de liberale burgemeester was dat het vrijmaken de kerk zou afsnijden van de economische activiteiten.

Hoewel het Braun-Van Asscheplan niet bedacht was in functie van de Gentse wereldtentoonstelling in 1913, bleek deze laatste wel een prima stimulans om de stadsvernieuwingen tijdig af te werken. De vrijgemaakte Sint-Niklaaskerk (met uitzondering van de nog steeds bedekte noordgevel) was echter nog niet aan restauratie toegekomen, waardoor de gehavende muren de kerk een triestige indruk gaven. Tijdens de wereldtentoonstelling vond het Internationaal Stedenbouwkundig Congres plaats, met aansluitend de Stedententoonstelling. Tijdens het congres gaf Buls een uiteenzetting over de topic rond de vrijmaking van monumenten. Buls bleef beleefd en hield zijn mening over de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk wijselijk voor zichzelf. Dat deze topic een plaats kreeg op het stedenbouwkundig congres toont aan dat zich twijfels begonnen te vormen omtrent de radicale vrijmakingen.

Na de eerste wereldoorlog bleef het een tijdlang stil rond de restauratie van de Sint-Niklaaskerk. Na afloop van enkele kleine restauraties, ving in 1960 een eerste grote restauratiecampagne aan. Rond diezelfde periode werd de procedure tot klassering van vier huisjes in Klein Turkije als monument in gang gezet. Het ministerie van Openbare Werken pleitte echter voor de afbraak van deze huisjes: de architectonische waarde van de huisjes was te banaal, hun restauratie zou te duur uitvallen, en de schoorstenen van de huisjes scheidden schadelijke stoffen af die de kerkgevels aantastten. Intussen waren in 1975 de grootste huisjes in Klein Turkije afgebroken om de restauratie van het transept mogelijk te maken. Uiteindelijk werd besloten om de vier laatst overblijvende huisjes te demonteren in functie van de restauratie van de noorderbeuk, maar ze na afloop van de restauratie terug op te richten. Dat gebeurde in 1994, maar hoewel de restauratiewerken ondertussen afgerond zijn, werden tot op de dag van vandaag niet heropgebouwd. In tussentijd had stad Gent, tot spijt van de KCML, nieuwe plannen gevormd over de invulling van de vrijgekomen ruimte ter hoogte van de gedemonteerde huisjes. Voorlopig gaf stad Gent nog geen concrete invulling van het gebied.

12. Besluit

Het debat rond de vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk gaat terug tot op de tweede helft van de 19de eeuw, en is tot op de dag van vandaag nog steeds niet geluwd. Hetgeen dit debat zo complex maakt is ten eerste zijn veelzijdigheid. De kwestie werd zowel gecontesteerd op politiek, economisch, sociaal als artistiek niveau. Op elk van deze niveaus werd een strijd tussen conservatieve en progressieve krachten gevoerd, en dat is net het tweede aspect dat het debat zo complex maakt. De vrijmaking van de Sint-Niklaaskerk lijkt de problematiek van de monumentenzorg te belichamen. Tot waar kan ingang gegeven worden aan de modernisering, en hoe ver kunnen we gaan in de conservering? Waar ligt de grens? En is die grens niet erg tijdsgebonden? Buls' standpunt bezat veel waarheid door te stellen dat elke casus uniek is en dient bestudeerd te worden alvorens te handelen. Opvallend is dat het Gentse volk soms zelf moeite blijkt te hebben met sommige vormen van modernisering in het historisch centrum: met de opening van de nieuwe Gentse stadshal werd smalend gesproken over 'de schaapsstal'. De vraag blijft dan ook wat de reacties zouden zijn op een door het Gentse stadsbestuur verkozen moderne constructie ter hoogte van Klein Turkije.

13. Personenregister

Braun, Emile

Emile Braun (1849-1927) bekleedde over de periode van 1896 tot 1921 de positie van Gentse burgemeester. Hij was de eerste burgervader die geen Gentenaar was. In 1867 behaalde Braun het graduaat in de letteren en in 1872 het diploma van ingenieur in Bruggen en Wegen. Met deze diploma's oefende hij opeenvolgend de beroepen van ingenieur bij de Belgische spoorwegen, Wegen en Werken te Luik en de Gentse spoorwegen uit. In 1879 kreeg Braun een job aangeboden als hoofdingenieur bij de Gentse stadswerken. Deze functie voerde hij zestien jaar lang uit onder gezag van toenmalig burgemeester Hyppolite Lippens. Braun kon met deze functie persoonlijke ideeën inbrengen bij de grote openbare werken. Het belangrijkste project waar Braun aan meewerkte was het Zollikofer-DeVigneplan. In 1891 aanvaardde Braun het mandaat van provinciaal raadslid voor Oost-Vlaanderen. Met de gemeenteraadsverkiezingen van eind 1895 veroverde hij de Gentse burgemeesterspost.³²²

Afbeelding: portret Emile Braun.³²³

Buls, Charles

Charles Buls (1837-1914) was van 1881 tot 1899 burgemeester van Brussel. Hij profileerde zich als een progressief liberaal en had bijzondere aandacht voor de onderwijsproblematiek, volkshuisvesting en de stedenbouw/monumentenzorg. Op het vlak van de monumentenzorg en stedenbouw pleitte Buls voor een beredeneerd behoud van de historisch gegroeide stadsomgevingen.³²⁴ Als geen ander begreep Buls dat de waarde van monumenten niet los kon

³²² Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 11.

³²³ Ibid., 194.

³²⁴ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 349.

worden gezien van hun context.³²⁵ De restauratie van de Brusselse Grote Markt (vanaf 1883) is hiervan een sprekend voorbeeld.

Casier, Josef

De Gentenaar Josef Casier (1852-1925) was gemeenteraadslid, oudheidkundige en amateurfotograaf. Hij werd in 1910 aangesteld als directeur-generaal van de *première direction générale* van de Gentse wereldtentoonstelling. In 1912 volgde hij Ferdinand vander Haeghen op als voorzitter van de SCM. Hij was tevens corresponderend lid van de Oost-Provinciaal Comité van de KCM. Casier promoveerde de restauratie van de oude monumenten in de Gentse Kuip.³²⁶

Cloquet, Louis

Gentenaar Louis Cloquet (1849-1920) voltooide in 1871 zijn ingenieursstudies aan de Burgerlijke Genieschool te Gent. Bij koninklijk besluit van 8 augustus 1872 werd Cloquet benoemd tot ‘sous-ingénieur des ponts et chaussées’. Kort na deze benoeming trad Cloquet in dienst bij de Gentse stadsafdeling van Bruggen en Werken.³²⁷ In 1872 stichtte Cloquet samen met Joris Helleputte het ultramontaans blad ‘*L’étudiant Catholique*’. Dit blad verdedigde de middeleeuwse en gotische kunsten op een filosofische en kunsthistorische manier³²⁸ en fungeerde als spreekbuis tegen de secularisatie van de Gentse universiteit.³²⁹ Na een inspirerende ontmoeting met J.B. Bethune groeide Cloquets interesse voor de ‘oude kunsten’. Deze vernieuwde interesse leidde ertoe dat Cloquet in 1874 zijn ontslag nam bij Bruggen en Werken.³³⁰ Hierna ging Cloquet werken bij de Brugse kunstuitgeverij Desclée, alwaar hij iconografische werken en monografieën over Christelijke architectuur publiceerde. Doordat de uitgeverij de publicatie van het tijdschrift van de Sint-Lukasscholen ‘*La Revue de l’art Chrétien*’ onderhield, werd Cloquet in 1883 aangesteld tot redactiesecretaris, en vanaf 1906 tot hoofdredacteur van dit Franse kunsttijdschrift.³³¹ In 1875 werd Cloquet lid van de Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lukas. Cloquet pleitte onomwonden voor een heropleving van de middeleeuwse kunst³³² en kondigde de middeleeuwse architectuur aan als de nationale architectuur.³³³ Deze visie strookt niet met de beaux-arts opleiding die Cloquet genoten had aan de universiteit.³³⁴ Ondertussen ontplooidde Cloquet zich als architect-restaurateur. Bij koninklijk besluit van 1890 werd Cloquet benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Gent. Hij doceert er in architectuur, burgerlijke architectuur en geschiedenis van de bouwkunst.

(baron) De Maere-Limnander, August

Baron August De Maere-Limnander (1826-1900) behaalde in 1845 aan de Parijse Ecole Centrale des Arts et Manufactures zijn diploma als ingenieur. Na zijn huwelijk vestigde hij zich in 1850 in Gent. Nadat de Maere reeds voldoening had gehaald uit zijn ingenieurswerken, besloot hij zich in te schrijven in de politieke wereld. In 1857 werd hij lid van de beperkte kring van de

³²⁵ Van Santvoort, “Restauratie en conservatie van de 19de eeuw tot 1931,” n.p.

³²⁶ André Coene, “Stedenbouwkundige interventies rond de eeuwwisseling in de Kuip,” in *Impact. Wereldtentoonstelling Gent 113*, red. Jo Van Herreweghe. (Gent: Dienst Monumentenzorg en Architectuur Stad Gent, 2013), 33-51.

³²⁷ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 33.

³²⁸ *Ibid.*, 34.

³²⁹ Goditiaboïs, “Ingenieur Louis Cloquet 1849-1920. Architect tussen Monument en Stad,” 6.

³³⁰ Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, 33.

³³¹ Goditiaboïs, “Ingenieur Louis Cloquet 1849-1920. Architect tussen Monument en Stad,” 11.

³³² *Ibid.*, 9.

³³³ *Ibid.*, 10.

³³⁴ *Ibid.*, 15.

Middencomiteit van de Liberale Associatie. In datzelfde jaar werd hij verkozen als Gents gemeenteraadsleden, en dit bleef hij tot 1871. Gelijktijdig werd de Maere tot in 1866 aangesteld als schepen van openbare werken. De Maere was medewerker van de *Annalus du Cercle archéologique du Pays de Waes*, en stichtte in 1893 de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde.

De Smet de Naeyer, Paul

Paul de Smet de Naeyer (1843-1913) was een Gentse katholieke politicus. Hij was achtereenvolgens minister van financiën (1894-1896), van financiën en openbare werken (1899-1907), en werd eerste minister in 1896-1899 en in 1899-1907. Tijdens zijn bewind als eerste minister steunde hij de Belgische stadssaneringen.

De Volkaersbeke, Kervyn

Kervyn de Volkaersbeke (1815-1881) was een Gentse historicus en politicus. Hij was lange tijd Gentse schepen van openbare werken en ijverde voor de belangen van cultuur, kunsten en wetenschappen. Vanaf 1850 was hij directeur van het Gentse tijdschrift *'Messager des sciences historiques'* waarin vaak bijdragen van hem verschenen. Zijn publicaties zijn een bron voor de Gentse geschiedenis van de 15de, 16de en latere eeuwen.³³⁵

Heins, Armand

De Gentse kunstenaar Armand Heins (1856-1938) was de zoon van de lithograaf en tekenaar Nicholas Heins. Tijdens zijn studietijd aan de Gentse Academie voor Schone Kunsten, begon Armand in 1870 al als lithograaf te werken bij de drukkerij van zijn vader. Heins' stijl wordt omschreven als 'romantisch'. In 1879 hielp Heins mee aan de oprichting van de 'Cercle artistique et littéraire van Gent. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw was een selecte groep interesse beginnen tonen voor de historische en archeologische relictten. Armand voegde zich bij deze groep en legde in zijn activiteiten over de periode 1895-1914 de focus op zijn archeologische en historische interesse. Armand was één van de voortrekkers en stichtende leden van de MGOG. In 1907 publiceerde hij samen met vriend Paul Bergmans de *Inventaire archéologique de Gand*. Bovendien publiceerde Heins een halfmaandelijks tijdschrift *'Petite revue illustrée de l'art et de l'archéologie en Flandre'*. Dit tijdschrift communiceerde de archeologische onderzoeken, vondsten en tentoonstellingen aan zijn lezers. Bovendien nam Heins het in dit tijdschrift op voor het behoud van de 'oude hoekjes' in de steden. Kenschetsend hiervoor was de publicatie van 'Les vieux coins de Gand' – de oude hoekjes van Gent – in 1901. Gelijktijdig met deze publicatie viel Heins' pleidooi voor het tijdelijk behoud van de kleinste woningen in Klein Turkije.

Van Assche, August

Gentenaar August Van Assche (1826-1907) genoot zijn opleiding aan de Gentse Academie, alwaar hij les kreeg van Louis Roelandt en Adolphe Pauli. Ongeveer vanaf 1843 is Van Assche zelfstandig architect. De ontmoeting met de fervente neogotische aanhanger J.B. Bethune zorgt voor een belangrijke verschuiving in zijn loopbaan.³³⁶ Bethune promoveert Van Assche als één van de eerste medewerkers in het door Bethune opgerichte werkhuis voor middeleeuwse kunst. Van dan af aan staat het werk van Van Assche volledig in het teken van de neogotiek. Om de

³³⁵ U. Vermeulen, "Kervyn de Volkaersbeke," in : *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. 2 (1966), kol. 393-399.

³³⁶ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 381.

idealen van de neogotiek te verwezenlijken werden door J.B Bethune en Joseph de Hemptinne de Sint-Lukasscholen opgericht. Het doel was de Christelijke kunst te bevorderen (het geloof was het basisdoel) en de arbeiders middeleeuwse ambachtelijke technieken aan te leren. August Van Assche zou een tijd les gegeven hebben aan de Gentse Sint-Lukasschool. Na een periode van samenwerking met Bethune trad Van Assche in 1866-1867 op als zelfstandig architect. Met de restauratie van de Gentse Sint-Jacobskerk in 1868 startte een succesvolle carrière met een zeer omvangrijk oeuvre dat zowel nieuwbouw als een honderdtal restauraties van burgerlijke en religieuze monumenten omvat. In de lijst van door Van Assche gerestaureerde kerken bevindt zich ondermeer de Sint-Niklaaskerk te Gent.³³⁷

Vander Haeghen, Ferdinand

De Gentse Ferdinand Vander Haeghen (1830-1913) oefende het beroep van bibliothecaris en bibliograaf uit aan de Gentse Universiteit. In 1857 werd Vander Haeghen lid van de SCMS, waar hij secretaris en in 1896 voorzitter van werd. In 1863 werd hij lid van de stedelijke Archiefcommissie. Vanaf 1869 tot 1911 was hij het hoofd van de Gentse Universiteitsbibliotheek. In 1893 werd Vander Haeghen door baron de Maere uitgenodigd mee te werken aan de oprichting van de MGOG.³³⁸

³³⁷ Stynen, *Onvoltooid verleden tijd*, 382.

³³⁸ J.G. Frederiks en F.J. Van den Branden, "Ferdinand van der Haeghen," in *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, (Amsterdam, 1888-1891), 310.

14. Bibliografie

Boeken

- Apers, Jan; Vandenbreeden, Jos en Van Santvoort, Linda. “Chronologisch overzicht van de belangrijkste stedenbouwkundige feiten in en rond Brussel, 1780-1982.” In *Straten en Stenen, Brussel: Stadsgroei 1780-1980*, onder redactie van “Tentoonstelling ingericht door de Generale Bankmaatschappij in samenwerking met het Sint-Lukasarchief en G. Abeels’ (Brussel: F. Poot, 1983), 10-122.
- Berckmoes, Michiel. *Historiek van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent (1893-1993)*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde, XVIII*). Gent: s.n., 1993.
- Buls, Charles. *Estetiek der Steden. Nederlandse vertaling*. Brussel: uitgave in eigen beheer van de Sint-Lukasstichting v.z.w., 1981.
- Buls, Charles. *Esthétique des villes. L’Isolement des vieilles églises*. Parijs: imprimerie veuve monnom, 1910.
- Capiteyn, André. *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*. Gent: Drukkerij L. Vanmelle, 1988.
- Capiteyn, André et al. *Gentse torens achter rook van schoorstenen. Gent in de periode 1860-1895*. Gent: Dienst voor kulturele zaken, 1983.
- Casier, Joseph. *Anciennes vues de Gand. Album publié à l’occasion du centenaire de la Commission des monuments et des sites de la ville de Gand, avec notice historique par Joseph Casier*. Gent : maison d’édition vanderpoorten & co, 1924.
- Coene, André. “Stedenbouwkundige interventies rond de eeuwwisseling in de Kuip.” In *Impact. Wereldtentoonstelling Gent 113*, onder eindredactie van Van Herreweghe Jo, 33-51. Gent: Dienst Monumentenzorg en Architectuur Stad Gent, 2013.
- Coene, André en De Raedt, Martine. *Kaarten van Gent, plannen voor Gent, 1543-2011*. Gent: Snoeck, 2011.
- De Bleecker, Marcel. *Binnen de poorten van Gent*. Landegem: Nevelland, 1999.
- De Herdt, René. “Een blik op Gent ten tijde van Armand Heins.” In *Armand Heins, etsen, lithograaf en drukker*, onder redactie van René De Herdt, 9-30. Gent: VIATvzw, 2009.
- De Maere-Limnander, August. “Discours inaugural de M. le baron de Maere, président du Congrès.” In *Mémoires présentés au onzième congrès tenu à Gand du 2 au 5 août 1896*, red. Gent : Siffer, 1897, 159-173.

- De Maeyer, Jan, red. *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*. Leuven: Universitaire pers Leuven, 1999.
- De Naeyer, André. *Monumentenzorg*. Brussel: Kredietbank, 1975.
- Deseyns, Alex. "Armand Heins: een biografische schets." In *Armand Heins, etser, lithograaf en drukker*, onder redactie van René De Herdt, 31-105. Gent: VIATvzw, 2009.
- De Smidt, Firmin. *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Archeologische studie door Dr. Architect Firmin De Smidt*. Brussel: Paleis der Academiën, 1969.
- Dhanens, Elisabeth. *Sint-Niklaaskerk Gent*. Gent: Commissie voor Kulturele Aangelegenheden, 1960.
- Everaert, Guido en Van Herreweghe, Jo. "Van een industriestad met monumenten naar een monumentenstad met industrie." In *Impact. Wereldtentoonstelling 1913*, onder eindredactie van Van Herreweghe Jo, 71-81. Gent: Dienst Monumentenzorg en Architectuur Stad Gent, 2013.
- Fédération des cercles d'archéologie et d'histoire de Belgique. *Mémoires présentés au onzième congrès tenu à Gand du 2 au 5 août 1896*. Gent : A. Siffer, 1879.
- Fierlafijn, Mark. *Kerkelijk erfgoed*. Naar aanleiding van de vierde ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg, zaterdag 8 maart 1997, K.U. Leuven: Drukkerij GK, 1997.
- Frederiks J.G. en Van den Branden, F.J. "Ferdinand van der Haeghen." In *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. (Amsterdam, 1888-1891), 310.
- Gurlitt, Cornelius. "Freilegung und Umbauung alter Kirchen. Lubeck 1908." In *Denkmalpflege. Auszug aus den stenographischen berichten des Tages für Denkmalpflege in Dresden 1900, Freiburg i. B. 1901, Düsseldorf 1902, Erfurt 1903, Mainz 1904, Bamberg 1905, Braunschweig 1906, Mannheim 1907, Lübeck 1908 und Trier 1909. Vorbildungs- und Stilfragen, Gesetzgebung, staatliche und kommunale Denkmalpflege, Volume 1*, onder redactie van Adolf Von Oechelhauser, 446-474. Leipzig: C.F. Mollersche Hofbuchdruckerei, 1910.
- Heins, Armand. *Les vieux coins de Gand*. Gent: Heins, 1898-1899
- Leblicq, Yvon. "De grote werken in de oude stad." In *Brussel, breken, bouwen. Architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914*, tentoonstellingscatalogus, 41-86, s.l.n.d., s.n.

- Lefebure, Jo en Van Herreweghe, Jo. “De Gentse centrumpleinen een schot in de roos.” In *Impact. Wereldtentoonstelling Gent 113*, onder eindredactie van Van Herreweghe Jo, 157-198. Gent: Dienst Monumentenzorg en Architectuur Stad Gent, 2013.
- Lombaerde, Piet. “De vrijmaking van monumenten: het maatschappelijk debat.” In *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en monumentenzorg*, onder redactie van Jan de Maeyer, 157-167. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1999.
- Union internationale des villes, red, *Premier congrès international et exposition comparée des villes*. Brussel: Union internationale des villes, 1913.
- Stynen, Herman. *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*. Kortrijk: Drukkerij Groeninghe, 1999.
- Van Acker, Wouter en Verbruggen, Christophe, red. *Gent 191. Op het breukvlak van de moderniteit*. Gent-Kortrijk: Uitgeverij Snoek, 2013.
- Van Acker, Wouter; Dehaene, Michiel en Uyttenhove Pieter. “Tussen stedenbouw en stadsbestuur. De stedententoonstelling van Patrick Geddes en het internationaal stedencongres.” In *Gent 1913. Op het breukvlak van de moderniteit*, onder redactie van Wouter Van Achter en Christophe Verbruggen. (Gent-Kortrijk: Uitgeverij Snoeck, 2013), 154-169.
- Van Bost, Frans en Desmet, Ginette. *Archiefbeelden Gent-Centrum*. Gent: Flying Pencil, 2005.
- Van der Woud, Auke. *De stedenbouw volgens zijn artistieke grondbeginselen: een bijdrage aan de oplossing van moderne problemen in de architectuur en de monumentale beeldhouwkunst, speciaal gelet op Wenen vermeerder met het groen in de grote stad*. Rotterdam: 010, 1991.
- Van Doorne, Geert. *Verdwenen boekjes van het oude Gent: uit de fotoverzameling van de Commissie van monumenten en stadsgezichten*. Gent: Koninklijke dekenij Patershol, 1994.
- Van Santvoort, Linda. “Gent toont zich aan de wereld als een historische monumentenstad.” In *Impact. Wereldtentoonstelling Gent 1913*, onder eindredactie van Van Herreweghe Jo, 71-81. Gent: Dienst Monumentenzorg en Architectuur Stad Gent, 2013.
- Van Santvoort, Linda. “Restauratie en conservatie van de 19de eeuw tot 1931.” In *Restauratie en conservatie*, onder redactie van Paul Dumont en Brigitte Vander Bruggen, n.p. Brussel: Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2011.
- Vermeulen, U. “Kervyn de Volkaersbeke.” In *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. 2 (1966), kol. 393-399.

- Viollet-le-Duc, Eugène. *Dictionnaire raisonné de l'architecture Française du XIe au XVIe siècle, tome huitième*. Paris: Imprimerie de E. Martinet, 1863.
- Wagenaar, Michiel. *Stedebouw en burgerlijke vrijheid*. Bussum: THOTH, 2001.

Tijdschriften

- Cloquet, Louis. "Le dégagement des anciens édifices." *Revue de l'art chrétien*, (1903): 231-238.
- Cloquet, Louis. "Le vieux Gand monumentale." *Revue de l'art chrétien*, (1894): 3-8.
- Cloquet, Louis. "Les embellissements du centre de Gand." *Revue de l'art chrétien*, (1905): 1-12.
- Cloquet, Louis. *Revue de l'art chrétien*, (1889) : 396-398.
- Cloquet, Louis. *Revue de l'art chrétien*, (1905), bijlage pl. 2.
- De Volkaersbeke, Kervyn. "Monuments de la ville de Gand. Rapport rédigé au nom de la commission instituée pour leur conservation, par Ph. Kervyn De Volkaersbeke." *Messenger des sciences*, (1852) : 265-274.
- Heins, Armand. "Le maintien des maisonnettes, accolées à l'église Saint-Nicolas du côté de la petite Turquie est-il désirable?" *Bulletijn der maatschappij van de geschied- en oudheidkunde te Gent*, (1901): 370-382.
- Laleman, Marie-Christine en Vermeiren, Geert. "Ruimte en bebouwing in het centrum van middeleeuws Gent." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis & Oudheidkunde te Gent*, nr. 63 (1997): 3-56.
- Lievois, Daniel. "Kapellen, huisjes, fruit en bloemen bij de westgevel van de Sint-Niklaaskerk in Gent." *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis & Oudheidkunde te Gent*, nr. 59 (2005): 71-115.
- Van Houcke, Alfons. "Maquette des transformations à réaliser dans la cuve de Gand." *Bulletin des métiers d'art*, (1905) : 1-10.

Brochure

- Vzw 'De Vrienden van de Sint-Niklaaskerk'. *De Sint-Niklaaskerk*. Gent: Drukkerij Goff, n.d.

Archiefmateriaal

- S.A.G., Archief van de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten. Fotomateriaal
 - Doos 80-81-82: Cataloniëstraat
 - Doos 110-11-112: Gouden leeuwplein
 - Doos 185-186: Kleine Koornmarkt & Klein Turkije
 - Doos 438-443: Sint-Niklaaskerk

- S.A.G., Archief van de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten. Plannen
 - Doos 3: E. Braunplein
 - Doos 10: Klein Turkije en Kataloniëstraat
 - Doos 11: Klein Turkije
 - Doos 12: koornmarkt

- S.A.G., Archief van de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten. Dossiers
 - Doos 29: dossier Klein Turkije 1 en 2

- S.A.G., Archief van de Openbare en Private Werken.
 - G/100. Algemeen dossier van de ontmanteling van de SNK met aanpalende eigendommen, voorzien van historische inlichtingen daaromtrent en plattegronden van kerk en kerkhof (o.a. in kleur) (1895-1898).
 - G/176: Dossier van het onderzoek de commodo et incommodo naar de transformatie van het stadscentrum tussen de SNK en het Geraard Duivelsteen, met inplanting van de Schouwburg en een nieuw conservatorium (zie ook nummers G/37, G/43 en G177).
 - G/87: dossier van de verwerving van een pand in de Cataloniëstraat, eigendom van de familie Verburgh-Loontjens, bij de ontmanteling van de SNK, met plattegrond (1900-1905).

Krant

- De Gazette van Gent werd volledig geraadpleegd over de periode 1896-1907.
- Le Bien Public van het jaar 1896 werd geraadpleegd.
- Het Volk, 5 juli 1994.
- De Standaard, 23 mei 2003.

Licenciaatsverhandeling

- Goditiaboïs, Patrick. "Ingenieur Louis Cloquet 1849-1920. Architect tussen Monument en Stad." Doct. Diss., K.U. Leuven, 1987.

Internet

- “Beeldbank Gent.” Laatst geraadpleegd op 1/08/2013. <http://www.beeldbankgent.be>
- *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, (1896). Laatst geraadpleegd op 21 juli 2013. <http://www.crmsf.be/sites/default/files/book/BCRAA-35.pdf>.
- “Dhanens Elisabeth.” Laatst geraadpleegd op 28 juli 2012. <http://www.dictionaryofarthhistorians.org/dhanense.htm>.
- “Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde.” Laatst geraadpleegd op 2 juli 2013. <http://www.mgog.be/site/toppage.php?topid=8>.
- “Stadshal Gent rus top solide basis.” Laatst geraadpleegd op 1 augustus 2013. <http://www.laatjebouwen.com/web2/pages/nieuws/foamglas-cellulair-glas-gentse-stadshal.asp>.